

ԱՐՅԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

1/2008

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տնօրենագիր
Ученые записки

1 (17)
2008

Ստեփանակերտ
Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Տ.Վ. (գլխ.խմբագիր), Աբրահամյան Ա.Ն., Աղալովյան Լ.Ա., Ավանեսյան Վ.Գ., Արամյան Կ.Ս., Բալայան Վ.Ռ., Գուլյան Ա.Ա., Դադայան Ս.Վ., Խանյան Ս.Ա. (պատ. քարտուղար), Խաչատրյան Վ.Ռ., Խաչատրյան Ա.Մ., Հակոբյան Գ.Ա., Հայրապետյան Է.Ա., Հարությունյան Գ.Տ., Հովսեփյան Ռ.Վ., Դովկասյան Ա.Ա., Մարտիրոսյան Ռ.Մ., Միրզոյան Վ.Ս., Մխիթարյան Ա.Մ., Ներսիսյան Կ.Ա., Պետրոսյան Ս.Է., Սարգսյան Ա.Յու., Սիմոնյան Ա.Հ., Սուվարյան Յու.Մ.:

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл.редактор), Абрамян А.Н., Аванесян В.Г., Агаловян Л.А., Айрапетян Э.А., Акопян Г.А., Арамян К.С., Арутюнян Г.А., Балаян В.Р., Гукасян А.А., Гулян А.А., Дадаян С.В., Мартиросян Р.М., Мирзоян В.С., Мхитарян А.М., Нерсисян К.А., Осипян Р.В., Петросян С.К., Саркисян А.Ю., Симонян А.Г., Суварян Ю.М., Ханян С.А. (отв. секретарь), Хачатрян В.Р., Хачагрян А.М.

ՍՏԵՃԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1973-1974 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ն.Պ.Սարումյան

Հոգվածում լուսաբանվում են Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հիմնադրման և 1973-74 թթ. նրա գործունեությանն առնչվող մի շարք առանցքային հարցեր: Մասնավորապես ներկայացվում է Ստեփանակերտում նոր կրթական կենտրոնի նկատմամբ աղբյուրառական իշխանությունների կողմից տեսքվող քաղաքականությունը՝ ուղղված նրկրամասի ազգագրական պատկերը փոխելուն: Նման պայմաններում բուհի կայացումը և նրա լուսավոր հետաճկարը մեծ ձեռքբերում էր տրգոխաեություն համար:

1960-70-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի կրթական համակարգում շրջադարձային նշանակալից նրկույթներ արձանագրվեցին:

1969 թվականին Դաքվի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժինը փակվեց և Ստեփանակերտում բացվեց այդ ինստիտուտի մասնաճյուղը: Խորհրդային կարգերի առաջին երեք տասնամյակներին Դաքվի պետական համալսարանը, իսկ մինչ 1969 թվականը՝ Դաքվի մանկավարժական ինստիտուտը, ունեցել են հայկական բաժանմունք՝ հայոց լեզվի ու գրականության, պատմության ու աշխարհագրության և բնական գիտությունների ֆակուլտետներով, որտեղ «Հայ ժողովրդի պատմություն» առարկան չէր ուսուցանվում, իսկ «Աղբրեջանի պատմություն» ուսուցանվում էր այնպիսի դասագրքերով, որոնցում կոդաբուտի էին եւրաբրկված Հայաստանի հին ու միջնադարյան պատմությունը, հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի գանձերը:

Այսինքն, Աղբրեջանի բուհերում կրթություն ստացած հայ պատմաբան-ուսուցիչներն իրենք ստիպված պիտի լինեին զբաղվել բացահայտ հակահայկական կեղծարարություններով՝ առանց տեղեկություններ ունենալու իրենց ազգային պատմությունից: Նմանատիպ իրավիճակ էր նաև մարզի հայկական դպրոցներում:

Աղբրեջանի ղեկավարությունը, 1973 թվականի ղեկտմեքերին ընդունած որոշման համաձայն, Աղբրեջանի Վ.Ի.Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի Ստեփանակերտի նախկին մասնաճյուղի հիմքի վրա ստեղծում է մանկավարժական ինստիտուտը՝:

Լեռնային Ղարաբաղի պատմության մեջ նոր և առաջին բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը կոչված էր դառնալու հայերեն, ռուսերեն և աղբրեջաներեն լեզուներով մանկավարժական կադրերի պատրաստման առաջնորդող կենտրոն: Ինստիտուտն ուսուցիչներ էր պատրաստում Աղբրեջանի հայկական և հայաբնակ շրջանների միջնակարգ հարակրթական դպրոցների համար՝ մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, հայոց լեզվի և գրականության, պատմության, մանկավարժության և տարրական կրթության մասնագիտություններով՝:

Աղբրեջանի իշխանությունները կողմից Ստեփանակերտում մանկավարժական ինստիտուտի բացումը ռազմավարական խնդիրներ իրականացնելու նպատակ էր հետապնդում՝ առավել ակտիվացնել նրկրամասում աղբրեջանական տարրի ներթափանցման գործընթացը: Այդպես փակվեց մերթին հայկական կրթականության օջախը Դաքվում:

ԼՂԻՄ իշխանությունները քաջատեղյակ էին հանրապետական մարմինների կողմից ձեռնարկվող այդ ծրագրերին: Հայկական տարածաշրջանում հայկական բուհ ունենալու ԼՂԻ մարզի հայ բնակչության (արցախահայության) արդար պահանջը, անկասկած, ինչպես աղբրեջանական, այնպես էլ կենտրոնական խորհրդային իշխանությունների կողմից կորակավորվող որպես ազգայնամոխական պահանջ և անմիջապես կիրականացվեին դրանից բխող խորիդրային պատժամիջոցները: Այսինքն, հայրուրավոր հայ մտավորականներ ստիպված

կլինեին նորից թողնել հայրենիքը, ինչը ձեռնտու էր Բաքվին: Արցախը կանգնած էր երկրնորանքի առջև և իր լուռ համաձայնության մեջ էր տեսնում ինքն իրեն փրկելու միակ միջոցը:

Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտն իր նրբեր բաժիններով (հայկական, ռուսական, անգլերենական) եղանի բուռ էր ամբողջ խորհրդային Միությունում: Արցախահայության առջև ծառացած խնդիրը կայանում էր նրանում, որ անգամ նման կատարվածք ունեցող բուռը կարողանար ծառայեցնել հայ երիտասարդությանը բարձր հայրենասիրական ոգով դատարկվելու նպատակներին: Այդ դժվարագույն խնդիրն ստանձնեցին հայկական, հնուագայում և՛ ռուսական բաժինների դասախոսական անձնակազմը:

1973-74 ուսումնական տարում ինստիտուտում գործում էր երկու ֆակուլտետ՝ պատմա-բանասիրական (ղեկան՝ պատմ. գիտ. թեկ. Ս. Ջնյալով) և ֆիզիկա-մաթեմատիկական (ղեկան՝ ֆ. մ. գ. թ., պրոֆ. Ս. Ս. Բաղդասարյան), ութ ամբիոն, հինգ լաբորատորիա և մեկ միջանիկական արհեստանոց³:

Պատմաբանասիրական ֆակուլտետի համակարգում ընդգրկված էր հայոց (եզվի և գրականության ամբիոնը (վարիչ՝ բան. գիտ. դոկ. պրոֆ., գիտության վաստակավոր գործիչ Գ. Գ. Անտոնյան), մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնը (վարիչ՝ մանկ. գիտ. թեկ., դոցենտ Ա. Ա. Ներսիսյան), հասարակական գիտությունների ամբիոնը (վարիչ՝ էլի. գիտ. թեկ., դոցենտ Շ. Ա. Աբրահամյան), ֆիզիկատիարականության ամբիոնը (վարիչ՝ ավագ դասախոս Վ. Պ. Իսկին), անգլերենական (եզվի և գրականության ամբիոնը (վարիչ՝ բան. գիտ. դոկ., պրոֆ. Ն. Ախունդով), և օտար լեզուների ամբիոն (վարիչ՝ մանկ. գիտ. թեկ., դոցենտ Ա. Ն. Խալատյան):

Ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետի համակարգում գործում էր մաթեմատիկայի ամբիոնը (վարիչ՝ ավ. դաս. Ն. Մամուդով), ֆիզիկայի ամբիոնը (վարիչ՝ ֆ. մ. գ. դ., պրոֆ. Ս. Ս. Բաղդասարյան): 1974 թվականին ինստիտուտի ժեկտոր է նշանակվում Սերգեյ Գերասիմի Սարկիսովը, պատմ. գիտ. թեկ., դոցենտ: Նախկինում նա աշխատում էր Բաքվի կուսակցական բարձրագույն դպրոցում՝ որպես ամբիոնի վարիչ: Ինստիտուտի ուսումնական աշխատանքների գծով պրոբելետոր էր մ. գ. թ., դոցենտ Ա. Ա. Ներսիսյանը (հասարակական էլիմոնեքներով): Նշված ժամանակաշրջանում դաստիարակչական աշխատանքները կարգավորելու նպատակով կար հատուկ հաստիք՝ դաստիարակչական աշխատանքների գծով պրոբելետոր (թ. գ. թ., դոցենտ Ս. Ա. Անանյան): Ինստիտուտում գործում էր ուսանողական կոմերիտիության կոմիտե (քարտուղար՝ Ա. Լ. Կադարյան):

Կազմավորված էր ինստիտուտի գիտական խորհուրդը, որը, ամիսը մեկ անգամ, նիստ էր գումարում ժեկտոր Ս. Գ. Սարկիսովի ղեկավարությամբ՝ քննարկելու ուսումնա-դաստիարակչական և տնտեսական գործունեությանը վերաբերող հարցեր: Ուսանողների գաղափարա-քաղաքական մակարդակի բարձրացման էր ուղղված հատուկ դասընթացների («Հասարակական-քաղաքական պրակտիկա» և «Մասնագիտական ներածություն») անցկացումը, որոնց պարամունքների կազմակերպման համար հրավիրվում էին պատմաբանատու կուսակցական, սովետական, կոմերիտական կազմակերպությունների, կոլտուրայի, ժողկրթության և այլ մասնագետներ⁴:

1973 թվականից էլ Սովետական Ադրբեյջանի 60-ամյակի անվան Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը տվեց իր առաջին շրջանավարտ-ուսուցիչները (400-450 հոգի)⁵: Չնայած այդ մանկավարժական ինստիտուտն ստեղծվել էր մարզի և հարակից շրջանների շուրջ մեկ սիլիոն բնակչության համար, բայց ինստիտուտի 65-70 տոկոսը կազմում էր ադրբեյջանական բաժանմունքը, որն այստեղ Բաքվի, Լիբովաբադի, Նախիջևանի ադրբեյջանական մանկավարժական ինստիտուտների գոյության պայմաններում պարզապես չունեց ոչ մի անելիք, բացի նրանից, որ կոչված էր փոխելու մարզկենտրոնի ազգագրական պատկերը: Ադրբեյջանական բաժանմունքը, բնական է, իր հիմն Ստեփանակերտ բերեց ադրբեյջանցի դասախոսների, վարչական աշխատողների, այլևայլ սպասարկողների ու նրանց հարազատների մի անեղիք քանակություն: Ինստիտուտին էլ հետևեցին Ստեփանակերտում գործող հայկական բժշկական ու գյուղատնտեսական տեխնիկումներին, մանկավարժական ուսումնարանին և այլազան կրթական հաստատություններին կցված ադրբեյջանական բաժինները:

Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը ձևավորման ժամանակ չունեց ոչ ուսումնական շենք և ոչ էլ՝ ուսանողական հանրակացարան:

1973 թվականի դեկտեմբերից հետո Ադրբեյջանի Վ. Ի. Լենինի անվան մանկավարժական ինստիտուտի Ստեփանակերտի մասնաճյուղը լուծարվեց և նրա հիմքի վրա ստեղծվեց

Սովետական Ադրբեյջանի 60-ամյակի անվան Մոեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը:

ԼՂՀ պետարխիվի փաստաթղթերից մեկում նշվում է, որ Սոեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտորադ, առաջին հերթին, Ադրբեյջանի ԼՂՀ ԼՂՀ մարզկոմի և պետգամավորների գործկոմի մարզային սովետի միջոցով հասել է նախկին Սոեփանակերտի գյուղատնտեսական տնխնիկուռի ուսումնական շենրը և հանրակացարանը մանկավարժական ինստիտուտին տալու փաստին: Նրկերող, կապիտալ վերանորոգում է կառավրվել 300 տեղանոց հանրակացարանում և 1975 թվականի մարտի 5-ից սկսվել է ուսանողների բնակեցումը: Արդյունքում, 1975 թվականի մարտի 23-ի դրությամբ, հանրակացարանում բնակեցվել է 211 ուսանող, որից 119-ը՝ ադրբեյջանցի, 92-ը՝ հայ⁹:

Պետր է նշել նաև, որ, անհրաժեշտ պայմանների ստեղծման համար, նույն ժամանակ, ուսումնական շենքում գրադարանին կից, ստեղծվել էր 100 տեղանոց ընթերցասրահ¹⁰: Կարգավորվել էր ուսանողական ճաշարանը, միջոցներ էին ձեռնարկվել հանրակացարանում բուժկետ բացելու համար, շահագործման էր հանձնվել թաղնիք՝ սպորտդահլիճին կից և 648 հուզու համար հանդերձարանի՝ ուսումնական շենքում: Սպորտպարտախմբների և այլ միջոցառումների անցկացման համար, հանրակացարանին կից, կառուցվել էր սպորտդահլիճը:

1974 թվականի վերջի դրությամբ Սոեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում սովորում էր հանրապետության 30 շրջաններից և միութենական հանրապետություններից, ինչպես և արտասահմանից¹¹, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ ժամանած 1365 ուսանող: Նրանցից «առկա բաժնում» 526, հեռակա բաժնում՝ 839 մարդ: Ուսանողների ընդհանուր թվաքանակի 63,5 տոկոսը կամ 866-ը աղջիկներ էին¹²:

1973 թվականի ընթացքում, տարբեր պատճառներով, ինստիտուտից հեռացվել էին 38 ուսանող, այդ թվում 14-ը՝ անբավարար սովորելու պատճառով, որը ուսանողների ընդհանուր թվի 1,02 տոկոսից էլ պակաս թիվ էր կազմում:

Սակայն, պետր է նշել նաև, որ այդ ընթացքում այլ բուհերից Սոեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտ են տեղափոխվել 22 ուսանող¹³:

1974 թվականի գարնանն ու ամռանը հաջորդությամբ կազմակերպվեցին դիմորդների առաջին ընդունելության քննությունները, որոնց արդյունքներով հրամանագրվեց 407 դիմորդ: Նրանցից 208-ը բանվորի և գյուղացու ընտանիքների անդամներ էին:

Ուսանողների ազգային պատկանելիության պատկերը հետևյալն էր. «1365 ուսանողից 903-ը ազգությամբ հայեր էին, 460-ը՝ ադրբեյջանցիներ, իսկ 2-ը՝ ռուս»¹⁴:

Ուսանողների հասարակական դրության մասին խոսում էին հետևյալ թվերը՝ «1365 ուսանողից 38-ը հԱՄԼԿ անդամ էին, 896-ը՝ ՀամԼԿԵՄ անդամ, 431-ը՝ անկուսակցական»¹⁵:

1973-74 ուսումնական տարում Սոեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտում աշխատում էին 59 հաստիքային դասախոսներ, որոնցից 3-ը՝ պրոֆեսորի և դոկտորի կարգավիճակով, 15-ը՝ դոցենտի և գիտությունների թեկնածուի: Այդ դասախոսներից էին ֆիզմաթ. գիտ. դոկ. պրոֆ. Ս.Ս.Բաղդասարյանը, բան.գիտ. դոկ. պրոֆ. գիտության վաստակավոր գործիչ Գ.Գ.Անտոնյանը, պատմ. գիտ. թեկ. դոցենտ Ա.Մ.Իոնեսյանը, բան. գիտ. թեկ., դոցենտներ Ս.Ա.Խաչյանը, Գ.Խ.Բաղդասարյանը, Լ.Ս.Դավթյանը, փիլ. գիտ. թեկ., դոցենտ Շ.Մ.Աբրահամյանը, մանկ. գիտ. թեկ., դոցենտներ Ա.Ս.Ներսիսյանը և Ս.Ե.Խալատրյանը:

Գիտական կոլեկտիվներով ու աստիճաններով դասախոսները կազմում էին դասախոսների ընդհանուր թվակազմի ամօրին քան 20 տոկոսը: Ռեկտորատի գլխավոր խնդիրը կայանում էր նրանում, որպիսի ամբիոններ համարվեին բարձրակարգ մասնագետներով, որոնց կարելիք տվյալ պահին շատ մեծ էր: Հարցը դժվարանում էր նրանով, որ Ադրբեյջանի իշխանություններն արհեստական արգելքներ էին ստեղծում Հայաստանից մասնագետներ հրավիրելու գործում: Դարաբաղից գիտական աստիճան ունեցող շատ մասնագետներ ցանկություն էին հայտնել աշխատել նորաբաց բուհում: Ինստիտուտի ղեկավարությունն իրավունք չունեցրեց առանց Բաքվի համաձայնության որևէ մեկին ընդունել աշխատանքի: Երևանից դասախոսական աշխատանքի հրավիրվեց ֆիզմաթ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Ս.Ս.Բաղդասարյանը, որը նախկինում Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտի ֆիզիկայի դասախոս էր:

Տեղի մասնագետների նկատմամբ իշխանություններն անվստահություն էին հայտնում, որը և տանում էր ընդհուպ մինչև աշխատանքից հեռացում: Այդ քաղաքականության հետևանքով

կերկրովշինայի գոհ դարձան բանգիտ թեկ. ժ.Մ.Անդրյանը, բանասեր, ալիագ դասախոս Շ.Մարտիրոսյանը և մի խումբ այլ դասախոսներ:

1973-74 ուսմանական տարում ինստիտուտն ավարտել էր 1101 ուսանող, որից 17-ը կամ 1,54 տոկոսը՝ գերազանցելությամբ: Երկու ֆակուլտետներում (պատմաբանափրական և ֆիզիկամաթեմատիկական) ընդհանուր առաջադիմությունը 80,6 տոկոս էր կազմում: Առաջադիմության բարձր ցուցանիշները հասարակական և հումանիտար գիտությունների ուղղությամբ էին: Տարվա վերջին անբավարար աշխուղոցների թիվը կազմում էր 264 ուսանող կամ 19,4 տոկոս, այդ թվում ներքև և ավելի աստիճաններից՝ 81 ուսանող:

Երկու ֆակուլտետներում պետական քննություններին թույլատրվեցին մասնակցել 132 ուսանողներ: Նրանցից 108-ը հաջողությամբ հանձնեցին քննությունները և ստացան միջնակարգ դպրոցի ուսուցչի որակավորում՝ մեկնելով աշխատանքի վայրերը¹³: Թողարկվել են 39 մագիստրոս, 44 բանասեր, 25 տարրական կրթության մասնագետ:

Ինստիտուտում կատարվել էր նաև գիտահետազոտական աշխատանք: Նման աշխատանք կատարել են 58 դասախոսներ, այդ թվում՝ 3 պրոֆեսոր, գիտությունների դոկտոր և 15 դոցենտ, գիտությունների թեկնածուներ: Ընթացքի մեջ էին գտնվում նաև երկարատև ժամկետներով նախատեսված գիտահետազոտական մի շարք թեմաներ:

Նշված ժամանակաշրջանում դասախոսների կողմից հրատարակվել են 50 հրատարակումներ և գիտական հոդվածներ¹⁴:

1974 թվականին տեղի ունեցավ գիտական կոնֆերանս՝ «միջկամ գիտահետազոտական աշխատանքների արդյունքներին»: Պլենար և բաժանմունքային նիստերում լսվեցին 16 զեկուցումներ:

Բացի դրանից, տեղական կոմունիստական և հասարակական կազմակերպությունների հետ համատեղ անցկացվեցին մի քանի գիտատեսական կոնֆերանսներ, որոնց մասնակցում էին և պրոֆեսորադոսախոսական անձնակազմը և ուսանողները:

Ուսանողների բարոյական դաստիարակության նպատակով և ընդհանուր կուլտուրական մակարդակի բարձրացման համար սերտ կապեր էին հաստատվել մարզային ստեղծագործական կազմակերպությունների հետ. կազմակերպվել էին դրամատիկ խմբակներ աղբյուրներին և հայերեն լեզուներով, ժողգործիչների համույթ, ինչպես նաև զրախան խմբակներ՝ «Շնչել» և «Հողբոց»¹⁵, որոնք միավորում էին տասնյակ ուսանողների:

Ինստիտուտում կազմակերպվել էր նաև «Ինտելեկտ» անունով հասարակական կազմակերպություն:

Դասախոսների, ուսանողների և հասարակության համար տարվա ընթացքում կարդացվել էին 80 զեկուցումներ և դասախոսություններ¹⁶:

Ուսանողական շինարարական ջոկատների գործունեությունը ևս ռեկտորատի ուշադրության կենտրոնում էր:

1974 թվականին ինստիտուտում առաջին անգամ կազմակերպվել էր երկու շինջոկատ, որոնց մեջ ընդգրկված էին 61 ուսանող: Նրանք աշխատել էին Մոսկվայի ակերտի, Շուշիի և Մարտակերտի շրջաններում: Նրանցին հաշվարկներով աշխատանքի ծախսը կազմել էր 44 հազար ռուբլի: Միաժամանակ որոշակի գումար էր փոխանցվել Գագարինո քաղաքի կառուցման, ինչպես նաև խաղաղության ֆոնդը: Առաջափոր աշխատողները պարգևատրվել և շնորհագրեր էին ստացել Մարտակերտի շրջկոմի կոմերիտության կողմից:

Սպորտմասսայական աշխատանքներն ինստիտուտում ղեկավարում էր ֆիզգաստիարակության ամբիոնը, որն ուներ համեմատաբար համապատասխան որակավորված դասախոսներ, մասնագիտական բազային կրթությամբ, սպորտային և վարպետական կարգեր: Բացի դրանից՝ այդ աշխատանքներով զբաղվում էին կոմերիտական, արհմիութենական և սպորտային կազմակերպությունները:

Ինստիտուտում ընթանում էր սպորտհամալիրի շինարարությունը: Շահագործման էր հանձնվել սպորտդահլիճը, ձեռք էին բերվել անհրաժեշտ սպորտկահույք և այլ կահավորանք: Անց էին կացվում համաինստիտուտային սպորտմրցումներ:

Նորաբաց ինստիտուտի ուսումնական գործընթացի կազմակերպման հիմնահարցում մեծ նշանակություն ուներ բուհի գրադարանի գործունեությունը, որը սեպտեմբեր 1-ից 3 սեյսյակից կազմված գրքապահոցը և 150 տեղահոց ընթերցասրահը¹⁷ (1974 թ. վերջի դրությամբ):

Գրադարանն ստեղծվել էր ինստիտուտի կազմավորումից հետո և արդեն 1974 թվականի վերջի դրությամբ ուներ 27 հազար միավոր հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով գիտական, գեղարվեստական, քաղաքական և ուսումնամանկավարժական գրականության ֆոնդ: Բացի դրանից գրադարանը դուրս էր գրում մի քանի տասնյակ անուն թերթեր, ամսագրեր և պարբերական մամուլ: Գրադարանն աշխատում էր նրկու հերթով, քննությունների ժամանակ՝ ասանց հանգստյան օրվա: Գրադարանը սիստեմատիկորեն կազմակերպում էր տարատեսակ միջոցառումներ՝ ընթերցասերների կոնֆերանսներ, հորեկյանական գրական ներկուներ, հանդիպումներ գրողների հետ և այլն: Այն միջբուհական կապեր էր հաստատել Մոսկվայի, Նրևանի և Բարվի հանրային գրադարանների հետ:

1974 թվականի ֆինանսական տարում Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը ֆինանսավորվել է 592,9 հազար ռուբլով¹⁸:

Այսպիսով, Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտը իր գործունեության սկզբնականում, հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, նոր հիմքեր ստեղծեց ապագա ձեռքբերումների համար:

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с открытием Степанакертского педагогического института и его деятельностью в 1973-74 гг.. Раскрываются также политическая цель азербайджанских властей в отношении нового учебного центра в Степанакерте: стремления этнического изменения армянской области и последствия этой политики. В таких условиях деятельность вуза и перспективы светлого будущего стали большим приобретением для арцахского народа.

Ծանոթագրություններ

1. «Սովետական Ղարաբաղ», 18 հունվարի, 1976թ., թիվ 14:
2. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.55, ց.1, գ.2, թ.1:
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում, թ.2:
5. Նույն տեղում, ֆ.250, ց.3, գ.200, թ.155:
6. Նույն տեղում:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում, թ.2:
9. Նույն տեղում, գ.2, թ.2:
10. Նույն տեղում, գ.1, գ.9, թ.2:
11. Նույն տեղում:
12. ԼՂՊ պետարխիվ, ֆ.55, ց.1, գ.1, թ.3:
13. Նույն տեղում:
14. Նույն տեղում, թ.5:
15. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.55, ց.1, գ.9, թ.6:
16. Նույն տեղում, թ.7:
17. ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.55, ց.1, գ.9, թ.8:
18. Նույն տեղում, թ.9:

ОБ ОСЦИЛЛЯЦИИ СОБСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ ОДНОГО ОПЕРАТОРА ДИРАКА*¹

Г.Г.Саакян

В работе, с применением теоремы сравнения для систем однородных линейных дифференциальных уравнений, доказывается теорема об осцилляции компонент собственных вектор-функций одного одномерного оператора Дирака.

Рассматривается следующий одномерный оператор Дирака (см., напримр, [1])

$$D = S \frac{d}{dt} + G, \quad (1)$$

где $S = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}$, $G = \begin{pmatrix} p(t) & q(t) \\ q(t) & -p(t) \end{pmatrix}$, $p, q \in C[a, b]$, с областью определения, состоящей из вектор-функций $\bar{y}(t) = \begin{pmatrix} y_1(t) \\ y_2(t) \end{pmatrix}$, удовлетворяющих условиям:

1. $\bar{y}(t) \in L^2[0, \pi]$,
2. $\bar{y}(t)$ абсолютно непрерывна на $[0, \pi]$,
3. $D\bar{y}(t) = S \frac{d\bar{y}(t)}{dt} + G(t)\bar{y}(t) \in L^2[0, \pi]$,
4. компоненты $\bar{y}(t)$ удовлетворяют граничным условиям

$$y_1(0) \sin \alpha + y_2(0) \cos \alpha = 0, \quad (1a)$$

$$y_1(\pi) \sin \beta + y_2(\pi) \cos \beta = 0, \quad (1b)$$

где α и β — произвольные действительные числа.

Теорема Штурма об осцилляционных свойствах решений уравнения Штурма-Лиувилля давно известна и до сих пор публикуются работы, обобщающие результаты Штурма (см., напримр, [2]–[4]). Осцилляционные свойства решений Дирака мало изучены (см., напримр, [5]). Основная цель настоящей работы — доказать теорему об осцилляции компонент собственных вектор-функций рассматриваемого оператора Дирака.

Определение. Если при некотором λ_0 уравнение $D\bar{y}(t) = \lambda_0 \bar{y}(t)$ имеет нетривиальное решение $\bar{y}(t, \lambda_0) = \begin{pmatrix} y_1(t, \lambda_0) \\ y_2(t, \lambda_0) \end{pmatrix}$, то число λ_0 называется *собственным значением*, а соответствующее решение $\bar{y}(t, \lambda_0)$ — *собственной вектор-функцией* оператора D .

Известно (см., [1]), что

1. собственные значения рассматриваемого оператора D действительны и образуют счетное множество, неограниченное ни снизу ни сверху;

* Публикуемые результаты были доложены на международной конференции, посвященной 85-летию Л.Д.Кузнецова в г.Москве 25-28 мая 20008 года.

2. нули компонент собственных функций оператора D простые и не имеют предельных точек накопления, а, следовательно, на любом отрезке их можно пронумеровать в порядке возрастания;

Очевидно, что задачу на собственные значения рассматриваемого оператора Дирака можно записать в виде краевой задачи, состоящей из канонической системы Дирака

$$\begin{cases} y_2' + p(t)y_1 + q(t)y_2 = \lambda y_1, \\ -y_1' + q(t)y_1 - p(t)y_2 = \lambda y_2, \end{cases} \quad (2)$$

и краевых условий (1a) и (1b).

Нам понадобятся следующие теоремы о сравнении и о перемежаемости нулей (см. [6]).

Сравниваются следующие системы дифференциальных уравнений

$$\begin{cases} y_1' + p_i(t)y_2 = 0, \\ y_2' + r_i(t)y_1 = 0, \end{cases} \quad (3)$$

где $p_i, r_i \in C_0[0, \pi]$ ($i = 1, 2$).

Теорема 1 (о сравнении). Пусть $\bar{u}(t) = \begin{pmatrix} u_1(t) \\ u_2(t) \end{pmatrix}$ и $\bar{v}(t) = \begin{pmatrix} v_1(t) \\ v_2(t) \end{pmatrix}$ — нетривиальные решения

систем (3) при $i = 1$ и $i = 2$ соответственно, удовлетворяющие одним и тем же начальным условиям:

$$u_1(a) = v_1(a), u_2(a) = v_2(a),$$

и пусть

$$p_1(t)p_2(t) > 0, r_1(t)r_2(t) > 0,$$

$$p_i(t)r_i(t) < 0, (i = 1, 2),$$

$$|p_2(t)| \geq |p_1(t)|, |r_2(t)| \geq |r_1(t)|.$$

Тогда если одна из компонент $\bar{u}(t)$ имеет ℓ нулей на отрезке $[a, b]$, то одна из компонент $\bar{v}(t)$ имеет на том же отрезке $[a, b]$ не менее ℓ нулей, причем k -ый нуль этой компоненты $\bar{v}(t)$ не больше k -ого нуля компоненты $\bar{u}(t)$.

Теорема 2 (о перемежаемости нулей). Если в системе (3) $p_i(t)r_i(t) \neq 0$ ($i = 1, 2$) на отрезке $[a, b]$, то между всякими соседними нулями одной из компонент всякого нетривиального решения системы (3) находится ровно один нуль другой компоненты того же решения.

Рассмотрим теперь задачу (2), (1a), (1b). Справедлива

Теорема 3 (об оспалляции). Для любого натурального числа n существует число μ_n такое, что если собственное значение задачи (2), (1a), (1b) удовлетворяет неравенству $|\lambda| \geq \mu_n$, то каждая из компонент собственной вектор-функции задачи (2), (1a), (1b) имеет на отрезке $[0, \pi]$ по крайней мере n нулей.

Доказательство. Запишем систему (2) в виде

$$\begin{cases} y_1' - q(t)y_1 + (p(t) + \lambda)y_2 = 0, \\ y_2' + (p(t) - \lambda)y_1 + q(t)y_2 = 0. \end{cases} \quad (4)$$

Если зафиксировать значение λ и воспользоваться подстановкой

$$y_1(t) = z_1(t)e^{\int_0^t q(\tau) d\tau}, \quad (5a)$$

$$y_2(t) = z_2(t)e^{-\int_0^t q(\tau) d\tau}, \quad (5b)$$

то, как нетрудно проверить, система (4) преобразуется в систему

$$\begin{cases} z_1' + p_0(t)z_2 = 0, \\ z_2' + r_0(t)z_1 = 0, \end{cases} \quad (6)$$

коэффициенты которой определяются из следующих соотношений:

$$p_0(t) = (p(t) + \lambda)e^{2\int_0^t q(\tau) d\tau}, \quad r_0(t) = (p(t) - \lambda)e^{2\int_0^t q(\tau) d\tau}. \quad (7)$$

При этом преобразовании будем иметь, что $y_1(0) = z_1(0)$, $y_2(0) = z_2(0)$ и, следовательно, краевые условия (1a), (1b) примут следующий вид:

$$z_1(0)\sin\alpha + z_2(0)\cos\alpha = 0, \quad (8a)$$

$$z_1(\pi)e^{\int_0^\pi q(\tau) d\tau} \sin\beta + z_2(\pi)e^{-\int_0^\pi q(\tau) d\tau} \cos\beta = 0. \quad (8b)$$

З а м е ч а н и е. Из соотношений (5a) и (5b) следует, что нули компонент $y_1(t)$ и $y_2(t)$ решений задачи (2), (1a), (1b) совпадают с нулями компонент $z_1(t)$ и $z_2(t)$ соответствующих им решений задачи (6), (8a), (8b).

Для заданного натурального числа n выберем натуральное число s так, чтобы имело место неравенство: $s \geq n+1$. Затем подберем пару натуральных чисел m и k так, чтобы $s = mk$.

Обозначив $\varphi(t) = e^{-2\int_0^t q(\tau) d\tau}$, заметим, что $\varphi(t) \neq 0$. Далее, так как функции $p(t)$, $\varphi(t)$, $1/\varphi(t)$ непрерывны на отрезке $[0, \pi]$, то функции $\frac{m^2}{\varphi(t)} - p(t)$ и $p(t) + k^2\varphi(t)$ также будут непрерывны на $[0, \pi]$, и, следовательно, ограничены. А, значит, найдутся такие числа l_1, l_2, L_1 и L_2 , что

$$l_1 \leq \frac{m^2}{\varphi(t)} - p(t) \leq L_1 \quad (9)$$

$$l_2 \leq p(t) + k^2\varphi(t) \leq L_2. \quad (10)$$

Выберем теперь λ_n -значение параметра λ так, чтобы оно удовлетворяло бы соотношению

$$\lambda_n \geq \max \{L_1, L_2\}.$$

Тогда, учитывая, что $\varphi(t) > 0$, с учетом соотношений (9) и (10), будем иметь

$$(p(t) + \lambda_n) \varphi(t) \geq m^2 > 0, \quad \frac{p(t) - \lambda_n}{\varphi(t)} \leq -k^2 < 0. \quad (11)$$

Сравним теперь систему (6) с системой

$$\begin{cases} y_1' + m^2 y_2 = 0, \\ y_2' - k^2 y_1 = 0. \end{cases} \quad (12)$$

Если принять $p_1(t) = m^2$, $r_1(t) = -k^2$, $p_2(t) = p_0(t)$, $r_2(t) = r_0(t)$, то с учетом соотношений (7) и (11), будем иметь

$$p_2(t) = (p(t) + \lambda_n) e^{-2 \int_0^t q(\tau) d\tau} = (p(t) + \lambda_n) \varphi(t) \geq m^2 = p_1(t) > 0,$$

$$r_2(t) = (p(t) - \lambda_n) e^{2 \int_0^t q(\tau) d\tau} = \frac{p(t) - \lambda_n}{\varphi(t)} \leq -k^2 = r_1(t) < 0.$$

Далее, известно (см., например, [7]), что общее решение системы (12) можно записать в виде

$$u_1(t) = A \cos(mkt + \phi), \quad u_2(t) = \frac{Ak}{m} \sin(mkt + \phi),$$

где A и ϕ произвольные постоянные. Предположим, что $\bar{y}(t, \lambda_n) = \begin{pmatrix} y_1(t, \lambda_n) \\ y_2(t, \lambda_n) \end{pmatrix}$ -

соответствующая собственному значению λ_n собственная вектор-функция задачи (2), (1a), (1b),

а $\bar{v}(t, \lambda_n) = \begin{pmatrix} v_1(t, \lambda_n) \\ v_2(t, \lambda_n) \end{pmatrix}$ - соответствующее ей решение задачи (6), (8a), (8b), и пусть при $\lambda = \lambda_n$

$$y_1(0, \lambda_n) = y_{10}, \quad y_2(0, \lambda_n) = y_{20}.$$

Тогда, согласно замечанию, будем иметь, что

$$v_1(0, \lambda_n) = y_{10}, \quad v_2(0, \lambda_n) = y_{20}.$$

Далее, очевидно, что можно подобрать значения A и ϕ так, чтобы для соответствующего им частного решения $\bar{u}(t)$ системы (12) имело бы место условие

$$u_1(0) = y_{10}, \quad u_2(0) = y_{20}.$$

Заметим теперь, что для систем (6) и (12) и соответствующих им решений $\bar{u}(t)$ и $\bar{v}(t, \lambda_n)$ имеют место условия теоремы 1. И так как компоненты решения $\bar{u}(t)$ имеют на отрезке $[0, \pi]$ по крайней мере $\left\lceil \frac{\pi mk}{\pi} \right\rceil = s \geq n$ нулей, то, применив теорему 1, получим, что одна из компонент решения $\bar{v}(t, \lambda_n)$, а, значит, согласно замечанию, и собственной вектор-функции $\bar{y}(t, \lambda_n)$, будет иметь на интервале $[0, \pi]$ по крайней мере $n+1$ нулей. Тогда, согласно теореме 2, другая компонента будет иметь в этом случае по крайней мере n нулей.

Выберем теперь значение параметра $\lambda - \lambda'_n$ удовлетворяющим соотношению

$$\lambda'_n < \min_{0 \leq t \leq \pi} \left(-\frac{m^2}{\varphi(t)} - p(t), p(t) - k^2 \varphi(t) \right), \quad (13)$$

и примем

$$p_1(t) = -m^2, r_1(t) = k^2, p_2(t) = p_0(t), r_2(t) = r_0(t).$$

Тогда, с учетом соотношений (7) и (13), будем иметь, что

$$p_2(t) = (p(t) + \lambda'_n) \varphi(t) \leq -m^2 = p_1(t) < 0, r_2(t) = \frac{p(t) - \lambda'_n}{\varphi(t)} \geq k^2 = r_1(t) > 0.$$

Сравнив теперь систему (6) с системой

$$\begin{cases} y'_1 - m^2 y_2 = 0, \\ y'_2 + k^2 y_1 = 0, \end{cases}$$

и, вновь, воспользовавшись теоремами 1 и 2, получим, что компоненты собственной вектор-функции $\overline{y}(t, \lambda_n)$ будут иметь на интервале $[0, \pi]$ по крайней мере n нулей. Для завершения доказательства достаточно выбрать μ_n из соотношения

$$\mu_n = \max \{ |\lambda_n|, |\lambda'_n| \}$$

Теорема доказана.

Ամփոփում

Աշխատանքում, գծային համասեռ դիֆերենցիալ հավասարումների համակարգերի համար համեմատության թեորեմի կիրառմամբ, ապացուցվում է, սեփական ֆունկցիաների կոմպոնենտների օսցիլյացիայի մասին թեորեմը մի միաշախի Դիրակի օպերատորի համար:

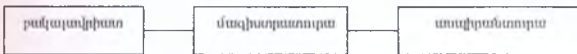
Литература

1. Б.М. Левитан, И.С. Сегреян. Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака. М.: Наука, 1988.
2. Don Hilton. Sturm's 1836 oscillation results evolution of the theory. Sturm-Liouville Theory: Past and Present, Birkhäuser, Basel, 2005, 1-27.
3. B. Simon. Sturm oscillation and comparison theorems. Sturm-Liouville Theory: Past and Present, Birkhäuser, Basel, 2005, 29-43.
4. H. Krüger and G. Techlm, Relative oscillation theory. weighted zeros of the wronskian, and the spectral shift function. Arxiv. Math/0703574v1 [math. SP], 20 mar 2007.
5. Е.В. Фомина, Оцилляционная теорема для системы Дирака с параметром в краевом условии, Функциональный анализ, Межвузовский сборник научных трудов, Ульяновск, 1984, 111-122.
6. Г.Г. Саакян, О некоторых свойствах решений канонической системы Дирака, Ученые записки ЕрГУ, 2007, N 2, 3-11.
7. Дж. Савсонс, Обыкновенные дифференциальные уравнения, М.: ИЛ, т.1, 1953.

ԿՈՒՐՍԱՅԻՆ ԵՎ ԱՂԱՐՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԱՄԲՈՒՆ
ԳՈՒՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՆԱԴՈՐ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒՅԷ

Ա.Կ. Պետրոսյան

Բարձրագույն կրթության նախնական համակարգում

բարձր որակավորման գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի պատրաստման հիմնական ողակը ասպիրանտուրան է: Մակայն, սովորողների մոտ գիտահետազոտական աշխատանքի կատարման որոշակի ունակություններ և մեթոդիկա պետք է ձևավորել ու աստիճանաբար զարգացնել տակավին ասպիրանտուրային նախորդող օղակներում բակալավրիատում և մագիստրատուրայում:

Ասպիրանտական ուսուցման և գիտահետազոտական աշխատանքի կազմակերպման խորհրդային մոդելը, որը ժամանակի յախագույն գիտական-մանկավարժների կողմից մշակվել էր տասնամյակների ընթացքում, բավականին արդյունավետ էր և արժանի է ընդօրինակման: Մինչդեռ, բակալավրիատ-մագիստրատուրա համակարգի համար, որը մեզանում ընդամենը 3-4 տարվա պատմություն ունի, գիտահետազոտական աշխատանքների կազմակերպման հստակ մեխանիզմներ (մոդելներ) դեռևս մշակված չեն:

Բակալավրիատում և մագիստրատուրայում ուսանողի գիտական գործունեության հիմնական ձևը կուրսային և ավարտական (մագիստրոսական) աշխատանքների կատարումն է: Այն նպատակ ունի ոչ միայն խորացնելու ուսանողների գիտելիքներն ընտրած մասնագիտության բնագավառում, այլև ծանոթացնելու գիտական հետազոտության եղանակներին ու մեթոդներին: Համալսարանն ավարտելով ուսանողը պետք է ունենա ոչ միայն գիտելիքների որոշակի պաշար, ստանձնյալ-տրամաբանելու ունակություն, այլև տիրապետի գիտական աշխատանքի մեթոդիկային:

Կուրսային և ավարտական աշխատանքներում առաջին անգամ ուսանողը դրսևորում է ինքնուրույն գիտական աշխատանք գրելու ունակություններ, հմտանում է մասնագիտական գրականության վրա արդյունավետ աշխատելու և իր մտքերն ընդունված գիտական ոճով շարադրելու գործում: Այլ խոսքով ասած, կուրսային և ավարտական աշխատանքների կատարումն ու պաշտպանությունը ապագա մասնագետի առաջին փորձերն են գիտական ապարնելում: Ուստի, այդ աշխատանքների կազմակերպումը՝ թեմաների ընտրությունից և բաշխումից մինչև պաշտպանությունը, պետք է լինի համապատասխան ամբիոնի ուղարկության կենտրոնում, նրա վերահսկողության տակ:

Գիտական հետազոտության, մասնագորապես, կուրսային և ավարտական աշխատանքների հաջողությունը պայմանավորված է ոչ միայն հեղինակի (տվյալ դեպքում՝ ուսանողի) տնական պատրաստվածությամբ և մակարդակով, այլև մեծապես կախված է հետազոտության թեմայի ճիշտ ընտրությունից: Այս տնականից խիստ կարևորվում է ամբիոնի գործունեությունը՝ կուրսային և ավարտական աշխատանքների բանկ (շտեմարան) ստեղծելու ուղղությամբ: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ ուսանողներից շատ քչերը կարող են ինքնուրույնաբար ընտրել գիտական հետազոտության հարմար թեմա:

Հարկ է նշել, որ մինչև վերջին ժամանակները պատշաճ ուղարկություն չենք դարձրել ամբիոնների գործունեության այդ կարևոր բնագավառի վրա (համեմայն դեպք այդպես էր վիճակը մաթեմատիկայի ամբիոնում): Թեմաների ընտրությունն ու բաշխումը թողնված էր հիմնականում գիտական ղեկավարների հայեցողությանը, ուսանողը թեմայի ընտրության լայն հնարավորություն գրեթե չուներ: Ծառ դեպքերում ուսանողին տրվում էր միայն թեմայի

անվանումը, նշվում մեկ կամ երկու գրականություն, չկար աշխատանքի կատարման ընդարձակ մանրամասնված պլան, հիմնավորված չէր թեմայի կարևորությունը և աշխատանքի կոնկրետ նպատակը:

Այս ամենի արդյունքում ուսանողը պաշտպանության էր ներկայացնում մի աշխատանք, որը համարյա չէր տարբերվում պարտադիր ուսումնական ծրագրով նախատեսված նյութից, հասնել էլ ներկայացնում էր ոչ գրագետ հայերենով գրված թարգմանություն:

2003-04 ուս. տարվանից սկսած մաթեմատիկայի ամբիոնը լրջորեն ձեռնամուխ է եղել կուրսային և ավարտական աշխատանքների թեմատիկայի մշակման և թեմաների բանկ ստեղծելու գործին: Ներկայումս այդ ուղղությամբ կատարված է բավականին ծավալուն աշխատանք: Հիմնովին վերանայվել և արդիականացվել է կուրսային և ավարտական աշխատանքների թեմատիկան, մշակվել են նոր թեմաներ: Մինչ այդ Երևանի պետական համալսարանի, Խ./Լեռվանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի և Մ.Վ. Լոմոնոսովի անվան Մոսկվայի պետական համալսարանի մաթեմատիկական ամբիոններից նախապես ձեռք ենք բերել համապատասխան նյութեր, որոնք էականորեն վերանայվել, կոնկրետացվել և տեղայնացվել են հաշվի առնելով մեր ուսանողության պատրաստվածության մակարդակը, գոյություն ունեցող գիտական և ուսումնական գրականության բազան, ապագա մասնագետների աշխատանքային գործունեության քննադատները:

Ամբիոնի կողմից մշակված թեմաների մեծ մասը բավականաչափ ընդգրկում է, որպեսզի այն ծառայի մասամբ որպես կուրսային աշխատանք, իսկ ամբողջությամբ՝ ավարտական աշխատանք: Կան նաև թեմաներ, որոնք հետագայում կարող են հիմք հանդիսանալ մագիստրոսական թեզի համար:

Մեր կարծիքով կուրսային և ավարտական աշխատանքների կազմակերպման աչափսի փուլային մոտեցումը (կուրսային → ավարտական → մագիստրոսական) ամփոփվել նպատակահարմարն ու արդյունավետն է, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս ուսանողին գիտահետազոտական աշխատանքի պարզ՝ ծեփերատային ձևը աստիճանաբար զարգացնելու ավելի լուրջ գիտական ուսումնասիրության: Բացի դրանից աշխատանքների կազմակերպման նման ձևը ուսանողին թույլ է տալիս իր ազնապ թեզի վրա աշխատելու անընդմեջ՝ սկսած երկրորդ կուրսից:

Կուրսային և ավարտական աշխատանքների թեմատիկան կազմելիս քննականաբար հաշվի է առնվել այն հանգամանքը, որ ամբիոնի շրջանավարտների հիմնական մասը աշխատելու է ուսուցչի մասնագիտությամբ: Ուստի, թեմաների մի մասը վերաբերում է մաթեմատիկայի դպրոցական դասընթացի գիտական հիմքերին և մաթեմատիկայի դասավանդման հիմնահարցերին:

Հաշվի առնելով, որ առավել ընդունակ ուսանողների մի մասը ուսումը շարունակելու է ասպիրանտուրայում ամբիոնը մշակել է նաև այնպիսի թեմաներ, որոնք ընդհանուր մաթեմատիկական զարգացմանը հարմար են արհեստավարժության թացի ընդգրկում են տեսական բնույթի ավելի լուրջ խնդիրներ, որոնց հաղթահարումը թույլ է տալիս ընդունալ մոտեմալու գիտական ոչ մեծ հայտնագործության շննին:

2007-08 ուս. տարում մաթեմատիկայի ամբիոնի կողմից ուսանողներին առաջադրված կուրսային և ավարտական (դիպլոմային) աշխատանքների թեմաների հետ միասին տրվել է նաև հստակ պարզաբանումներ (գրավոր ձևով), որոնք ընդգրկում են.

ա. թեմայի կարևորության (ավտուարության) հիմնավորումը և աշխատանքի նպատակը:

բ. աշխատանքին վերաբերող անհրաժեշտ տեսական դրույթների ցանկը և մաթեմատիկայի այն բաժինների անվանումները, որոնց ինտգրությունը պարտադիր է աշխատանքը հաջողությամբ կատարելու համար:

գ. աշխատանքի մանրամասնված, ընդարձակ պլանը:

դ. աշխատանքի կատարման փուլերը կուրսային → ավարտական →

(որոշ դեպքերում, նաև՝ մագիստրոսական);

ե. անհրաժեշտ գրականության ցանկը:

Ստորև ներկայացնում ենք կուրսային և ավարտական աշխատանքների թեմաների երկու նմուշ:

Նմուշ 1

(Կուրսային → ավարտական → մագիստրոսական)

Թեմա: Հաջորդականությունների գուգամիտության լոշիի սկզբունքը

I. Թեմայի կարևորությունը և աշխատանքի նպատակը

Մաթեմատիկական անալիզի հիմնական ոչ հանրահաշվական գործողությունը, որի հիմքի վրա կառուցվում են դիֆերենցիալ և ինտեգրալ հաշիվները, սահմանային անցման գործողությունն է: Այդ գործողության պարզագույն ձևը հաջորդականության սահմանն է, որի միջոցով հետագայում սահմանվում են նաև սահմանային անցման այլ ձևեր: Իսկ հաջորդականությունների սահմանների տեսության հիմնական թեորեմը լոշիի գուգամիտության սկզբունքն է: Եվ չնայած լոշիի սկզբունքը անալիզի դասական թեորեմներից է, այն ունի կարևոր ընդհանրացումներ և լայն կիրառություններ: Գոյություն ունեն տեսական բնույթի բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք անմիջականորեն առնչվում են լոշիի սկզբունքի հետ: Դրանց լուծումը ահաանցում է ոչ միայն տեսական նյութի խորը իմացություն, այլև ստեղծագործական ունակություններ:

Աշխատանքը միջրված է հաջորդականությունների գուգամիտության լոշիի սկզբունքին և նրա գործնական ու տեսական կիրառություններին:

Աշխատանքի նպատակն է.

1. Սահմանել ֆունդամենտալ հաջորդականության հասկացությունը R^k -ում, ապացուցել լոշիի թեորեմը իրական թվերի ֆունդամենտալ հաջորդականությունների գուգամիտության մասին: Լուծել գործնական և տեսական բնույթի մի շարք խնդիրներ:

2. Սահմանել մետրիկական տարածության հասկացությունը: Ընդհանրացնել լոշիի գուգամիտության սկզբունքը մետրիկական տարածությունում: Սահմանել լրիվ մետրիկական տարածության հասկացությունը, բերել լրիվ մետրիկական տարածությունների օրինակներ և ժխտորինակներ: Ապացուցել մետրիկական տարածությունների համալրման վերաբերյալ թեորեմը: Լուծել տեսական բնույթի մի շարք խնդիրներ:

3. Կառուցել իրական թվերի R բազմությունը՝ ռացիոնալ թվերի ֆունդամենտալ հաջորդականությունների միջոցով: Ակնարկային կարգով ներկայացնել իրական թվերի բազմության կառուցման այլ մոտեցումներ՝ Էդմունդսոնի հատույթներ և անվերջ տասնորդական կոտրակներ: Ապացուցել իրական թվերի տարբեր մոդելների հոմոմորֆիզմի վերաբերյալ թեորեմը:

II. Թեմայի կատարման համար անհրաժեշտ տեսական դրույթները

Աշխատանքը կատարելու համար հնդինակը պետք է ունենա անհրաժեշտ տեսական գիտելիքներ մաթեմատիկայի հետևյալ բաժիններից՝ մաթեմատիկական անալիզ (սահմանների տեսություն), ֆունկցիոնալ անալիզ (մետրիկական և լրիվ մետրիկական տարածություններ), իրական անալիզ (Հափի տեսություն, Լեբեգի ինտեգրալ), տեսական թվաբանություն (թվային համակարգեր):

III. Գրականություն

1. Г. М. Фихтенгольц, Курс дифференциального и интегрального исчисления, том 1, Наука, 1969.
2. В. А. Зорич, Математический анализ, том I, М., Наука, 1981.
3. Ռուդին Ու., մաթեմատիկայի անալիզի հիմունքներ, Սր., Լույս, 1975:
4. Б. А. Ильин, Э. Г. Позняк, Основы математического анализа, М., Наука, 1979, часть I.
5. А. Н. Колмогоров, С. В. Фомин, Элементы теории функций и функционального анализа, М., Наука, 1981.
6. Л. А. Люстерник, В. И. Соболев, Краткий курс функционального анализа, М., Высшая школа, 1982.
7. А. А. Кириллов, А. Ю. Гивипияни, Теория и задачи функционального анализа, М., Наука, 1979.
8. Л. Д. Кудрявцев, А. Д. Кутасов, В. Н. Чехлов, М. И. Шабунип, Сборник задач по математическому анализу, т. I, М., Наука, 1984.
9. Գերշայն Գ. Գ., Գալստյան Լ. Հ. և ուրիշներ, Մաթեմատիկական անալիզի խնդրագիրք, I, II, Երևան, 1998:
10. Н. Т. Демилов, Основания арифметики, Учпедгиз, М., 1963.
11. Б. Б. Немыцкий, М. И. Слудская, А. Н. Черкасов, Курс математического анализа, т. I, М., Наука, 1961.
12. М. Рид, Б. Саймон, Методы современной математической физика, т. I Функциональный анализ, Изд. Мир, М., 1977.

IV. Աշխատանքի մանրամասնված պլանը

§1. Թվային հաջորդականությունների գույքամիտության կոշիի սկզբունքը
Գրականություն [1], [2], [3], [4], [8], [9]

1.1. Ֆունդամենտալ հաջորդականություններ R^1 -ում, հատկությունները:

ա) ֆունդամենտալ հաջորդականության սահմանումը: Օրինակներ և ժխտօրինակներ:

բ) Ֆունդամենտալ հաջորդականության սահմանափակությունը: Բերել սահմանափակ հաջորդականության օրինակ, որը ֆունդամենտալ չէ:

գ) Չուզամետ հաջորդականության ֆունդամենտալ լինելը: Բերել Q -ում ֆունդամենտալ հաջորդականությունների օրինակներ, որոնք Q -ում չուզամետ չեն:

դ) Ապացուցել, որ եթե x_n և y_n հաջորդականություններ ֆունդամենտալ են, ապա ֆունդամենտալ են նաև cx_n , $x_n \pm y_n$ և $x_n \cdot y_n$ հաջորդականությունները:

ե) Դիցուք x_n հաջորդականությունը ցանկացած m , $n \in N$ թվերի համար բավարարում է

$|x_m - x_n| > \frac{1}{n}$ պայմանին: Ապացուցել, որ x_n -ը սահմանափակ չէ: [3]

1.2. Կոշիի գույքամիտության սկզբունքը, կիրառություններ:

ա) Ձևակերպել և ապացուցել Կոշիի թեորեմը:

բ) Օգտվելով Կոշիի գույքամիտության սկզբունքից՝ ապացուցել հետևյալ հաջորդականությունների գույքամիտությունը [9]

$$1. x_n = \sum_{k=1}^n \frac{\sin k}{2^k}; \quad 2. x_n = \sum_{k=1}^n \frac{1}{k^2}; \quad 3. x_n = \sum_{k=1}^n \frac{\cos k!}{k(k+1)}; \quad 4. x_n = \sum_{k=1}^n aq^{k-1}, \quad |q| < 1.$$

գ) Օգտվելով Կոշիի գույքամիտության սկզբունքից՝ ապացուցել, որ հետևյալ հաջորդականությունները տարամետ են [9]

$$1. x_n = \sum_{k=1}^n \frac{1}{k}; \quad 2. x_n = \frac{n \cos \pi n - 1}{2\pi}; \quad 3. x_n = (-1)^n \left(1 + \frac{1}{n} \right)^n.$$

դ) Չուզամետ է արդյոք x_n հաջորդականությունը, եթե ցանկացած p բնական թվի համար

$$\lim_{n \rightarrow \infty} (x_{n+p} - x_n) = 0: \text{ Բերել համապատասխան օրինակ: [9]}$$

ե) x_n հաջորդականությունն անվանում են սահմանափակ փոփոխության հաջորդականություն, եթե գոյություն ունի այնպիսի C հաստատուն, որ կամայական n -ի համար
$$\sigma_n = |x_2 - x_1| + |x_3 - x_2| + \dots + |x_n - x_{n-1}| < C:$$

Ապացուցել, որ սահմանափակ փոփոխության հաջորդականությունը գույքամետ է: Բերել x_n հաջորդականության օրինակ, որը գույքամետ է, բայց սահմանափակ փոփոխության չէ: [9]

զ) Ապացուցել, որ մոնոտոն և սահմանափակ հաջորդականությունն ունի սահմանափակ փոփոխություն:

§2. Կոշիի գույքամիտության սկզբունքի ընդհանրացումը
Գրականություն [3], [5], [6], [7], [8], [12]

2.1. Մետրիկական տարածության սահմանումը: R^n , R^n , R_1^n , $C[a, b]$, ℓ_2 , $C_2[a, b]$, m տարածությունները: Ֆունդամենտալ հաջորդականության սահմանումը մետրիկական տարածության մեջ: Լրիվ մետրիկական տարածությունները:

2.2. Ապացուցել R^n , R_m^n , R_1^n , $C[a, b]$, ℓ_2 , m մետրիկական տարածությունների լրիվությունը:

2.3. Յուրյց տալ, որ $C_2[a, b]$ տարածությունը լրիվ չէ:

2.4. Դիցուք $\{p_n\}$ և $\{q_n\}$ թվային հաջորդականություններ ֆունդամենտալ են X մետրիկական տարածությունում: Ապացուցել, որ $\rho(p_n, q_n)$ հաջորդականությունը գույքամետ է: [3]

2.5. Ապացուցել, որ հետևյալ մետրիկական տարածությունները լրիվ չեն. [7]

ա) իրական թվերի բազմությունը $\rho, (x, y) = |\arctg x - \arctg y|$ մետրիկայով;

բ) իրական թվերի բազմությունը՝ $\rho_2(x, y) = |e^x - e^y|$ մետրիկայով;

գ) հանրահաշվական բազմանդամների բազմությունը՝ $\rho_1(P, Q) = \max_{0 \leq x \leq 1} |P(x) - Q(x)|$

մետրիկայով;

դ) հանրահաշվական բազմանդամների տարածությունը՝ $\rho_2(P, Q) = \int_0^1 |P(x) - Q(x)| dx$

մետրիկայով:

2.6. Ապացուցել մետրիկական տարածությունների համալրման վերաբերյալ թեորեմը: [5], [12]

§3. Իրական թվերի բազմության կառուցումը ժազհոնալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականությունների միջոցով:

Գրականություն՝ [11], [10], [4], [1], [2]

4.1. Առաջինալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականությունների հատկությունները

ա) Ապացուցել, որ ժազհոնալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականությունը սահմանափակ է ժազհոնալ թվով:

բ) Ապացուցել, որ ժազհոնալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականությունների գումարը, տարբերությունը և արտադրյալը ժազհոնալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականություն է:

գ) Ձրոյական հայտորդականություններ Q -ում, դրանց հատկությունները:

դ) Առաջինալ թվերի դրական և բացասական ֆունդամենտալ հայտորդականություններ: Թվաբանական գործողություններ դրանց հետ:

ե) Առաջինալ թվերի ֆունդամենտալ հայտորդականությունների համարժեքությունը:

Համարժեքության դասեր: Ձրոյական, դրական և բացասական դասեր:

4.2. Իրական թվերի բազմության արսիտները:

4.3. Իրական թվի սահմանումը Q բազմության ֆունդամենտալ հայտորդականությունների համարժեքության դասերի միջոցով: Արսիտների ստուգումը:

4.4. Իրական թվերի արսիտներին բավարարող այլ բազմություններ (մոդելներ): Իրական թվերի արսիտներին բավարարող բազմությունների հոմոմորֆիզմը:

V Աշխատանքի կատարման փուլերը

Առաջին փուլ: Լուրսային աշխատանք: Ընդգրկում է §1-ի նյութը:

Երկրորդ փուլ: Բակալավրիատի ավարտական աշխատանք: Ընդգրկում է §2-ի նյութը:

Երրորդ փուլ: Մագիստրոսական թեզ: §1-ի, §2-ի հետ միասին ընդգրկում է §3-ի նյութը:

Նմուշ 2

(Լուրսային → ավարտական)

Ուսուցչի մասնագիտությունն ընտրած ուսանողի համար

Թեմա Գունկցիայի Լքստրեմումները

1. Թեմայի կարևորությունը և աշխատանքի նպատակը

Արկրաչափության, ֆիզիկայի, տնտեսագիտության և գիտության այլ բնագավառների շատ խնդիրներում հարկ է լինում գտնել մի որոշ մեծության մեծագույն կամ փոքրագույն արժեքը, որ ֆունկցիոնալ կախվածությամբ կապված է մի այլ մեծության հետ: Այդպիսի խնդիրների լայն տարածվածությունը և կիրառական մեծ նշանակությունը հանդիսացել են այն հիմնական պատճառներից մեկը, որոնք խթանել են դիֆերենցիալ հաշվի, ամբողջությամբ նաև, մաթեմատիկական անալիզի զարգացումը: Պատահական չէ, որ այդ խնդիրների ուսումնասիրմանը արտաշնորհ տեղ է հատկացվում ոչ միայն մաթեմատիկայի համալսարանական ծրագրերում, այլ նաև մաթեմատիկայի դպրոցական ծրագրերում: Այդ խնդիրների ուսումնասիրումը կարևորվում է նաև սիլաբարակայնական կապերի և սովորողների մոտ մաթեմատիկայի նկատմամբ հետաքրքրության բարձրացման տեսանկյուններից:

Աշխատանքը նվիրված է ֆունկցիայի Լքստրեմումների հետազոտմանը, մեծագույն և փոքրագույն արժեքների հետ կապված զանազան տեքստային խնդիրների լուծմանը:

Նման թեմայով Լուրսային և ավարտական աշխատանքների կատարումը մաթեմատիկայի ապագա ուսուցչի համար միանգամայն տեղին է և նպատակահարմար:

Աշխատանքի նպատակն է.

1) Մասնանել մեկ փոփոխականից կախված թվային ֆունկցիայի Լքստրեմումները: Ստանալ Լքստրեմումների գոյության անհրաժեշտ և բավարար պայմաններ: Մշակել Լքստրեմումների

հետազոտման հարմար հաշվեկանոն: Լուծել բավականաչափ վարժություններ և խնդիրներ, դրանց թվում նաև՝ մաթեմատիկայի դպրոցական դասընթացի առավել դժվարին խնդիրները:

2. Սահմանել ֆունկցիայի փոքրագույն և մեծագույն արժեքների հասկացությունները: Ապացուցել Վայերշտրասի թեորեմները փակ միջավայրում անընդհատ ֆունկցիաների փոքրագույն և մեծագույն արժեքների վերաբերյալ: Սահմանել ծայրային էքստրեմումի հասկացությունը: Մշակել հատվածում անընդհատ ֆունկցիայի փոքրագույն և մեծագույն արժեքների որոնման հաշվեկանոնը: Լուծել համապատասխան վարժություններ և խնդիրներ թե՛ բուհ-ական և թե՛ դպրոցական խնդրագրքից:

3. Մշակել ֆունկցիայի փոքրագույն և մեծագույն արժեքների վերաբերյալ տեքստային խնդիրների լուծման սխեման: Լուծել առնվազն 10 խնդիր՝ ընտրված տարբեր բնագավառներից՝ երկրաչափություն, ֆիզիկա, տնտեսագիտություն և այլն: Վերլուծել նման խնդիրների լուծման ժամանակ աշակերտների հաճախակի թույլ տված սխալների պատճառները և փորձել նշել դրանց վերացման ուղիները:

4. Ներկայացնել սեփական նկատառումները՝ ներկայումս գործող դասագրքերում «Ածանցյալի կիրառություններ» թեմայի շարադրման վերաբերյալ: Փորձել կատարել դիտողություններ և առաջարկություններ նշված թեման միջնակարգ դպրոցում դասավանդելու մեթոդիկայի վերաբերյալ:

II. Աշխատանքի կատարման պլանը

§1. Լուկա էքստրեմումներ: Գոյություն անհրաժեշտ պայմաններ և բավարար պայմաններ:

Դրականություն [1], [2], [3], [4]

Խնդիրներ §1-ի վերաբերյալ

1.1. Հետազոտել հետևյալ ֆունկցիաների էքստրեմումները [5], [1]

$$\text{ա) } y = \left(1 + x + \frac{x^2}{2!} + \dots + \frac{x^n}{n!}\right)e^{-x}, \quad n \in \mathbb{N}; \quad \text{բ) } y = x^m - (1-x)^n, \quad m, n \in \mathbb{N};$$

$$\text{գ) } y = x^3(1-x)^3 \quad \text{դ) } f(x) = (x-x_0)^n \cdot \varphi(x), \quad n \in \mathbb{M}, \quad x_0 \text{ կետում:}$$

$$\text{ե) } y = \sin^3 x + \cos^3 x \quad \text{զ) } y = x^{\frac{2}{3}} - (x^2 - 1)^{\frac{1}{3}}$$

$$1.2. \text{Դիցուք՝ } f(x) = \frac{P(x)}{Q(x)}, \quad f'(x) = \frac{P_1(x)}{Q^2(x)} \text{ և } x_0 \text{-ն } f(x) \text{ ֆունկցիայի ստացիոնար կետ}$$

է: Ապացուցել, որ $\operatorname{sgn} f''(x_0) = \operatorname{sgn} P_1'(x_0)$: Ենթադրվում է, որ $P_1'(x_0)$ -ն գոյություն ունի և $Q(x)$ -ն անընդհատ է: [5]

1.3. Դիցուք՝

$$f(x) = \begin{cases} e^{-\frac{1}{x^2}}, & \text{երբ } x \neq 0, \\ 0, & \text{երբ } x = 0 \end{cases} \quad g(x) = \begin{cases} xe^{-\frac{1}{x^2}}, & \text{երբ } x \neq 0, \\ 0, & \text{երբ } x = 0 \end{cases}$$

Ապացուցել, որ $f(x)$ ֆունկցիան $x=0$ կետում ունի մինիմում, իսկ $g(x)$ ֆունկցիան $x=0$ կետում էքստրեմում չունի (չնայած $f^{(n)}(0) = g^{(n)}(0) = 0$):

Կառուցել այդ ֆունկցիաների գրաֆիկների էսքիզները: [5]

1.4. Գտնել պարամետրաների տեսքով տրված $y = f(x)$ ֆունկցիայի էքստրեմումները:

$$\begin{cases} x = \varphi(t) = t^5 - 5t^3 - 20t + 7, \\ y = \psi(t) = 4t^3 - 3t^2 - 18t + 3, \end{cases} \quad (-2 < t < 2) \quad [6]$$

1.5. Բարձր կարգի ածանցյալների միջոցով հետազոտել ֆունկցիայի էքստրեմումները.

$$\text{ա) } f(x) = e^x + e^{-x} + 2\cos x; \quad [1] \quad \text{բ) } f(x) = \cos x - 1 + \frac{x^2}{2!} - \frac{x^3}{3!}, \quad x_0 = 0 \text{ կետում: } [6]$$

1.6. Գտնել $f(t) = \frac{1+t}{3+t^2}$ ֆունկցիայի ստորին և վերին նգրները $x < t < +\infty$ միջակայքում: [5]

1.7. Ապացուցել, որ եթե $f(x)$ ֆունկցիան ոչ բացասական է, ապա $F(x) = cf^2(x)$, ($c > 0$) ֆունկցիան ունի նույն էքստրեմումի կետերը, որ ունի $f(x)$ -ը: [4]

1.8. Ապացուցել, որ եթե $\varphi(x)$ ֆունկցիան մոնոտոն աճող է R -ում, ապա $f'(x)$ և $\varphi(x)$ ֆունկցիաներն ունեն միևնույն էքստրեմումի կետերը: [5]

1.9. Գտնել ֆունկցիայի էքստրեմումները: [7]

ա) $y = |x^2 - 2x|$; բ) $y = 3x^2 - 2x + |x + 1|$; գ) $y = 2x^3 = 3x^2 - 6x - 6|x - 1|$

1.10. Տույց տալ, որ ֆունկցիան էքստրեմումի կետեր չունի: [7]

ա) $y = \frac{4}{3}x^3 - 6x^2 + 10x - \frac{1}{2}\sin 2x$; բ) $y = x^5 + 4x^7 - 9$; գ) $y = \cos x - x$

§2. Փակ միջակայքում անընդհատ ֆունկցիաների մեծագույն և փոքրագույն արժեքները: Մայրային էքստրեմումներ:

Գրականություն [1], [2], [3], [4]

Խնդիրներ և վարժություններ §2-ի վերաբերյալ

2.1. Գտնել ֆունկցիայի մեծագույն և փոքրագույն արժեքները նշված միջակայքում: [6]

ա) $f(x) = 2x^3 - 3x^2 - 12x + 1$, $[-2; \frac{5}{2}]$ բ) $f(x) = x^3 \ln x$, $[1; 2]$

գ) $f(x) = \sqrt{(1-x^2)(1+2x^2)}$; $[-1; 1]$ դ) $f(x) = \arccos x^2$; $[\frac{-2}{\sqrt{2}}; \frac{\sqrt{2}}{2}]$

ե) $f(x) = \sin x \cdot \sin 2x$, $(-\infty; +\infty)$ զ) $f(x) = a \sin 3x + b \cdot \cos 3x + D$, $(-\infty; +\infty)$

է) $f(x) = \sqrt{12-x^2-4x} - |x+2|$ $D(7)$ -ում ը) $f(x) = 2^{10x-x^2-21} + \frac{1}{2+3|x-5|}$; $(-\infty; +\infty)$

2.2. Տրված են m և n դրական թվերը: Գտնել $x^m + x^n$ արտահայտության փոքրագույն արժեքը, եթե $x + y = a$:

2.3. Տրված են m և n դրական թվերը: Գտնել $x^m - x^n$ ($x > 0, y > 0$) արտահայտության մեծագույն արժեքը, եթե $x + y = a$:

2.4. a և b կիսաառանցքներով էլիպսի տանել այնպիսի շոշափող, որ կոորդինատային առանցքների հետ նրա հատումից առաջացած եռանկյունն ունենա փոքրագույն մակերես:

§3. Տեքստային խնդիրներ ֆունկցիայի մեծագույն և փոքրագույն արժեքները գտնելու վերաբերյալ

Գրականություն [4], [6], [7], [8]

Խնդիրներ §3-ի վերաբերյալ

1.1. R շառավղով շրջանագիծը շոշափում է հավասարաթուն եռանկյան սրույնը, իսկ կենտրոնը գտնվում է հիպի վրա: Ինչպիսի՞ փոքրագույն սրույն կարող է ունենալ այդ եռանկյունը: [7]

1.2. ABC եռանկյունը ներգծած է $AKPQ$ գուգահեռագիծ. որն ունի մեծագույն մակերես: Գտնել այդ գուգահեռագծի կողմերը, եթե $AB = c$, $AC = b$: [7]

1.3. A անկյան կողմերի վրա E և F կետերն ընտրված են այնպես, որ AEF եռանկյունն ունի S մակերես: Ինչպիսի՞ փոքրագույն արժեք կարող է ունենալ EF հատվածի երկարությունը, եթե $\angle A = 60^\circ$: [7]

1.4. Եռանկյան երկու կողմերից յուրաքանչյուրն ունի a երկարություն: Գտնել երրորդ կողմի երկարությունը այնպես, որ եռանկյանը ներգծած շրջանագծի շառավղի լինի ամենամեծը: [7]

1.5. Ուղղանկյուն եռանկյանը ներգծած է ուղղանկյուն, որի երկու զագաթները գտնվում են ներքնագծի վրա, մնակյան՝ էջերի վրա: Գտնել ուղղանկյուն մակերեսի մեծագույն արժեքը, եթե ներքնագիծը 8 է, իսկ սուր անկյուններից մեկը՝ 60° : [7]

1.6. R շառավղով գնդային մակերևույթին ներգծված է կանոնավոր քառանկյուն բուրգ: Ինչպիսի՞ն պետք է լինի բուրգի բարձրությունը, որպեսզի բուրգի ծավալը լինի մեծագույնը: [8]

1.7. R շառավղով կիսագնդի ձև ունեցող թափի մեջ գցել են ℓ նրկարությանը համասեռ ծող: Համարելով, որ ծողի և թափի միջև շփման ուժ չկա և թափն ամրացված է, գտնել ծողի հավասարակշռության դիրքը: Անդրունել՝ $2R \leq \ell \leq 4R$: [8]

1.8. m_0 սկզբնական զանգված ունեցող անձրևի կաթիլը ծանրության ուժի ազդեցության տակ կատարում է անկում՝ հավասարաչափ գոլորշիանալով այնպես, որ զանգվածի կորուստն ուղիղ համեմատական է ժամանակին (համեմատականության գործակիցը k է): Անկման սկզբից քանի՞ վայրկյան հետո կաթիլի կինետիկ էներգիան կլինի մեծագույնը և որքա՞ն է այն (օդի դիմադրությունը հաշվի չառնել): [8]

1.9. Սենյակում ի՞նչ բարձրության վրա պետք է կախել էլեկտրական լամպը, որպեսզի հատակի վրա նրա ուղղանկյուն պրոյեկցիայից ℓ հեռավորության վրա գտնվող M կետում յուսավորվածությունը լինի ամենամեծը: [8]

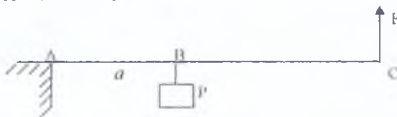
1.10. Ձգված զսպանակի պոտենցիալ էներգիան արտահայտվում է $u = \frac{1}{2} kx^2$ բանաձևով,

որտեղ k -ն հաստատուն է, և կոչվում է զսպանակի կոշտություն, իսկ x -ը զսպանակի նրկարության աճն է: k_1 և k_2 կոշտություն ունեցող նրկու զսպանակները դասավորված են մի ուղղի վրա այնպես, ինչպես պատկերված է նկարում, որտեղ $OA = a$: Չափանակները ձգել և միացրել են B կետում: OB հատվածի ի՞նչ նրկարության դեպքում զսպանակների պոտենցիալ էներգիաների գումարը կլինի փոքրագույնը:

Նկար 3.10

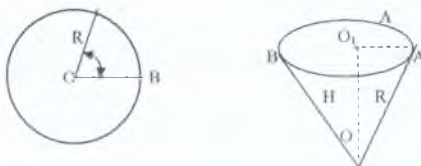
3.11. Երկբող կարգի լծակի հենման կետը նրա A ծայրակետն է, իսկ B ներքին կետում ($AB = a$) կախված է P բնու (տես նկարը): Լծակը համասեռ է և նրա նրկարության l միավորի կշիռը հավասար է k -ի: Ի՞նչ նրկարություն պետք է ունենա լծակը, որպեսզի P բնուը հավասարակշռվի փոքրագույն ուժով:

Նկար 3.11

3.12. a մ լայնություն ունեցող գնդից փորված է նրա հետ ուղիղ անկյուն կազմող քրանցք, որի լայնությունը հավասար է b մ-ի: Ինչպիսի՞ ամենամեծ նրկարությանը նավ կարող է գնդից շրջվել քրանցք: [6]

3.13. Քիմիական լաբորատորիաներում օգտագործվող կոնաձև ֆիլտրը պատրաստում են շրջանի ձև ունեցող թղթի փաթաթումով: Իրա համար AOB շրջանային սեկտորը (տես նկարը) ոլորում են այնպես, որ շրջանի մնացած մասն առաջացնի կոնի կողմաւային մակերևույթ (ծագար): Ինչպիսի՞ն պետք է լինի սեկտորի կենտրոնային անկյունը, որպեսզի ծագարի տարրությունը լինի մեծագույնը: [8]

Նկար 3.13

3.14. Ձեռներեցն իր 1 մլն դրամ կապիտալը կարող է մտցնել խնայողաճարկը՝ տարեկան 50% շահույթով, կամ կարող է ներդնել արտադրության մեջ: Արտադրության մեջ ներդնելու դեպքում եկամուտը կզավճարվի է 100%, դրա մեջ մտնում են նաև արտադրության ծախսերը, որը համեմատական է ներդրված կապիտալի քառակուսուն: Բացի այդ՝ եկամուտից գանձվում է $P\%$ եկամտահարկ: Կապիտալի n -ր մասը պետք է ներդնել արտադրության մեջ, որպեսզի տարեկան շահույթը լինի առավելագույնը:

§4. Դիտողություններ և առաջարկություններ «Աձանցյալի կիրառություններ» թեման միջնակարգ դպրոցում դասավանդելու մեթոդիկայի և գործող դասագրքերի վերաբերյալ: Գրականություն [7], [8], [9]

III. Գրականություն

1. Г.М. Фихтенгольц, Курс дифференциального и интегрального исчисления, том 1, Наука, 1969
2. В.А. Зорич, Математический анализ, том I, М., Наука, 1981
3. Б.А. Ильин, В.А. Садовничий, Бл.Х. Сеплов, Математический анализ, т. 1, М., Изд-во МГУ, 1985
4. Ս.Լ. Պետրոսյան, Մաթեմատիկական անալիզի դասախոսություններ, II մաս, Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ հրատ., 2006
5. И.А. Марон, Дифференциальное и интегральное исчисление в примерах и задачах, функции одной переменной, М., Наука, 1973
6. И.И. Ляшко, А.К. Боярчук и др., Математический анализ в примерах и задачах, т. 1, Киев, Высшая школа, 1974
7. Գ.Գ. Գևորգյան, Ա.Սահակյան, Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր, 10, Նր., Էդիթ Պրինտ, 2001
8. Ս.Լ. Պետրոսյան, ֆիզիկական բովանդակությամբ խնդիրներ ֆունկցիայի մեծագույն և փոքրագույն արժեքների վերաբերյալ, «Բնագետ», Նր., 2003 N3-4
9. Ս.Լ. Պետրոսյան, Պարզագույն մաթեմատիկական հանգումների կազմումը և լուծումը՝ որպես տվողների հետաքրքրության բարձրացման միջոց, «Մխիթար Գոշ», Նր., 2005, N2

IV. Աշխատանքը հայտնությամբ կատարելու համար հեղինակը պետք է ունենա տեսական խոր գիտելիքներ դասական անալիզի (ֆունկցիայի անընդհատություն, մեկ փոփոխականից կախված ֆունկցիայի դիֆերենցիալ հաշիվ), բավականաչափ ծանոթ լինի հանրակրթական ավագ դպրոցի մաթեմատիկայի ծրագրերին և ներկայումս գործող դասագրքերին, ունենա «Մաթեմատիկայի դասավանդման մեթոդիկա» առարկայի համալսարանական ծրագրով նախատեսված ծավալով գիտելիքներ, հնարավորություն ունենա ծանոթանալու և վերլուծելու դպրոցականներին հանձնարարված ստուգողական աշխատանքների արդյունքները:

V. Աշխատանքի կատարման փուլերը.

Առաջին փուլ: Կուրսային աշխատանք: Ընդգրկում է §1-ի և §2-ի նյութը:

Նրկորդ փուլ: Բակալավրիատի ավարտական աշխատանք: Ընդգրկում է §3-ի և §4-ի նյութը:

Резюме

В работе представлен опыт работы кафедры математики АрГУ по созданию банка тематики курсовых, выпускных и магистерских работ. При этом автор обосновывает целесообразность непрерывного (перманентного) продолжения вышеуказанных работ по схеме: курсовая → выпускная → магистерская. В конце работы приводятся два образца курсовых - выпускных - магистерских работ с подробным изложением всех этапов выполнения этих работ.

Գրականություն

1. Լ.Հ.Գալստյան, Ա.Մ.Հակոբյան և ուրիշներ, Կուրսային և ավարտական աշխատանքների թեմաների ժողովածու, մաթեմատիկական անալիզ, 2004թ, ԵՊՀ հրատարակչություն:
2. Н.Я. Виленкин, В.К.Егоров и др., Сборник работ по математике, М., "Просвещение", 1985г.
3. М.В.Потодкий, Преподавание высшей математики в педагогическом институте, М., "Просвещение", 1975г.
4. В.К.Егоров, Г.А.Несененко, Сборник тем курсовых работ по математике (математический анализ, методология и история математики), М., "Просвещение", 1985г.

ԱրՊՀ, մաթեմատիկայի ամբիոն

ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ 10-ԴՐ ԴԱՍԱՐԱՆԻ
ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱՅԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒՇՄԱՆ ԳՈՐԾԻՆԹԱՅԻՆՈՒՄ

Ռ. Լ. Առաքելյան

Սույն հոդվածի հրատարակումը հետապնդում է 2 կտրիոր նպատակ. ընտրել դպրոցական մաթեմատիկայի ծրագրից խնդիրներ որոնք

ա) լուծվում են ոչ ատանդարտ մեթոդներով:

բ) լուծման ընթացքում կիրառվում է համակարգիչ:

Համակարգիչի կիրառությունը գրաֆիկների կառուցման գործընթացում սպասվում է մաթեմատիկայի ուսուցման դիտարկմանության, գրաֆիկի ճշգրիտ պատկերման և աշխատառար հաշվարկների կրճատման ակտիվները:

Մեր հոդվածի թեման հանդիսանում է միջնակարգ դպրոցի 10-րդ դասարանի գործող [1] դասագրքի 202-205 խնդիրների լուծումները:

202. Գծել որևէ ֆունկցիայի գրաֆիկ, որը բավարարում է նշված պայմաններին.

$$D(f) = [-2, 4], f'(x) > 0, \text{ երբ } x \in (-2, 0); f'(x) < 0, \text{ երբ } x \in (0, 4):$$

Լուծում: Այն «ֆունկցիայի գրաֆիկ» ասելով մենք հասկանում ենք մատոիտի յոդած հետքը թղթի վրա, ապա այս խնդրի լուծումը ուսուցչի համար առանձին դժվարություն չի ներկայացնում, բայց երեք վտրծներ կազմել նշված հատկություններով օժտված ֆունկցիան վերլուծական տեսքով և կառուցման նրա գրաֆիկը համակարգչային որևէ ծրագրով, ապա գործ ունենք ոչ դյուրին խնդրի հետ:

Մեզ ծանոթ տարրական ֆունկցիաներից ընտրենք քառակուսային $y(x) = 7 - x^2$ ֆունկցիան, որն աճում է $(-\infty; 0]$ միջակայքում և նվազում $[0; \infty)$ -ում: $y(x)$ ֆունկցիան որոշված է $(-\infty; +\infty)$ տիրույթում: Այսպիսով, պետք է կառուցանանք «սնդմեր» $y(x)$ ֆունկցիայի որոշման տիրույթը, խնդրի պահանջին համապատասխանեցնելու համար:

$$\text{Այդ նպատակով կազմենք հետևյալ օժանդակ ֆունկցիան՝ } f_1(x) = \frac{\sqrt{x+2} + \sqrt{4-x}}{|\sqrt{x+2} + \sqrt{4-x}|}, \text{ որի}$$

որոշման տիրույթն է $(-2; 4)$ միջակայքը և այդ միջակայքում ստանում է 1-ին հավասար արժեք:

$$\text{Այժմ կազմենք } y(x) \cdot f_1(x) \text{ արտադրյալ ֆունկցիան՝ } f(x) = (7 - x^2) \cdot \frac{\sqrt{x+2} + \sqrt{4-x}}{|\sqrt{x+2} + \sqrt{4-x}|}.$$

$D(f) = D(y) \cap D(f_1)$ պայմանից հետևում է, որ $D(f) = (-2; 4)$: Բանի որ ունենք որոշելի ֆունկցիայի բանաձևային տեսքը, ապա կարող ենք կառուցել $f(x)$ ֆունկցիայի գրաֆիկը համակարգչի օգնությամբ, (նկ.1): Նկ.1-ից երևում է, որ $f(x)$ ֆունկցիան բավարարում է խնդրի պահանջներին:

203. Գծել որևէ ֆունկցիայի գրաֆիկ, որը բավարարում է նշված պայմաններին.

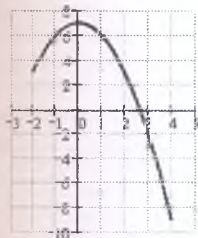
$$D(f) = [-3, 3], f'(x) < 0, \text{ երբ } x \in (-3, 1); f'(x) > 0, \text{ երբ } x \in (1, 3):$$

Լուծում: Շնորհիվ $y(x) = x^2$ քառակուսային ֆունկցիան, որը նվազում է $(-\infty; 0]$ միջակայքում և աճում $[0; \infty)$ -ում: Որպես որոշման տիրույթը «սնդմոր» օժանդակ ֆունկցիա կազ-

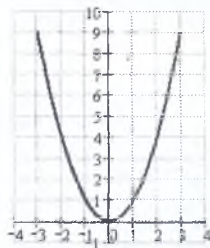
սենք $g_1(x) = \frac{\sqrt{x+3} + \sqrt{3-x}}{\sqrt{x+3} + \sqrt{3-x}}$ ֆունկցիան, որի որոշման տիրույթն է $(-3; 3)$ միջակայքը և

այդ միջակայքում ստանում է 1-ին հավասար արժեք: Այժմ կազմենք $g(x) = x^2 \cdot \frac{\sqrt{x+3} + \sqrt{3-x}}{\sqrt{x+3} + \sqrt{3-x}}$

ֆունկցիան, որը բավարարում է խնդրի պահանջներին: Կառուցենք $g(x)$ ֆունկցիայի գրաֆիկը, (նկ.2): Նկ.1-ից և նկ. 2-ից համոզվում ենք, որ նշված ֆունկցիաների որոշման տիրույթներն են համապատասխանաբար $(-2; 4)$ և $(-3; 3)$:

$y=f(x)$ նկ. 1

$y=g(x)$ նկ. 2

204. Գծել որևէ ֆունկցիայի գրաֆիկ, որը բավարարում է նշված պայմաններին.

$D(f) = [-1; 3]$, $f'(x) > 0$, երբ $x \in (-1; 0) \cup (2; 3)$, $f'(x) < 0$, երբ $x \in (0; 2)$:

Լուծում: Հաշվի առնելով $f'(x)$ ֆունկցիայի նշանապահականման միջակայքերը այն ունի

$f'(x) = (x-0) \cdot (x-2)$ տեսքը, կամ $f'(x) = x^2 - 2x$, որից հետևում է, որ $f'(x) = \frac{x^3}{3} - x^2$: Այդ

մասը բազմապատկելով $u(x) = \frac{\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x}}{\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x}}$ «սեղմող» ֆունկցիայով կստանանք

$v(x) = \left(\frac{x^3}{3} - x^2 \right) \cdot \frac{\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x}}{\sqrt{x+1} + \sqrt{3-x}}$ ֆունկցիան, որը բավարարում է խնդրի պահանջներին:

Ստացված ֆունկցիայի գրաֆիկը պատկերված է նկ. 4-ում, իսկ «սեղմող» $u(x)$ -ի գրաֆիկը՝ նկ. 3-ում:

205. Գծել որևէ ֆունկցիայի գրաֆիկ, որը բավարարում է նշված պայմաններին.

$D(f) = (-4; 2)$, $f'(x) < 0$, երբ $x \in (-1; 1)$, $f'(x) > 0$, երբ $x \in (-4; -1) \cup (1; 2)$:

Լուծում: Ընտրենք $y'(x) = (x+1) \cdot (x-1)$ ֆունկցիան: Ակնհայտ է, որ $y(x)$ ֆունկցիան աճում է $(-\infty; -1]$ և $[1; +\infty)$ միջակայքերում ու նվազում $[-1; 1]$ -ում: Ստացվում է, որ

$y'(x) = x^2 - 1$, որից հետևում է, որ $y(x) = \frac{x^3}{3} - x$: Որպես որոշման տիրույթը «սեղմող»

ֆունկցիա կազմենք $h(x) = \frac{\sqrt{x+4} + \sqrt{2-x}}{\sqrt{x+4} + \sqrt{2-x}}$ ֆունկցիան: Այժմ կազմենք

$h(x) = \left(\frac{x^3}{3} - x + 9 \right) \sqrt{\frac{x+4+\sqrt{2-x}}{x+4+\sqrt{2-x}}}$ ֆունկցիան, որը բավարարում է խնդրի պահանջներին:

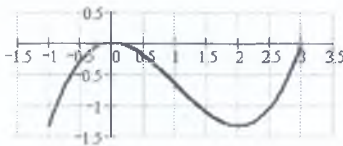
Ստացված ֆունկցիայի գրաֆիկը պատկերված է նկ. 5-ում:

Դիտողություն. $\left(\frac{x^3}{3} - x + 9 \right)$ -ում սուծված ~ 9 հաստատունը չի ազդում ֆունկցիայի մոնո-

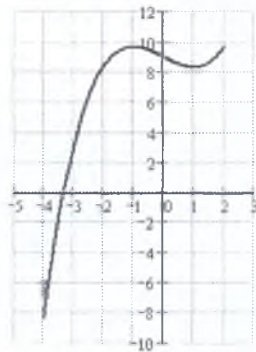
տոնության վրա, բայց $h(x)$ -ի գրաֆիկը դարձնում է տեսանելի:

$y=u(x)$ նկ. 3

$y=v(x)$ նկ. 4

$y=h(x)$ նկ. 5

Резюме

Решение задач школьной математики нестандартными методами с применением программ компьютера повышает качество обучения. Построение графика функции с применением компьютера в процессе преподавания математики обеспечивает принцип наглядности, достоверности изображения графика и сокращает трудоемкие вычисления.

Գրականություն

1. Գ. Գևորգյան, Ա. Սահակյան., Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր -10, Էդիտ Պրինտ, Երևան 2001, 191 էջ :
2. Ռ.Լ. Առաքելյան., Մաթեմատիկական խնդիրների լուծումների գրաֆիկական մեկնաբանությունները, Դիզակ պլուս, Ստեփանակերտ 2008 , 125 էջ:
3. Ս.Լ. Պետրոսյան., Հանրահաշիվ և մաթեմատիկական անալիզի տարրեր դասընթացի լրացուցիչ գլուխներ դասավանդման հիմնահարցեր, Դիզակ պլուս, Ստեփանակերտ 2007, 247 էջ:
4. Գ.Տ. Սահակյան., Մաթեմատիկական մոդելավորում. Matcad 2000, Երևան 2004, 145 էջ:

ԱրՊՀ, մաթեմատիկայի և բնագիտական առարկաների
դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА C++ В ВУЗАХ

С.А.Аветисян

Языки программирования входят во все типовые программы высшего образования технических направлений. Полученные в процессе обучения знания и приобретенные практические навыки должны способствовать эффективному освоению многих учебных дисциплин. Это возможно в случае, если в вузе учебный процесс поддерживается новыми педагогическими методиками преподавания на базе передовых компьютерных технологий.

Базовым языком программирования в вузах является язык C++. Не будем оспаривать правомерность выбора данного языка для преподавания программирования в вузах. Влияние на выбор языка программирования C++ оказали скорее не языковые конструкции, а технологическая необходимость использования его на предприятиях индустрии, к тому же все последующие языки программирования (java, c#) используют синтаксис C++. На сегодняшний день преподавание языка C++ в вузах не способствует обучению студента современным принципам разработки программ. Как правило, начальный курс обучения состоит из 1-го этапа (1-й семестр), основанного на обучении процедурному программированию, и 2-го этапа (2-й семестр) основанного на обучении объектно-ориентированному программированию.

В данной статье рассматриваются трудности, возникающие при преподавании данного курса и предлагаются методы обучения, которые дадут возможность студенту стать грамотным специалистом.

1. Принципы обучения 1-ого этапа начального курса (1-й семестр).

Рассмотрим, с какими трудностями сталкивается преподаватель при обучении программированию на базе языка C++ на 1-м этапе, которые возникают из-за низкого уровня обучения школьного курса информатики и стереотипа преподавания:

- У большинства студентов не бывает развито алгоритмическое мышление, которое должно прививаться при изучении курса информатики в школе.
- У студента развита привычка к стереотипу мышления, основанного на выучивании стандартных приёмов и решении только типовых задач.
- Трудности преподавания, возникающие из-за разного уровня начальных знаний по информатике.
- В вузах не уделяется должного внимания принципам разработки программ, соответствующих современным технологическим требованиям.

Эти трудности заставляют преподавателя ориентироваться на слабого студента, что снижает интерес к предмету у более сильных. Курс обучения должен быть направлен не на слабого, а на студента среднего уровня и выше. Исходя из этого преподаватель в процессе обучения не должен в основном ориентироваться на решении типовых задач. Лекции должны давать основные концепции для понимания сильных сторон языка с разбором на простых примерах. Практические занятия должны развивать самостоятельное, нестандартное мышление, современный подход к разработке программ.

Рассмотрим, как можно преодолеть перечисленные трудности.

1.1. Активность и самостоятельная работа студентов. Преподавательский опыт автора показывает, что большую роль играет самостоятельная работа студентов в интерактивной среде. Необходимо с первых же занятий использовать интерактивную среду разработки, которая обучает студента находить ошибки, думать и самостоятельно выходить из ситуаций. Только продолжительное общение с компьютером, многочисленные эксперименты и обращение к HELP-средствам позволяют овладеть непосредственно разработкой эффективных приемов и технологий.

Как правило, активность студентов зависит от понимания текущего материала, и с целью закрепления каждой темы желательно, чтобы студенты по каждой пройденной теме получали соответствующие задания. Задания, охватывающие 2 - 4 занятия, заранее раздаются студентам для подготовки и сдаются в назначенный срок в процессе обучения. При разработке заданий желательно использовать принцип индивидуального подхода. Задания должны содержать задачи разной сложности, в зависимости от уровня подготовки студента. Могут быть разработаны три степени сложности заданий. Прием и тестирование заданий желательно осуществлять интерактивной средой.

Необходим подбор интересных задач с неординарными решениями, имеющих практическое значение. Показывать разный подход в решении одной и той же задачи. Использование разнообразных и интересных по содержанию задач дает практически гораздо больший эффект, чем только лекционный курс и изучение многочисленных учебников.

Самостоятельная работа студентов, позволяет достичь ощутимых результатов в освоении данной дисциплины. Это позволит исключить трудоемкие и рутинные работы при дальнейшем обучении и к концу первого курса ликвидировать неравномерный уровень знаний студента.

1.2 Принципы разработки программ. В процессе преподавания следует исключить блок-схемный подход в разработке программ. Этот стиль алгоритмизации был правомерен до появления структурных языков. Зачастую легче написать на структурном языке программирования, нежели строить блок-схему и по нему писать программу.

Основной акцент необходимо сделать на понятии функции и разбиении программы на независимые функции, что в дальнейшем позволит плавно перейти к объектно-ориентированному программированию. На первом этапе – этапе разработки, следует научить студента представлять программу в виде иерархии функций, где описывается не то, как выполняется программа, а что надо выполнить, из каких функций она должна состоять. Функция рассматривается как черный ящик с определением входа (входные параметры) и выхода (возвращаемое значение). Используются принципы функционального проектирования, проектирования сверху-вниз.

2-й этап – непосредственное программирование, где каждая функция раскрывается посредством базовых элементов языка: итерации, рекурсии, логических утверждений и используются приемы структурного программирования. Прежде чем подключить функцию к основной программе, необходимо ее протестировать, проверить правильность ее работы. Как правило, главная программа (main) – тестирующая, осуществляет интерфейс с пользователем и вызывает обрабатывающие функции.

Студент должен научиться выделять короткие функции – обработки, ввода, вывода, диалоговые (интерфейсные) с последующим подключением в единую программу на простых, но не стандартных задачах. В процессе обучения студентом должен быть создан свой набор утилитарных функций, которые в виде отдельного файла, подключаются к программе на этапе компоновки.

Структурная запись программы играет немаловажное значение в процессе разработки и важно привить студенту на начальном этапе обучения грамотную запись программы, т.е. структурную запись команд, использование комментариев, смысловых имен переменных. Программа должна быть читабельной, понятной и должна быть самотестируемой. С самого начала надо учить составлять алгоритмы с анализом их правильности, встраивать конструкции для проверки кода.

2. Принципы обучения второго этапа начального курса (2-ой семестр).

Второй этап обучения это – освоение объектно-ориентированного программирования (ООП). Основная задача на этом этапе – научить студента объектному мышлению, т.е. мышлению категориями объектов. Зачастую легче научить мыслить объектно, нежели процедурно. Такой подход ближе к реальности, более понятен и интересен студенту.

Принципы объектно-ориентированного и структурного программирования не являются взаимно исключающими. Приемы структурного программирования используются во всех объектно-ориентированных конструкциях [1]. Необходимо, чтобы студент хорошо представлял отличие объектно-ориентированного программирования от процедурного программирования и осознавал необходимость перехода к объектно-ориентированному программированию. Преподаватель должен осуществить плавный переход от процедурного программирования, где базовым понятием является функция, к объектно-ориентированному программированию и понятию объекта.

Студенты обучении объектно-ориентированному программированию принимают с большим энтузиазмом, чем обучение процедурному программированию и легче воспринимают новый стиль программирования [2]. Этот стиль ближе к реальному миру, развивает способность к творчеству, логику, умение строить и использовать абстракции.

В отличие от чисто объектно-ориентированных языков программирования (Smalltalk, Java, C#), C++ является объектно-ориентированной надстройкой над процедурным языком C, имеет много сложных для понимания объектности деталей. Это затрудняет изучение объектно-ориентированной парадигмы на базе языка C++, и важно при изучении ООП научить студента проектированию классов с использованием базовых UML диаграмм. Следует научить студента проектировать классы так, чтобы они описывали действительное поведение объекта. Студент должен рассматривать программу как взаимодействие реальных объектов. Обучение должно сопровождаться подбором смысловых, интересных задач и выполнением соответствующих заданий.

На втором этапе начального курса, прежде чем переходить к непосредственному объектно-ориентированному программированию на языке C++, необходимо сначала изучить фундаментальные принципы объектно-ориентированного подхода, уделить внимание освоению объектно-ориентированного мышления, концепции упрятывания информации, модульности и проектирования интерфейсов, обосновать преимущество объектного подхода перед процедурным.

Так как многие концепции объектно-ориентированного программирования в C++ могут быть поняты только после представления процесса компиляции, компоновки, распределения памяти (конструирование объекта, виртуальные и не виртуальные функции), надо обратить внимание на необходимые детали реализации. При изучении ООП на основе языка C++ можно ограничиться тем подмножеством языка C++, которое является базовым и включено во все чисто объектно-ориентированные языки (Smalltalk, Java).

Одним из важных преимуществ объектно-ориентированных языков программирования является отслеживание и обработка исключительных ситуаций (try-catch блоки). В процессе

обучения ООП, при реализации класса, необходимо обеспечить обработку ошибок, возникающих во время выполнения программы.

Для применения в учебном процессе выше предложенной методики преподавания языка C++ необходимо следующее:

- Проводить практические занятия в компьютерных классах с наличием доски и проектора, где каждому студенту предоставляется компьютер.
- Каждый этап (семестр) должен состоять из лекционного курса (32 часа) и практических занятий не менее 64 часов.
- На первых практических занятиях студенты должны сдать тесты по быстрому вводу текста посредством интерактивных пакетов обучения.
- Должны быть составлены задания с установленными сроками сдачи в процессе обучения.
- Иметь список сложных задач для получения высокого бала, выполнение которых требуется по завершении курса.
- Студентам должны быть предоставлены компьютерные классы для самостоятельных занятий и консультаций.
- При оценивании задания необходимо уделять внимание технологическим принципам разработки, прозрачности программ, самотестируемости, наличию комментариев.

По мнению автора данные рекомендации позволят поднять уровень преподавания языка программирования C++ на начальном этапе обучения и дадут возможность студенту использовать передовые технологии разработки программ в процессе дальнейшей специализации.

Ամփոփում

Հոդվածում նկարագրված է ուսուցման սկզբնական փուլում C++ ծրագրավորման լեզվի դասավանդման մի շարք սկզբունքներ, որոնք թույլ են տալիս ուսանողին օգտագործել մասնագիտացման ընթացքում ծրագրերի մշակման արդի տեխնոլոգիաները:

Լիտերատուրա

1. Мэтт Вайсфельд. Объектно-ориентированный подход: Java, Net, C++. пер. с англ. М.: КУДИЦ-ОБРАЗ, 2005.
2. Н. Леонова, Н. Коробков. Преподавание объектно - ориентированного программирования в системе лицей-вуз., МИФИ г. Москва.

ԱԳՐԵԳԱՏՆԵՐԻ ՕՊՏԻՄԱԼ ԲԵՆՈՒՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Վ. Ծ. Մանասյան

Ներկայացվող հոդվածում արծարծվում է օպտիմալացման խնդիր հետևյալ տարբեր դեպքերի համար.

1. դիտարկվում է ագրեգատների օպտիմալ բեռնավորման խնդրի գծային դեպքը և տրվում է նրա լուծման ալգորիթները,
2. քննարկվում է ագրեգատների օպտիմալ բեռնավորման խնդրի քառակուսային երկչափ դեպքը և տրվում է նրա լուծման անալիտիկ և երկրաչափական մոդելների լուծումները:

Խնդրի դրվածքը. պահանջվում է սահմանափակ հումքը բախել տարբեր ծախսային բնույթի ռուհերի ագրեգատների միջև այնպես, որ գումարային արտադրանքը քննի առավելագույնը:

Խնդրի մաթեմատիկական մոդելը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ.

$$\left\{ \begin{array}{l} \sum_{i=1}^n x_i \varphi_i(x_i) \rightarrow \max, \\ \sum_{i=1}^n x_i \leq Q, \\ x_i^{\min} \leq x_i \leq x_i^{\max}, \quad i = \overline{1, n}, \end{array} \right. \quad (1)$$

որտեղ x_i -ն i -րդ ագրեգատի կողմից մշակվող հումքն է, Q -ն հումքի պաշարն է, $\varphi_i(x_i)$ -ն i -րդ ագրեգատի տնտեսական ծախսային բնույթից բխող արտադրանք, երբ ագրեգատը բեռնավորված է x_i քանակությամբ հումքով), $x_i^{\min}$, $x_i^{\max}$ i -րդ ագրեգատի համապատասխանաբար նվազագույն և առավելագույն մշակվող հումքի թույլատրելի քանակություններն են, n -ը ագրեգատների քանակն է:

Ընդհանուր դեպքում (1) խնդիրը ոչ գծային ծրագրավորման խնդիր է, եթե $\varphi_i(x_i) \neq \text{const}$, $i = \overline{1, n}$: Նշենք նաև, որ (1) խնդրի նպատակային ֆունկցիան սեպարաբելային է, իսկ սահմանափակումները՝ գծային: Սկզբից դիտարկենք խնդրի գծային դեպքը, երբ $\varphi_i(x_i) = k_i$, $i = \overline{1, n}$, որտեղ k_i -ն i -րդ ագրեգատի միավոր հումքից ստացված արդյունքն է և կախված չէ մշակվող x_i հումքի քանակից: Այս դեպքում (1)-ը կրնա դրսևի հետևյալ տեսքը՝

$$\left\{ \begin{array}{l} Z = \sum_{i=1}^n k_i x_i \rightarrow \max, \\ \sum_{i=1}^n x_i \leq Q, \\ x_i \leq x_i^{\max}, \quad i = \overline{1, n}, \\ x_i \geq 0, \quad i = \overline{1, n}: \end{array} \right. \quad (2)$$

Նվ. 1-ում A և B նգրային կետերի կոորդինատները կլինեն՝ $A(Q - x_{\max}^{\max}, x_{\max}^{\max})$, $B(x_{\max}^{\max}, Q - x_{\max}^{\max})$: Նպատակային ֆունկցիայի արժեքները A և B կետերում կլինեն՝

$$Z_A = k_1(Q - x_1^{\max}) + k_2 x_1^{\max} = k_1 Q + x_1^{\max}(k_2 - k_1)$$

$$Z_R = k_1 x_1^{\max} + k_2 (Q - x_1^{\max}) = k_2 Q + x_1^{\max} (k_1 - k_2);$$

Եթե $k_1 > k_2$, ապա օպտիմալ կետը B-ն է, $k_1 < k_2$ -ի դեպքում օպտիմալ կետը A-ն է, իսկ $k_1 = k_2$ -ի դեպքում AB հատվածի յուրաքանչյուր կետ:

Դիտարկենք գծային խնդրի ընդհանուր դեպքը

$$\begin{aligned} Z &= \sum_{i=1}^n k_i x_i \rightarrow \max, \\ \sum_{i=1}^n x_i + S &= Q, \\ x_i + S_i &= x_i^{\max}, \quad i = \overline{1, n} \\ S &\geq 0, \\ S_i &\geq 0, \quad i = \overline{1, n}, \\ x_i &\geq 0, \quad i = \overline{1, n} \end{aligned} \quad (3)$$

(3) խնդրի լուծումը, նյնիմով երկչափ խնդրի լուծման վերը բերված տարբերակներից, կլինի հետևյալը. սկզբից բնեւավորվում է լավագույն տնեւակայար ծախսային բնութագրով ագրեգատը՝ հնարավոր առաքվելագույն չափով, մինչև հոսքի լրիվ սպառումը (համարում ենք, որ

$Q < \sum_{i=1}^n x_i$, բանի որ հակառակ դեպքում թվոր ագրեգատները կբեռնավորվեն իրենց

առավելագույն չափով):

Ռիտարիկներ խնդրի ընդհանուր դեպքում, երբ տնսակարար ծախսային բնութագրերը ունեն
 $\varphi_i(x_i) = c_i x_i$, $i = 1, n$ տեսքը: Այս դեպքում խնդրի մաթեմատիկական սողելի կարտուսիայտվի
 հետևյալ առնչությամբ.

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^n c_i x_i^2 \rightarrow \max \\ \sum_{i=1}^n x_i \leq Q, \\ x_i^{\min} \leq x_i \leq x_i^{\max}, \quad i = \overline{1, n}. \end{cases} \quad (4)$$

(4) տեսքով ներկայացված խնդիրը քառակուսային ծրագրավորման խնդիր է, որը լուծվում է քառակուսային սիմպլեքս մեթոդով [1,2]: Դիտարկենք խնդրի մասնավոր դեպքը ($n = 2$) և տանք նրա լուծումը և ներկայացնենք, և անալիտիկորեն.

$$\begin{cases} c_1 x_1^2 + c_2 x_2^2 \rightarrow \max, \\ x_1 + x_2 \leq Q, \\ x_1 \leq x_1^{\max}, \\ x_2 \leq x_2^{\max}, \\ x_1, x_2 \geq 0. \end{cases} \quad (5)$$

(5) խնդիրը ներկայացված կաատկերվի նկ. 1-ում բերված տեսքով (համարում ենք, որ $Q < x_1^{\max} + x_2^{\max}$)

Նշտ է համոզվել, որ $Z(A) > Z(A')$ և $Z(B) > Z(B')$, հետևաբար A' և B' կետերը քննարկման ենթակա չեն և քննարկենք միայն A և B կետերը և նրանց գծային կոմբինացիան

$$\begin{cases} x_c = \alpha \cdot x_A + (1 - \alpha)x_B \\ y_c = \alpha \cdot y_A + (1 - \alpha)y_B \end{cases} \quad (6)$$

որտեղ $\alpha \in [0, 1]$:

Պահանջվում է գտնել α -ի այնպիսի արժեք, որի դեպքում

$$Z(c) \rightarrow \max \quad (7)$$

Այսպիսով (5) խնդրի լուծումը հանգում է (7) միաչափ խնդրի լուծմանը:

Ունենք $A(Q - x_2^{\max}, x_2^{\max})$, $B(x_1^{\max}, Q - x_1^{\max})$, հետևաբար

$$\begin{cases} x_c = \alpha \cdot T + x_1^{\max} \\ y_c = -\alpha \cdot T + Q - x_1^{\max} \end{cases} \quad (8)$$

որտեղ $T = Q - x_2^{\max} - x_1^{\max}$, $T < 0$:

Տեղադրենք (8)-ը (7)-ի մեջ և կատարելով ձևափոխություններ, կստանանք

$$Z(\alpha) = c_1 (\alpha T + x_1^{\max})^2 + c_2 (-\alpha T + Q - x_1^{\max})^2 \quad (9)$$

(9) ֆունկցիայի էքստրեմումը

$$\alpha = \frac{c_2 Q - c_2 x_1^{\max} - c_1 x_1^{\max}}{T(c_1 + c_2)} \quad (10)$$

մինիմումի կետ է և ֆունկցիայի արժեքը այդ կետում

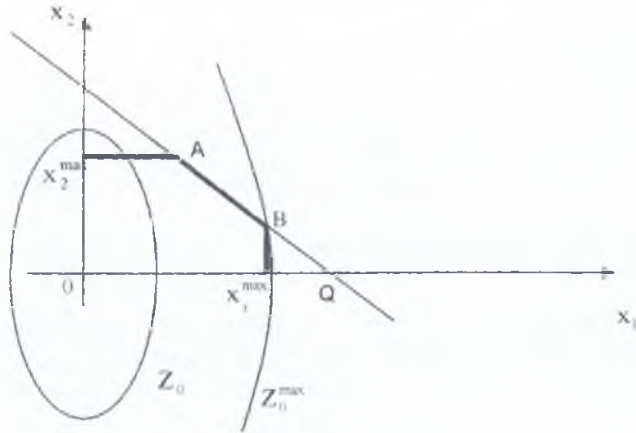
$$Z(\alpha) = \frac{c_1 c_2 Q^2}{c_1 + c_2},$$

(II)

որը հետաքրքրություն չի ներկայացնում:

Մաքսիմումի կետերը կարող են լինել A և B կետերից որևէ մեկը:

Եթե $c_1 x_1^{\max} > c_2 x_2^{\max}$, ապա B կետը խնդրի լուծումն է: Եթե $c_1 x_1^{\max} < c_2 x_2^{\max}$, ապա A կետը խնդրի լուծումն է: Եթե $c_1 x_1^{\max} = c_2 x_2^{\max}$, ապա եթե $x_1^{\max} > x_2^{\max}$, ապա խնդրի լուծումը B կետն է, հակառակ դեպքում՝ A կետն է:

Նկ.2. Խնդրի երկրաչափական մոդել

Նկ. 2-ից երևում է, որ քննարկվող դեպքում ($c_1 x_1^{\max} > c_2 x_2^{\max}$) գոյություն ունի Z_0 -ի այնպիսի մի արժեք՝ $Z_0^{\max}$, որի դեպքում էլիպսը անցնում է B կետով և չունի այլ հատման կետ խնդրի թույլատրելի բազմության հետ: Հետևաբար խնդրի լուծումը B կետն է:

Резюме

В данной статье рассматривается задача оптимальной загрузки агрегатов. Для линейного случая дается алгоритм решения, а для двухмерного квадратичного случая приводятся решения аналитической и геометрической моделей.

Գրականություն

1. X. Таха, Введение в исследование операций. М., 2005 г.
2. Н. Вагнер, Основы исследования операций. М., 1976 г.

ԱրՊՀ, կիրառական մաթեմատիկայի և ինֆորմատիկայի ամբիոն

СИНГУЛЯРНЫЙ СФЕРИЧЕСКИЙ ОСЦИЛЛЯТОР В ПОСТОЯННОМ МАГНИТНОМ ПОЛЕ: ПРИТЯЖЕНИЕ.

Г.Г.Гавриелян

В представленной работе пайдены классические решения сферического обобщения двумерного сингулярного осциллятора, взаимодействующего с постоянным магнитным полем для случая, когда сингулярность задается центростремительным потенциалом. Установлено однозначное соответствие между решениями сферической и плоской систем.

Осциллятор является системой выделенной во многих смыслах. Прежде всего он выделен влиянием широкой алгебры симметрий $su(d)$, где d есть размерность пространства [1]. Наличие широкой алгебры симметрий позволяет во многих случаях вводить взаимодействие осциллятора со внешними полями, оставляя систему интегрируемой. Простейшим и важнейшим примером такого рода является двумерный осциллятор в постоянном магнитном поле. Важно найти обобщения осциллятора на сфере, остающиеся интегрируемыми в присутствии магнитного поля. Такие обобщения были рассмотрены в цикле работ [2 – 7]. Потенциал указанных моделей, выглядит так

$$V_{BN} = 2\alpha^2 r_0^2 \tan^2 \frac{\theta}{2}.$$

С другой стороны, общеизвестно, что двумерный сингулярный осциллятор, задаваемый потенциалом

$$V_{sw} = \frac{\alpha^2 r^2}{2} + \frac{\beta^2}{2r^2}, \quad r = \sqrt{x_1^2 + x_2^2},$$

также остается интегрируемым в присутствии магнитного поля. При этом он также имеет практическую ценность: он играет роль ограничивающего потенциала кольцеобразных наноструктур, факризация которых стала возможной в последнее время.

Сферическое обобщение этой системы было предложено в недавней работе К. Арамяна [8]. Оно задается потенциалом

$$V = 2\alpha^2 r_0^2 \tan^2 \frac{\theta}{2} + \frac{\beta^2}{8r_0^2} \cot^2 \frac{\theta}{2}.$$

и является интегрируемой системой. Его классические решения очень просты, и были найдены в указанной работе.

Совершенно очевидно, что заменив центробежный потенциал кругового/сферического осциллятора на центростремительный (формально это означает замену $\beta \rightarrow i\beta$), оставим систему интегрируемой. Но ее решения будут существенно зависеть от начальных условий задачи. Их нахождению и исследованию посвящена представленная работа.

1. Система на плоскости Пусть имеем аксиально симметричную систему на плоскости движущуюся во внешнем постоянном магнитном поле, направленном перпендикулярно плоскости, $B_1 = B_2 = 0$, $B_3 = B$.

Если внешнее магнитное поле имеет напряженность $\vec{B}$, то на частицу действует сила Лоренца.

$$\vec{F}_L = r \times B.$$

Ясно, что наличие постоянного магнитного поля не нарушает вращательной симметрии системы, но также не меняет ее энергии.

Итак, в присутствии постоянного магнитного поля двумерный осциллятор остается интегрируемой по Лиувиллю системой: он имеет два интеграла движения: энергию и вращательный момент. С их помощью можно проинтегрировать уравнения движения аналогично тому, как это сделано в учебнике Лапдау и Лившица для движения частицы в потенциальном центрально-симметричном поле [9].

Однако, при сохранении функционального вида энергии, постоянное магнитное поле меняет вид вращательного момента. Если перейти к полярным координатам, то энергия и вращательный момент сингулярного кругового осциллятора с потенциалом

$$V_{ar} = 2\alpha^2 r_0^2 \tan^2 \frac{\theta}{2} - \frac{\beta^2}{8r_0^2} \cot^2 \frac{\theta}{2}, \quad (1.1)$$

задаются выражениями

$$E = \frac{\dot{r}^2 + r^2 \dot{\varphi}^2}{2} + \frac{\alpha^2 r^2}{2} - \frac{\beta^2}{2r^2}, \quad J = r^2 \dot{\varphi} + \frac{Br^2}{2}. \quad (1.2)$$

Отсюда находим

$$2E = \dot{r}^2 + \frac{(J - Br^2/2)^2}{r^2} + \alpha^2 r^2 - \frac{\beta^2}{r^2}. \quad (1.3)$$

Эквивалентно,

$$2\left(\frac{dx}{dt}\right)^2 = -(\alpha^2 + B^2/4)x^2 + 2(E + JB/2)x - (J^2 - \beta^2), \quad x \equiv r^2. \quad (1.4)$$

Потому, допустимые значения интегралов движения удовлетворяют условию

$$(E + JB/2)^2 > (\alpha^2 + B^2/4)(J^2 - \beta^2) \quad (1.5)$$

Из (1.4) с легкостью находим

$$t = \frac{1}{2} \int \frac{dx}{\sqrt{-(\alpha^2 + B^2/4)x^2 + 2(E + JB/2)x - (J^2 - \beta^2)}}. \quad (1.6)$$

Этот интеграл берется безо всякого труда, в результате чего получаем [10]

$$t = -\frac{1}{2\sqrt{\alpha^2 + B^2/4}} \arcsin \frac{(E + JB/2) - (\alpha^2 + B^2/4)x}{\sqrt{(E + JB/2)^2 - (\alpha^2 + B^2/4)(J^2 - \beta^2)}} \quad (1.7)$$

или, эквивалентно,

$$r^2 = \frac{E + JB/2}{\alpha^2 + B^2/4} \left(1 + \sqrt{1 - \frac{(\alpha^2 + B^2/4)(J^2 - \beta^2)}{(E + JB/2)^2}} \sin 2\sqrt{\alpha^2 + B^2/4} t \right). \quad (1.8)$$

Как видим, наличие центробежного потенциала не влияет на частоту радиальных колебаний, но только на их амплитуду. Магнитное поле влияет как на амплитуду колебаний, так и на частоту. Принимая во внимание, что вращательный момент имеет вид $J = x\dot{\varphi} + Bx/2$, мы можем найти также зависимость $\varphi = \varphi(t)$,

$$\varphi = \int dt \frac{J - Bx/2}{x} = -\frac{Bt}{2} + J \int \frac{dt}{r^2(t)}. \quad (1.9)$$

Этот интеграл тоже легко берется [9], в результате окончательно получаем

$$\frac{\sqrt{(\alpha^2 + B^2/4)(J^2 - \beta^2)}}{E + JB/2} \tan(J + \beta^2/J)(\varphi + Bt/2) = \sqrt{1 - \frac{(\alpha^2 + B^2/4)(J^2 - \beta^2)}{(E + JB/2)^2}} + \tan \sqrt{\alpha^2 + B^2/4} t$$

Итак, мы нашли решения уравнения движения кругового осциллятора с центробежным потенциалом, взаимодействующего с постоянным магнитным полем. Можно ожидать, что и решения его сферического обобщения будут аналогичны найденным.

2. Сферическое обобщение. Прежде чем приступить к обсуждению сферического обобщения рассмотренной в предыдущем разделе системы, напомним необходимые элементы сферической геометрии. Метрика на двумерной сфере задается выражением

$$ds^2 = r_0^2 (d\theta^2 + \sin^2 \theta d\varphi^2), \quad (2.1)$$

где θ и φ связаны с евклидовыми координатами сферы так

$$x_1 = r_0 \sin \theta \sin \varphi, \quad x_2 = r_0 \sin \theta \cos \varphi, \quad x_3 = r_0 \cos \theta, \quad (2.2)$$

Потому сферический аналог рассмотренной в предыдущем разделе системы, задаваемый потенциалом (1.1) имеет энергию

$$E = \frac{r_0^2 \dot{\theta}^2}{2} + \frac{r_0^2 \sin^2 \theta \dot{\varphi}^2}{2} + 2\alpha^2 r_0^2 \tan^2 \frac{\theta}{2} - \frac{\beta^2}{8r_0^2} \cot^2 \frac{\theta}{2}. \quad (2.3)$$

Опишем как переходить от сферического случая к плоскому, отвечающего пределу $r_0 \rightarrow \infty$. С этой целью удобно воспользоваться стереографической проекцией сферы на плоскость, касательную южному полюсу сферы. Тогда каждой точке сферы (θ, φ) ставится в соответствие точка плоскости (y_1, y_2)

$$y_1 = 2r_0 \cot \frac{\theta}{2} \sin \varphi, \quad y_2 = 2r_0 \cot \frac{\theta}{2} \cos \varphi. \quad (2.4)$$

Соответственно,

$$r = \sqrt{y_1^2 + y_2^2} = 2r_0 \cot \frac{\theta}{2}. \quad (2.5)$$

При свободном движении на сфере вращательный момент задается выражением

$$J = r_0^2 \sin^2 \theta \dot{\varphi}. \quad (2.6)$$

При наличии вращательно-инвариантного потенциала это величина опять же сохраняется. В присутствии постоянного магнитного поля вращательный момент частицы на сфере задается выражением

$$J = r_0^2 \sin^2 \theta \dot{\varphi} - Br_0^2 (1 - \cos \theta). \quad (2.7)$$

Соответственно, воспользовавшись приведенными выражениями энергии и вращательного момента, мы можем проинтегрировать уравнения движения.

Исключив из выражения для энергии (2.3), угловую скорость $\dot{\varphi}$, и воспользовавшись выражением для углового момента (2.7), получим

$$\frac{2E}{r_0^2} = \left(\frac{d\theta}{dt} \right)^2 + \frac{(J/r_0^2 + B(1 - \cos \theta))^2}{(1 - \cos^2 \theta)} + 4\alpha^2 \frac{1 - \cos \theta}{1 + \cos \theta} - \frac{\beta^2}{4r_0^4} \frac{1 + \cos \theta}{1 - \cos \theta}. \quad (2.8)$$

Перейдем к решению задачи при отсутствии магнитного поля. Из (2.8) немедленно получаем интеграл

$$t = \frac{1}{2} \int \frac{dx}{\sqrt{-\tilde{J}^2 + 2\tilde{E}x - \tilde{\alpha}^2 x^2}}, \quad (2.9)$$

где введены обозначения

$$x = 2r_0^2 (1 - \cos \theta), \quad (2.10)$$

$$\tilde{J}^2 = J^2 - \beta^2, \quad (2.11)$$

$$2\tilde{E} = E - \frac{\beta^2}{4r_0^2}, \quad (2.12)$$

$$\tilde{\alpha}^2 = \alpha^2 + \frac{E}{2r_0^2} - \frac{\beta^2}{16r_0^4} \quad (2.13)$$

Зависимость от времени угловой переменной φ получается из (2.7)

$$\varphi = \int dt \frac{J/r_0^2 + B(1 - \cos\theta)}{1 - \cos^2\theta} = \left(J/2r_0^2 + B \right) \int \frac{dt}{2 - x(t)} + \frac{J}{2r_0^2} \int \frac{dt}{x(t)}. \quad (2.14)$$

Легко найти также зависимость $\varphi = \varphi(\theta)$:

$$\varphi = J \int \frac{dr}{\sqrt{-\tilde{\alpha}^2 r^4 + 2\tilde{E}r^2 - \tilde{J}^2}}, \quad (2.15)$$

где $r = (4r_0^2 - x)x$.

Заметим, что в отличие от плоского случая, значения $\tilde{\alpha}^2$ и $\tilde{E}$ могут быть как положительными, так и отрицательными. Следовательно, явный вид интеграла (2.9) в отличие от плоского случая, сильно зависит от начальных условий задачи.

3. Основное решение. Рассмотрим случай $\tilde{\alpha}^2 > 0$, который переходит в плоском пределе в описанное решение.

$$t = -\frac{1}{\tilde{\alpha}} \arcsin \frac{\tilde{\alpha}x + \tilde{E}}{\sqrt{\tilde{E}^2 - \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2}}.$$

Эквивалентно, имеем

$$2r_0^2(1 - \cos\theta) = \frac{\sqrt{\tilde{E}^2 - \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2}}{\tilde{\alpha}} \sin \tilde{\alpha}t - \frac{\tilde{E}}{\tilde{\alpha}}. \quad (3.1)$$

Здесь мы имеем условия

$$\tilde{E}^2 > \tilde{J}^2 \tilde{\alpha}^2, \quad |\tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E}| < \sqrt{\tilde{E}^2 - \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2}.$$

Как видим, в отличие от плоского сингулярного осциллятора, эффективная частота сферического сингулярного осциллятора зависит от параметра сингулярности β . Как и в случае несингулярного сферического осциллятора, частота радиальных колебаний зависит от энергии системы. Иными словами, в отличие от плоской системы, колебания сферической системы негармоничны.

Приведем теперь выражение для траектории системы:

$$\sqrt{\tilde{E}^2 - \tilde{J}^2 \tilde{\alpha}^2} \sin \tilde{\alpha}\varphi = \frac{\tilde{\alpha}}{2r_0^2(1 - \cos\theta)} - \tilde{E}. \quad (3.2)$$

4. Дополнительные решения. Теперь рассмотрим случаи с $\tilde{\alpha}^2 < 0$, которые не имеют аналога в плоском пределе. Но даже здесь возможны три различных случая:

$$1. \tilde{\alpha}^2 < 0, \quad \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 > -\tilde{E}^2$$

В этом случае получаем

$$t = \frac{1}{\tilde{\alpha}} \operatorname{arcsinh} \frac{\tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E}}{\sqrt{\tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 + \tilde{E}^2}},$$

Отсюда получаем

$$2r_0^2 \tilde{\alpha}^2 (1 - \cos\theta) + \tilde{E} = \sqrt{\tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 + \tilde{E}^2} \sinh(-\tilde{\alpha}t) \quad (4.1)$$

Траектория задается выражением

$$\sqrt{\tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 + \tilde{E}^2} \sinh|\tilde{\alpha}| \varphi = \tilde{E} - \frac{\tilde{\alpha}^2}{2r_0^2(1 - \cos\theta)}. \quad (4.2)$$

$$2. \tilde{\alpha}^2 < 0, \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 = -\tilde{E}^2, \tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E} > 0$$

В этом случае получаем

$$t = \frac{1}{\tilde{\alpha}} \log|\tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E}| - \log const$$

Отсюда получаем

$$2r_0^2 \tilde{\alpha}^2 (1 - \cos\theta) + \tilde{E} = const e^{\tilde{\alpha} t}$$

(4.3)

Траектория задается выражением

$$e^{|\tilde{\alpha}| \varphi} = 2\tilde{E} - \frac{\tilde{\alpha}^2}{r_0^2(1 - \cos\theta)} \quad (4.4)$$

$$3. \tilde{\alpha}^2 < 0, \tilde{\alpha}^2 \tilde{J}^2 = -\tilde{E}^2, \tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E} < 0$$

В этом случае получаем

$$t = -\frac{1}{\tilde{\alpha}} \log|\tilde{\alpha}^2 x + \tilde{E}| - \log const$$

Отсюда получаем

$$2r_0^2 \tilde{\alpha}^2 (1 - \cos\theta) + \tilde{E} = const e^{-\tilde{\alpha} t} \quad (4.5)$$

Траектория задается выражением

$$e^{|\tilde{\alpha}| \varphi} = 2\tilde{E} - \frac{\tilde{\alpha}^2}{r_0^2(1 - \cos\theta)} \quad (4.6)$$

Выражаю благодарность проф. А. П. Нерсисяну, за постановку задачи и помощь в ее решении, а также доц. К. С. Арамяна за внимание и оказанную помощь в ходе работ.

Ամփոփում

Ներկայացված աշխատանքում գտնված են հաստատուն մագնիսական դաշտում գտնվող ներկափ սֆերիկ սինգուլյար օսգիլիատորի դասական լուծումները, ընդ որում սինգուլյարությունը տրվում է կենտրոնածիզ պոտենցիալի միջոցով: Հաստատված է միարժեք համապատասխանություն հարթ և սֆերիկ համակարգերի լուծումների միջև:

Литература

1. Д.Бом, Квантовая теория, Изд. "Наука", М.: 1965, с. 337-339.
2. Chang L.L., Esaki L., Tsu R., Appl Phys Lett & 24 593 1974.
3. Goldman V.J., Tsu D.C., Cunningham J.E. Phys Rev B 36 7635, 1987.
4. Zhang et. Al. Phys. Rev. Lett. 72 3397 1994
5. Alexsanian A.I. G., Alexsanian A.G. Int. J. Infrared and Millimetr Waves, v. 14, N10, 1993.
6. Averin D.V. Likharev K.K. in Mesoscopic Phenomena in Solids, Amsterdam, Elsevier, 1991 p.173.
7. А.Г. Алексаян, Э.М.Беленов и др. ЖЭТФ N10, с.2671, 1982.
8. Т.Ин. и др. УФН, 168, N2, 132 1998.
9. Ikeda K. Opt Commun & 30, 257, 1979
10. А.А. Абрикосов. УФН, 168, N 6, с. 683. 1998

ДВУХБАРЬЕРНЫЕ РЕЗОНАНСНО – ТУННЕЛЬНЫЕ СТРУКТУРЫ: БИСТАБИЛЬНОСТЬ И ПОРОГОВЫЕ УСЛОВИЯ.

Ал.Г. Алексанян, Г.Р. Джамалян, Л.Р. Минасян

Показано, что в условиях резонансного туннелирования учет накопления заряда в квантовой яме приводит к бистабильному режиму в зависимости прошедшего потока от плотности потока падающих частиц. Полученные формулы позволяют проводить оптимизацию параметров ДБРТС в соответствии с его назначением.

1. Двухбарьерные резонансно-туннельные структуры (ДБРТС) стали объектом пристального внимания теоретиков и экспериментаторов, во-первых, благодаря своим широким потенциальным техническим приложениям и во-вторых, из-за возникающих физических эффектов, имеющих фундаментальный характер.

В связи с возможным использованием ДБРТС как логического элемента цифровой вычислительной техники, вопрос о внутренней бистабильности в подобных приборах представляет значительный интерес.

Идея резонансного туннелирования, впервые высказанная Д.Бомом [1] и наблюдавшаяся в [2], часто встречается в различных областях физики. Суть его заключается в том, что если электрон туннелирует через барьер, внутри которого существует потенциальная яма, то вероятность прохождения может стать порядка единицы.

Резонансное туннелирование имеет отношения к таким явлениям, как, например, туннелирование с участием фононов [3], плазмонов [4], фотонов [5], Кулоновская блокада [6]. В прикладных целях подовые двухбарьерные системы стали объектом исследований, в качестве источников отрицательного сопротивления для высокоскоростной электроники [7].

2. В настоящей работе рассматривается явление бистабильности в двухбарьерной структуре в условиях резонансного туннелирования. Случай прямоугольного потенциального барьера, внутри которого существует потенциальная яма, является одним из примеров экспериментальной реализации резонансного туннелирования в гетероструктурах с квантовыми размерными слоями и квантовыми точками [8].

Известно, что если на потенциал (рис. 1) падает поток электронов с энергией E_0 , то коэффициент прохождения равен [1].

$$T = \left[1 + 4M^2 \sin^2 \left(\frac{1}{2} \left(\pi - \frac{J}{\hbar} \right) \right) \right]^{-1}, \quad (1)$$

где $M^2 = \exp \left[2 \int_a^b \frac{p_2}{\hbar} dx \right], J = 2 \int_{-b}^b \frac{p_1}{\hbar} dx, p_2 = \sqrt{2m(U - E)}, p_1 = \sqrt{2mE}$

Резонанс прозрачности осуществляется при выполнении следующих условий:

$$\pi - \frac{J}{\hbar} = -2\pi N \quad \text{или} \quad J_N = \left(N + \frac{1}{2} \right) 2\pi \hbar \quad (2)$$

При этом полуширина линии (ширина квазистационарного уровня в яме)

$$\Gamma = \frac{\hbar}{\pi M^2}, \quad \tau_0 = \frac{\hbar}{\partial J} - \text{квазиклассический период движения частицы в яме.}$$

Таким образом, появление частицы по другую сторону ямы задерживается на время $\Delta t \approx \tau_0 M^2$. Это значит, что во временных масштабах Δt в яме будет происходить накопление заряда, электрическое поле которого будет сдвигать квазистационарные уровни, вводя и выводя систему из резонанса.

Задача заключается в нахождении уравнений, связывающих плотность потока $|\Psi_{\text{пад}}|^2$ падающих и прошедших $|\Psi_{\text{пр}}|^2$ частиц с учетом накопления заряда. Другими словами, необходимо определить коэффициент прохождения в эффективном потенциале, $U_{\text{эфф}} = U + e\varphi(x)$, где электростатический потенциал $\varphi(x)$ системы, определяемый объемной плотностью заряда $n(x) = -e|\Psi_{\text{вн}}|^2$ ($|\Psi_{\text{вн}}|^2$ - интенсивность электронной волны в яме) находим из уравнения Пуассона.

$$\frac{d^2 \varphi}{dx^2} = -n(x) \quad (3)$$

$$\varphi(-b) = \varphi(b) = 0.$$

Плотность $n(x)$ приближенно считаем постоянной, так как в квазиклассическом приближении, т. е. для случая больших квантовых чисел волновая функция $\Psi_{\text{вн}}$ совершает много колебаний в яме и удобно рассмотреть среднюю плотность в данной области. Таким образом, для четных и нечетных состояний каждую из осциллирующих функций можно заменить на $1/2$.

А принятые граничные условия являются следствием того, что накопление заряда в яме происходит вблизи резонанса и $\Psi_{\text{вн}}$ внутри ямы будет значительно больше, чем вне ее. Таким образом, из (3) получим

$$\varphi(x) = -\frac{e|\Psi_{\text{вн}}|^2}{4} (x-b)(x+b) \quad (4)$$

Квазистационарные уровни энергии в эффективной потенциальной яме находим из условия.

$$\frac{1}{\hbar} \int_{-b}^b \sqrt{2m(E_N - U_{\text{эфф}})} dx = (N + \frac{1}{2})\pi \quad (5)$$

Подставляя (4) в (5) после несложных преобразований получим

$$E_N = E_N^0 + \alpha |\Psi_{\text{вн}}|^2, \quad (6)$$

$$E_N^0 = \frac{\pi^2 \hbar^2}{8mb^2} (N+1)^2 - \text{невозмущенная энергия, } \alpha = \frac{e^2 \hbar^2}{3}$$

Разложим величину J около энергии резонанса в ряд, записав ее в виде

$$J - J_N = \tau_0 (E - E_N) \quad (6')$$

Тогда выражение (1) для коэффициента прозрачности примет вид:

$$T = \left[1 + 4M^4 \sin^2 \frac{\tau_0}{2\hbar} (E - E_N) \right]^{-1} \quad (7)$$

Коэффициент прозрачности связан с $\frac{|\Psi_{\text{вн}}|^2}{|\Psi_{\text{пад}}|^2}$ соотношением [1]

$$T = \frac{|\Psi_{\text{вн}}|^2}{2M^2 |\Psi_{\text{пад}}|^2} \quad (8)$$

а прошедший поток представляется как

$$|\psi_{\text{пр}}|^2 = 2M^2 |\psi_{\text{вн}}|^2 \quad (9)$$

Таким образом, если нам известно выражение для коэффициента прозрачности структуры в зависимости от некоторого параметра, в нашем случае это E_N , и известна так же зависимость E_N от плотности потока падающих электронов, то из (6)-(9) возможно следующие графические построения для

$$|\psi_{\text{вн}}|^2 = \frac{E_N - E_N^{(0)}}{\alpha} \quad (10)$$

$$|\psi_{\text{вн}}|^2 = |\psi_{\text{пад}}|^2 2M^2 \left[1 + 4M^4 \sin^2 \frac{\tau_0}{2\hbar} (E - E_N) \right]^{-1} \quad (11)$$

Стационарные решения должны удовлетворять обеим зависимостям. Соответствующие графики представлены на рис. 2а и 2б. Полученные решения можно прокомментировать следующим образом.

Пусть квантовая яма "настроена" так, что один из его максимумов пропускания несколько смещен относительно энергии падающих частиц (почти моноэнергетических), чтобы пропускание двухбарьерной системы при малых потоках было мало. При этом большая часть падающего потока отражается. Если нелинейная добавка к квазистационарным состояниям (6) в яме имеет знак подходящий для компенсаций начальной отстройки, то при некотором уровне входного потока интенсивность электронной волны внутри ямы становится достаточной, чтобы сдвинуть пик пропускания в направлении энергии падающих частиц. Подобная "обратная связь" дальше увеличивает пропускание двухбарьерной структуры, которая в свою очередь приводит к увеличению сдвига квазистационарного уровня и т.д. В результате система переходит во включенное состояние, пик пропускания которой быстро свинчивается через энергию падающих частиц, пока не наступит равновесие, при котором пик, настроенный по другую сторону относительно энергии падающих частиц, стабилизируется в этом новом положении "отрицательной обратной связью".

Дальнейшее изменение входного потока приводит лишь к очень незначительным изменениям входного потока, поскольку большой сдвиг квазистационарного уровня увеличивает расстройку и тем самым уменьшает уровень пропускания системы. Т.е. двухбарьерная структура функционирует как электрический ограничитель. Если яма содержит несколько квазистационарных уровней, то при достаточно больших потоках падающих частиц может наблюдаться мультистабильность. Во включенном состоянии (отстройка на ширине пика пропускания) в результате многократной интерференции электронных волн обеспечивается большая плотность вероятности в яме. Если падающий поток уменьшается, то плотность вероятности в яме удерживает ее во включенном состоянии при меньших значениях падающего потока, чем те, которые требовались для включения системы.

В заключение отметим, что рассматриваемая бистабильная система может проявлять неустойчивость при постоянном входном потоке, т.е. выходной поток будет зависеть от времени, даже если входная строго постоянна. Однако данный вопрос требует отдельного рассмотрения, здесь лишь заметим, что такая неустойчивость, на наш взгляд, аналогична неустойчивости, обнаруженный Ниседей [9] в оптических бистабильных устройствах.

3. Характеристики ДБРТС в большей мере определяются способом инжекции электронов внутрь структуры, которая обычно осуществляется путем приложения напряжения, смещающего систему квазиуровней структуры, с тем, чтобы один из уровней оказался в достаточной близости от дна зоны проводимости входного контакта ДБРТС, где обеспечиваются условия интенсивного перетекания электронов на этот уровень. Однако приложенное напряжение существенно нарушает симметрию ДБРТС, что ведет к уменьшению максимальной туннельной прозрачности T по сравнению с $T=1$ при полной симметрии структуры

Проведем учет влияния асимметрии ДБРТС на пороговые значения падающего электронного потока для возникновения бистабильности. При этом, переищем систему уравнений (1) и (8) описывающие прозрачность ДБРТС, придав ей следующую форму.

$$T = \frac{C_0}{1 + F \sin^2(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta)}, \quad (12)$$

где $C_0 \approx \cosh^{-2}[\alpha(d - 2x_0)]$, -учитывает влияние смещения δ -функциональной ямы от центра барьера на коэффициент прозрачности ДБРТС, когда энергия падающих электронов выравнивается с энергией квазиуровня в яме [10], $F = 2M_1^2 2M_2^2$,

$$M_{1,2}^2 = \exp \left[2 \int_{a_{1,2}}^{b_{1,2}} \frac{P_2}{\hbar} dx \right], \quad \gamma_0 I_{\text{вн.}} = \frac{\tau_0}{2\hbar} \alpha |\psi_{\text{вн.}}|^2, \quad -\delta = \frac{\tau_0}{2\hbar} (E_N^0 - E)$$

$$T = \frac{I_{\text{вн.}}}{2M^2 I_0}, \quad (13)$$

где $I_0 = |\psi_{\text{пад.}}|^2$ -интенсивность падающего потока

Определим наклон кривой (12) т.е.

$$\frac{\partial T}{\partial I_{\text{вн.}}} = \frac{\partial T}{\partial \Phi} \frac{\partial \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}} = -\frac{C_0}{\Phi^2} \frac{\partial \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}}, \quad (14)$$

где $\Phi = 1 + F \sin^2(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta)$

Очевидно, что максимальный наклон имеет место при выполнении условия

$$\left(\frac{\partial^2 T}{\partial I_{\text{вн.}}^2} \right) = 0 \text{ т. е.}$$

$$\frac{2C_0}{\Phi^3} \left[\frac{\partial \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}} \right]^2 - \frac{C_0}{\Phi^2} \frac{\partial^2 \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}^2} = 0 \quad (15)$$

$$\frac{\partial \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}} = 2F\gamma_0 \sin(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta) \cos(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta) \quad (16)$$

$$\frac{\partial^2 \Phi}{\partial I_{\text{вн.}}^2} = 2F\gamma_0^2 [\cos^2(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta) - \sin^2(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta)] \quad (17)$$

Далее введем обозначение $z = \sin^2(\gamma_0 I_{\text{вн.}} - \delta)$, тогда (15) запишется как

$$\left[\frac{2}{1 + Fz} \right] 4F^2 \gamma_0^2 z(1 - z) = 2F\gamma_0^2 (1 - 2z),$$

$$\text{откуда имеем:} \quad 2Fz^2 - (3F + 2)z + 1 = 0 \quad (18)$$

Решением уравнения (18) является

$$z = \frac{3F + 2 - [(F + 2)^2 + 8F^2]^{1/2}}{4F} \quad (19)$$

где выбор знака « минус » обусловлен требованием, чтобы $z \leq 1$ и чтобы $z \rightarrow 0$ при $F \rightarrow \infty$ (абсолютно непрозрачные барьеры) т.к. $\Phi = 1 + Fz$, то максимальный наклон имеет место при $z = z_0$, т. е.

$$\Phi_0 = \frac{3(F+2) - \left[(F+2)^2 + 8F^2 \right]^{\frac{1}{2}}}{4} = \frac{G(F)}{4} \quad (20)$$

$$\left. \frac{\partial \Phi}{\partial I_{en}} \right|_{z=z_0} = 2F\gamma_0(z_0 - z_0)^{\frac{1}{2}} = \frac{\gamma_0 \left\{ \left[(F+2) \left[(F+2)^2 + 8F^2 \right]^{\frac{1}{2}} - (F+2)^2 - 2F^2 \right] \right\}^{\frac{1}{2}}}{\sqrt{2}} = \frac{\gamma_0 H(F)}{\sqrt{2}} \quad (21)$$

Таким образом, подставляя (21) и (20) в (14), для максимального наклона получаем:

$$\left. \frac{\partial T}{\partial I_{en}} \right|_{\max} = \frac{16C_0\gamma_0}{\sqrt{2}} \frac{H(F)}{[G(F)]^2} \quad (22)$$

Далее приравняем (22) тангенсу наклона прямой (13) т.е.

$$\frac{16C_0\gamma_0}{\sqrt{2}} \frac{H(F)}{[G(F)]^2} = \frac{1}{\sqrt{F}I_{01}}$$

Отсюда получаем выражение для порогового значения входного электронного потока $I_0^{пор}$, при котором возникает нестабильность:

$$I_0^{пор} = \frac{\sqrt{2}}{16C_0\gamma_0} \frac{[G(F)]^2}{\sqrt{F}H(F)} \quad (23)$$

Определим критическую величину отстройки $\delta_c = E - E_N^0$ энергии падающих электронов от ближайшей квазистационарной энергии в яме.

Приравняв выражения (12) и (13) при $I_0 = I_0^{пор}$ и Φ_0 заданном выражением (20), имеем

$$(\gamma_0 I_{01})^{пор} = \frac{\sqrt{2}}{4} \frac{G(F)}{H(F)} \quad (24)$$

Критическая величина отстройки получается из уравнений (19) и (24) т.е. $z_0 = \sin^2 \left[(\gamma_0 I_{01})^{пор} - \delta_0 \right]$. Отсюда находим, что

$$\delta_c = \frac{\sqrt{2}}{4} \frac{G(F)}{H(F)} - \arcsin(\sqrt{z_0}) \quad (25)$$

Т.к. $\left. \frac{\partial T}{\partial I_{en}} \right|_{\max} > 0$, то согласно (16) $\left. \frac{\partial \Phi}{\partial I_{en}} \right|_{\max} < 0$ и поэтому в (25) квадратный корень взят со знаком "минус".

Полученное выражение (23) для порогового значения электронного потока $I_0^{пор}$ позволяет проводить анализ качества структуры:

- Смещение ямы от центра приводит к уменьшению C_0 и в соответствии (23) к увеличению $I_0^{пор}$.
- Увеличение коэффициента нелинейности γ_0 приводит к уменьшению $I_0^{пор}$, однако для этого необходимо увеличить τ_0 , что отрицательно скажется на скоростные характеристики ДБРТС.
- Рост F приведет к уменьшению $I_0^{пор}$, однако при этом уменьшается прозрачность барьеров, что также отрицательно сказывается на быстротой ДБРТС.

Таким образом полученные результаты позволяют проводить оптимизацию параметров ДБРТС в соответствии с его назначением.

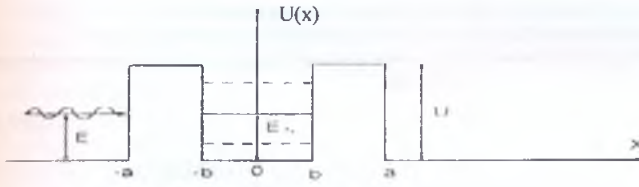

Рис.1 Схематическое изображение энергитической диаграммы рассматриваемой двухбарьерной структуры.

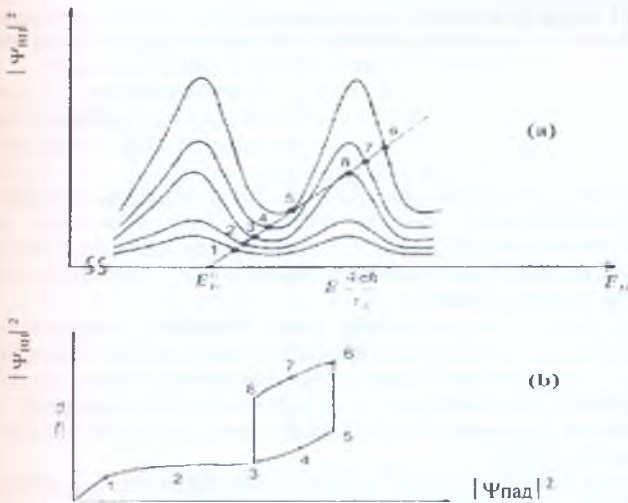

Рис.2 Интенсивности электронной волны внутри ямы в зависимости от квазиуровня, при различных интенсивностях падающего потока.

Ամփոփում

Ցույց է տրված, որ ռեզոնանսա - թունելային պայմաններում, քվանտային փոստում լիցքի կուտակման հաշվարկումը բերում է նրկկայուն (բխտաբիլ) ռեզոնանսային թափանցող հոսքի և ընկնող մասնիկների հոսքի կախվածության մեջ: Հաշված է նրկկայունության առաջագման շնմային պայմանները:

Литература

1. Д.Бом, Квантовая теория, Изд. "Наука". М.: с. 337-339, 1965.
2. Chang L.L., Esaki L., Tsu R., Appl Phys Lett 24 593 1974.
3. Goldman V.J, Tsu D.C., Cunningham J.E. Phys Rev B 36, 7635, 1987.
4. Zhang et. Al. Phys. Rev. Lett. 72 3397 1994.
5. Alexsanian A.I. G., Alexsanian A.G. Int. J. Infrared and Millimetr Waves, v. 14 N10, 1993.
6. Averin D.V. Likharev K.K. in Mesoscopic Phenomena in Solids, Amsterdam Elsevier, p.173, 1991.
7. А.Г. Алексанян, Э.М.Беленов и др. ЖЭТФ N10, с.2671. 1982.
8. Т.Иш. и др. УФН, 168, N2, 132 1998.
9. Ikeda K. Opt Commun 30, 257, 1979.
10. А.А. Абрикосов, УФН, 168, N 6, с. 683, 1998.

ՄԻՏԱՌԱՐԿԱՅԻՆ ԿԱՊԸ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ
ՖԻԶԻԿԱՅԻ ԵՎ ՔԻՄԻԱՅԻ ԴԱՍԵՐԻՆ

Է. Ա. Ղարիբյան

Աշխատանքում քննարկվում է դպրոցական ֆիզիկա և քիմիա առարկաների դասավանդման ժամանակ միջառարկայական կապի իրականացման հնարավորությունները և անհրաժեշտությունը: Դիտարկվում է դրա հետ կապված ինչպես ընդհանուր մեթոդական բնույթի հարցեր, այնպես նաև կոնկրետ օրինակներ:

Ամփոփելով և վերլուծելով բնական օրինակները, նպատակադրություն է առվում ուսումնասիրության նույն առարկան ուսումնական տարիքի առարկաներին բնորոշ տնայնականությունից դիտարկելու օգտակար լինելը: Սակայն դա պետք է արվի ճիշտ ժամանակին, հաշվի առնելով միջառարկայական կապերի իրականացման անհրաժեշտությունը:

1981թ. ֆիզիկայի դպրոցական ծրագրերում, ինչպես նաև հանրակրթական առարկաների ծրագրերում մտցվեց «Միջառարկայական կապերը» թեման: Միջառարկայական կապը հետդիսանում է դպրոցում դասավանդվող առարկաների միջև կապի արտացոլումը: Ժամանակակից ֆիզիկայի և քիմիայի դպրոցական ծրագրերը կազմված են այնպես, որ մեծ հնարավորություն են տալիս իրականացնելու միջառարկայական կապերը:

Միջառարկայական կապը միջոց է աշակերտների մոտ ձևավորելու բնության մասին միասնական պատկերացումներ, որոնք օգնում են աշակերտներին արդյունավետ օգտագործելու իրենց գիտելիքները ֆիզիկայի և այլ բնական առարկաների ուսումնասիրության ժամանակ: Ֆիզիկայի դասավանդման արդեամբ ուսումնասիրում են այնպիսի օրենքներ, երևույթներ, որոնք հիմնարար նշանակություն ունեն նաև քիմիայում: Նույնը կարելի է ասել քիմիայի որոշ օրենքների, բանավեճների օգտագործման մասին ֆիզիկայում:

Միջառարկայական կապը իրականացվում է այն դեպքերում, երբ բնության նույն օրենքը կամ երևույթն ուսումնասիրում են և ֆիզիկայիում, և քիմիայում:

Իրականացնելով միջառարկայական կապն աշակերտները համոզվում են, որ ֆիզիկայի և քիմիայի միջև չկա կտրուկ սահմաններ, այլ յուրաքանչյուրն իր մեջ ունի ուսումնասիրում է նյութական աշխարհը: Միջառարկայական կապի իրականացումը աշակերտների մոտ ձևավորվում է ճիշտ գիտական աշխարհայացք, ինչն ունի կարևոր դաստիարակչական նշանակություն:

Որոշ թեմաների ուսումնասիրության ընթացքում (նյութի կառուցվածքը, դիֆուզիան, էլեկտրոնային տեսությունը, մոլեկուլային կինետիկ տեսությունը, զագային օրենքները, էլեկտրոլիզի օրենքը, կիսահաղորդիչները, առոտի կառուցվածքը և այլն) ֆիզիկան և քիմիան յուրաքանչյուրն են մտնում միմյան:

Ֆիզիկայի և քիմիայի դասավանդման ժամանակ կարևոր գաղափար է հանդիսանում «նյութ» հասկացությունը: Ֆիզիկայում նյութի հասկացությունն ուսումնասիրելիս այն դիտարկվում են որպես մատերիայի գոյության մի ձև, որն օժտված է հանգստի զանգվածով, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ հատկություններով: Քիմիայում «նյութը» դիտվում է ավելի նաղ իմաստով՝ նյութը բնութագրվում է համասեռությամբ և հասարակում կազմով:

Յոթերորդ դասարանի ֆիզիկայի դասագրքում [1] նյութի հասկացությունը տրվում է որպես մատերիայի ձև, որից կազմված են ֆիզիկական մարմինները:

Յոթերորդ դասարանի քիմիայի դասագրքում [2] դիտարկվում է «մաքուր նյութ» գաղափարը: Օրինակ, օդը հանդիսանում է տարբեր գազերի խառնուրդ՝ յթածին, ջրածին, ազոտի, ածխաթթվա գազի և այլն: Ֆիզիկայում օդը դիտարկվում է որպես նյութ, իսկ քիմիայում դիտարկվում է քաղցր տարրեր «մաքուր նյութերի» խառնուրդ: Աշակերտներին պետք է բացատրել, որ այս դաստիարակումներում չկա հակասություն, ֆիզիկայում և քիմիայում «նյութ» հասկացությունն օգտագործվում է տարբեր տնայնակությամբ: Իսկ կա՝ անհրաժեշտություն ֆիզիկայի և քիմիայի սկզբնական դասընթացներում մտցնել «նյութի» երկու տարբեր բացատրություններ: Գտնում ենք, որ կարիք չկա ֆիզիկայի դասավանդման ժամանակ արդեն յոթերորդ դասարանում «նյութ» հասկացությունը տալ տվելի [այն իմաստով: Դա կարելի է անել միայն տասներորդ դասարանում, երբ ֆիզիկայում ուսումնասիրում են էլեկտրադինամիկան և դրա հետ կապված էլեկտրամագնիսական դաշտի գաղափարը , որպես նյութական աշխարհի դրսևորում:

Ֆիզիկայի յոթերորդ դասարանի դասագրքում [1] բացատրվում է, որ միևնույն նյութի բոլոր մոլեկուլները միատեսակ են: Այստեղ պետք է բացատրել, որ մարմինները կարող են բաղկացած լինել տարբեր տեսակի մարտիչ նյութերի մոլեկուլներից: Օրինակ H_2O ջուրը բաղկացած է 2 ջրածնի և 1 թթվածնի ատոմներից:

Ճեռագայում, երբ աշակերտներն արդեն ծանոթ կլինեն խտության, հալման ջեռաստիճանի, եռման ջերմաստիճանի և այլնի, կարելի է բացատրել, որ այդ հասկացությունները վերաբերվում են մարտիչ նյութերին:

Որոշ հասկացություններ դարձրելով դասարանի համաձայն սկզբում ուսումնասիրում են քիմիայում, հետո ֆիզիկայում: Օրինակ, «նյութի քանակ» հասկացությունը քիմիայում ուսումնասիրում են յոթերորդ դասարանում, իսկ ֆիզիկայում՝ իններորդ դասարանում [3], երբ անցնում են մոլեկուլյար – կինետիկ տեսությունը: Աշակերտները քիմիայի դասընթացից արդեն գիտեն նյութի քանակի և նրա միավորի՝ մոլի մասին՝

$$\nu = \frac{m}{M} = \frac{V}{V_M}, \text{ որտեղ } \nu - \text{նյութի քանակն է, } m - \text{նյութի զանգվածը, } V - \text{նրա}$$

ծավալը, } M - \text{մոլային զանգվածը, } V_M - \text{մոլային ծավալը (նշանակումները համապատասխանում են [3] նշանակումներին):}

Նյութի քանակի և մոլային սնծությունների միջև եղած կապը կարող ենք օգտագործել Մենդելև-Լյավեյրյուի հավասարմամբ խնդիրներ լուծելիս [3], եթե այն գրենք՝ $PV = \nu RT$ տեսքով: Նյութի քանակը՝ ν -ն կարելի է արտահայտել ուրիշ ֆիզիկական մեծությւնների միջոցով.

$$\nu = \frac{m}{M} = \frac{V}{V_M} = \frac{N}{N_A} = \frac{q}{q_M}$$

Դա ենթադրություն է տալիս աշակերտներին իդեալական գազի վիճակի հավասարման մեջ մտցնել նոր մեծություններ: Մասնավորապես կարող ենք ստանալ մոլեկուլային-կինետիկ տեսության հիմնական հավասարման՝ $P = nKT$ տեսքը [3]

$$PV = \frac{N}{N_A} RT, \text{ որտեղից } P = \frac{N}{V} \frac{R}{N_A} T: \text{ Բայց } n = \frac{N}{V} - \text{մոլեկուլների կոնցենտրացիան է,}$$

$$K = \frac{R}{N_A} \text{ Բոլցմանի հաստատունը: Տեղադրելով, կստանանք՝ } P = nKT:$$

Ուսումնասիրելով «էլեկտրական հոսանքն էլեկտրալիտներում» թեման [4], հենվում ենք աշակերտների այն գիտելիքների վրա, որը նրանք ստացել են քիմիայի դասընթացից: Նրանք գիտեն, որ իոնի մոլային լիցքը՝ $q_M = eZ N_A$, որտեղ q_M -ը $e = \pm 1.6 \cdot 10^{-19}$ Կլ - տարրական էլեկտրական լիցքն է, Z -ը՝ -մեկ իոնում տարրական լիցքերի քանակը (իոնի արժեքականությունը), N_A -ն՝ Ավոգադրոյի հաստատունը:

Աշակերտների մասնակցությամբ կարելի է հեշտ արտածել Ֆարադեյի օրենքը էլեկտրոլիզի համար: Հայտնի է, որ $\nu = \frac{q}{q_M}$ և $\nu = \frac{m}{M}$: Կարող ենք գրել, որ $\frac{q}{q_M} = \frac{m}{M}$, $m = \frac{M}{q_M} q$, $q = It$,

$$\frac{M}{q_M} = K - \text{էլեկտրաքիմիական համարժեքն է, և } m = KIt \text{ [5]:}$$

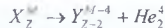
Ավոգադրայի հաստատունը անցնում են քիմիայից ավելի շուտ, քան ֆիզիկայից, և բացատրում ենք, որ զտակազած նյութի 1 մոլը պարունակում է նույն N_A -թվով մոլեկուլներ, $N_A = 6.02 \cdot 10^{23}$ մոլ⁻¹ [2]:

Մենպելեյի պարբերական աղյուսակը քիմիայից անցնում են ութերորդ դասարանում, իսկ ֆիզիկայից՝ տասներորդ դասարանում, երբ ուսումնասիրում են լիսահաղորդիչները, ատոմի և ատոմի միջուկի կառուցվածքը, ժադիալակտիվությունը, իզոտոպները, զանգվածի և էներգիայի կապի օրենքը, միջուկային ռեակցիաները, լուսաէֆեկտ, տարրական մասնիկներ թեմաները:

Պարբերական օրենքի ուսումնասիրության ժամանակ ուսուցչին ենթադրություն է տրվում աշակերտներին ցույց տալու, որ նյութի հիմնարար հատկությունը ոչ միայն զանգվածն է, այլ նաև էլեկտրական լիցքը: Դրանով իսկ ընդգծվում է բոլոր ատոմա-մոլեկուլյար, միջուկային ռեակցիաների միասնական, նյութական բնույթը:

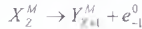
Միջուկների փոխակերպումները ենթադրվում են տեղաշարժման կանոնին, որն առաջին անգամ ձևակերպել է Մորդին [4]:

α տրոհման ժամանակ միջուկը կորցնում է $2e$ դրական լիցք և նրա զանգվածը փոքրանում է հարաբերական ատոմային զանգվածի մոտավորապես չորս միավորով: Դրա հետևանքով տարրը նրկու վանդակ տեղաշարժվում է դեպի պարբերական աղյուսակի սկիզբը: Միսկոյիկ կերպով ու կարելի է գրել այսպես.

Այստեղ, ինչպես և քիմիայում, տարրը նշանակվում է համընդհանուր ճանաչում գտած սիմվոլներով:

β տրոհման ժամանակ միջուկի լիցքը մեծանում է մեկ միավորով, իսկ զանգվածը մնում է գրեթե անփոփոխ.

Այստեղ e_1^0 -ով նշանակված է էլեկտրոնը, վրևի «0» ինդեքսը ցույց է տալիս, որ նրա զանգվածը կարելի է անտեսել:

β տրոհումից հետո տարրը մեկ վանդակով տեղաշարժվում է դեպի պարբերական աղյուսակի վերջը:

Ուսումնասիրելով Մենդելևի պարբերական օրենքը քիմիայի դասերին, կարելի է բացատրել ջրածնի ատոմի սպեկտրայ սերիաները, Թոմսոնի ատոմի մոդելը և ատոմի մոդրակային մոդելը: Բոլորի կարևորությունները և այլն:

Ատոմի կառուցվածքի մասին ֆիզիկայից և քիմիայից ծանոթանում են ութերորդ դասարանում, այսինքն միաժամանակ:

Ներքին էներգիայի զաղալիարք քիմիայից անցնում են ավելի շուտ, քան ֆիզիկայից: Քիմիայի անցած նյութերի այրման ժամանակ անջատված ջերմության մասին հասկացությունն օգտագործում են ֆիզիկայի դասերին «Ջերմային մեքենաներ» թեման անցնելիս [3]: Ջերմային մեքենաներ կոչվում են այն սարքերը, որոնք վառելանյութի ներքին էներգիան փոխակերպում են մեխանիկական էներգիայի:

Միջառարկայական կապի իրականացման հարցը պարբերաբար քննարկվում է ուսուցիչների խորհրդակցություններում: Միջառարկայական կապերն ուժեղացնելու համար ֆիզիկայի և քիմիայի ծրագրերում պետք է համապատասխանություն մտցվել: Որոշ մեթոդիստներ առաջարկում են, որ այն թեմաները, որոնք անցնում են ֆիզիկայից, չանցնել քիմիայից, դա կրկնություն է, իսկ որոշներն առաջարկում են ընդհակառակը, ուժեղացնել միջառարկայական կապերը [6]:

Գտնում ենք, որ պետք է ուժեղացնել միջառարկայական կապերն, ուսումնասիրելով ֆիզիկական երևույթները և զարգացնելով աշակերտների պատկերացումները երևույթների համընդհանուր բնույթի մասին:

Резюме

В работе рассматриваются как общие методологические вопросы, связанные с осуществлением межпредметных связей на примере школьных курсов физики и химии, так и конкретные примеры реализации указанных связей.

Указывается, что в методологическом аспекте оправдано рассмотрение аналогичных вопросов в учебном материале разных школьных предметов, что способствует развитию у учащихся представлений о единстве материального мира. Однако необходимо привести в соответствие учебные планы, а также уточнить определения величин во избежание излишнего повторения и трудностей восприятия учащимися учебного материала.

Գրականություն

1. Ա.Վ Պյոթրիկին, Ն.Ա. Ռոդինա, Ֆիզիկա 7, Երևան, «Լույս», 2004, 196 էջ:
2. Լ.Սահակյան, Վ.Արամյան, Քիմիա 8, Երևան, «Արևիկ», 2001, 186 էջ:
3. Ա.Կիրակոսյան, Ա.Մամյան, Ֆիզիկա 9, Երևան, «Լույս», 2005,
4. Ո.Գաբրիելյան, Գ.Մելիքյան, Ա.Կիրակոսյան, Ֆիզիկա 10, Երևան, «Լույս» 2005, 274 էջ:
5. Физика в школе, N 6, 1978, с. 57-61.
6. В.П.Орехов, А.В.Усова, Методика преподавания физики, 6-7 кл., М., Просвещение, 1973.

ԱրՊՀ, մաթեմատիկայի և քնագիտական առարկաների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիքիոն

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՍԻՍԻԱՆԻ ԶՐԱՅԻՆ ԳՈՒՐՈՒՆԵՐՈՎ ԹՈՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՈՎ

Ա.Է. Ավետիսյան

Եթերայուղերի կիրառման բնագավառները տարեցույցի ավելի են ընդլայնվում, մեծանում արտադրության ծավալները և առաջարկվում վերամշակման նոր տեխնոլոգիաներ: Սույն աշխատանքում նկարագրվում են եթերայուղերի ստացման համար օգտագործվող մի շարք եղանակներ, որոնցից ամենատարածվածն է ջրային գոլորշիներով թորումը: Առաջարկվում է ջրային գոլորշիներով եթերայուղերի ստացման նոր սխեմա, որն ունի մի շարք առավելություններ և հնարավորություն է տալիս ստանալ բավականին թանկարժեք եթերայուղեր, օգտագործելով պարզագույն սարքավորումներ և էժան հումք:

Եթերայուղային հումք հասկացության տակ հասկանում ենք այն բուսական նյութը, որը պարունակում է արտադրական վերամշակման համար բավարար քանակությամբ և անհրաժեշտ որակի եթերայուղեր: Եթերայուղերը օրգանական ցնդող հեղուկ նյութերի խառնուրդներ են, ստացվում են եթերայուղատու բույսերից և պայմանավորում նրանց հոտը:

Եթերայուղային հումքը մշակում են մեխանիկական և ֆիզիկաքիմիական մեթոդներով [1-3]: Մեխանիկական մեթոդը իրականացվում է մամլումով կամ քերումով: Ֆիզիկաքիմիական մեթոդներն են՝ ցնդող և ցգնդող լուցիչներով եթերայուղերի էքստրակցիան, տարբեր եղանակներով սորբցիան, թորումը ջրային գոլորշիներով: Վերամշակման մեթոդի ընտրությունը կախված է հումքի հետևյալ բնութագրերից, եթերայուղի բաղադրությունից, հումքի հետ եթերայուղի կապի բնույթից: Եթե եթերայուղը գտնվում է կապված վիճակում, ապա հումքի ֆերմենտացումը կամ նախադրում է հիմնական վերամշակման պրոցեսին, կամ համընկնում է նրա հետ: Ընտրված մեթոդը պետք է ապահովի արտադրանքի առավելագույն քանակությունը և բարձր որակը:

Եթերայուղերի ստացման մեխանիկական մեթոդը հիմնականում կիրառվում է ցիտրուսային կուլտուրաների (կիտրոն, նարինջ) պուղների վերամշակման համար: Մեթոդը իրականացվում է երկու եղանակով՝ ամբողջական պտուղները քերելով և ամբողջական պտուղը մամլելով:

Ցնդող լուցիչներով եթերայուղերի լուծահանման մեթոդը լայն կիրառություն է գտել եթերայուղերի արտադրությունում: Մեթոդը հիմնված է օրգանական լուծիչներում բուրավետ նյութերի լուծելիության վրա: Էքստրակտման պրոցեսը իրականացվում է սենյակային ջերմաստիճանում, առանձին դեպքերում 40-50°C-ում պնտրոլյենի եթերով կամ A մակնիշի էթստրիացիոն թենզինով: Այս մեթոդի առավելություններն են՝ բարձր նյութ, էքստրակցիոն յուղերի բարձր որակը, արտադրության բարձր տնտեսական գույքանիշը: Մեթոդի թերություններից է լուծիչներից եթերայուղի մաքրման պրոցեսի դժվարությունը:

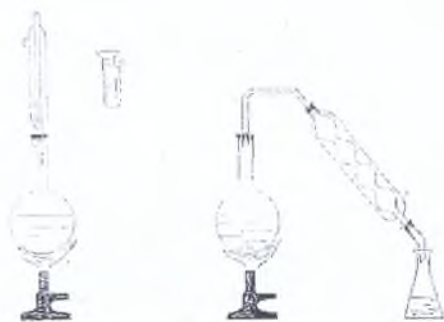
Չցնդող լուծիչներով էքստրակցիայի կամ մացերացիայի մեթոդը հանդիսանում է եթերայուղերի ստացման հնագույն մեթոդներից մեկը: Մեթոդը հիմնված է ցնդող լուծիչներում բյուրավետ նյութերի լուծելիության վրա: Որպես լուծիչ օգտագործում են բարձրորակ կենդանական ճարպեր (կովի, խոզի) բուսական յուղեր, դժվար ցնդող անօրգանական միացություններ: Լուծիչը՝ մինչև որոշակի ջերմաստիճան տաքացրած, բռնում են ծաղիկներով և պահում որոշ ժամանակ, որի տևողությունը կախված է հումքի տեսակից, լուծիչից և ջերմաստիճանից: Թորումը ավարտելուց հետո զանգվածից անջատում են լուծիչը, չորացնում են անջուր նատրիումի սուլֆատով և ֆիլտրում:

Շարունակական յուղագոյացման կենսաքիմիական պրոցեսների հետ կորզման ֆիզիկական պրոցեսների գույակցման շնորհիվ *սորբցիոն մեթոդով* հումքից ստանում են ավելի շատ եթերայուղ, քան այն պարունակում է հումքում՝ վերամշակման եղաբարելիք: Մեթոդը կիրառում են այն հումքերի համար, որոնցում յուղի առաջացման պրոցեսը չի դադարում հավաքից հետո: Այս մեթոդը հիմնված է կենդանական ճարպերի, բուսական յուղերի, ցնդող օրգանական նյութերի և որոշ պինդ սորբատների՝ օդից բուրավետ նյութերի կլանման ընդունակության վրա:

Մեթոդի էությունը կայանում է նրանում, որ փակ տեղում պահվող

ծաղիկներից անջատվում են բուրավետ նյութեր, որոնք գազային վիճակում հափաբվում են հեղուկ կամ ափսոսաբար արքեմնուով, իսկ հետո դրանից կորզվում ցնդող լուծիչով էքստրակցիայով:

Եթերայուղերի ստացման ամենատարածված եղանակներից է *ջրային գոլորշիներով թորումը* [1-8]: Այն հիմնված է ջրային գոլորշիներով եթերայուղերի ցնդելիության վրա: Եթերայուղի առանձին կոմպոնենտների եռման ջերմաստիճանը տատանվում է 150-350°C միջակայքում: Սակայն բոլոր այդ նյութերը ջրային գոլորշու ներկայությամբ թորվում են 100°C-ից ցածր ջերմաստիճանում [2]: Մեթոդի էությունը կայանում է նրանում, որ ջրային գոլորշով եթերայուղային հումքի վեամշակման ժամանակ եթերայուղերի բաղադրամասերը անցնում են գոլորշային ֆազ և ջրային գոլորշիների հետ խառնված՝ ենթարկվում կոնդենսացիայի, որից հետո միայն անջատվում ջրից: Կախված պայմաններից տարբերում են հումքից ջրային գոլորշիներով եթերայուղերի ստացման երկու եղանակ՝ ջրով թորում (ջրային թորում) և գոլորշիով թորում (գոլորշային թորում): Ջրային թորումն արդյունաբերության մեջ կիրառվում է շատ հազվադեպ, օրինակ վարդի յուղի ստացման ժամանակ: Հաճախ օգտագործվում է լաբորատոր պայմաններում եթերայուղային հումքի մշակման համար: Ջրային թորմամբ բույսներից եթերայուղերի ստացման պարզագույն սարքը (նկար 1, Ա) կազմված է թորման կոլբայից, սառնարանից և ընդունիչից: Ուրվես ընդունիչ հաճախ օգտագործվում է Գինգլերգի ընդունիչ, որի ծավալը կազմում է 4-5 մլ: Եթերայուղերի ջրային թորման սարքերը կարելի է օգտագործել բուրավետ ջրերի ստացման համար (նկար 1, Բ): Ջրային թորման եղանակով եթերայուղերի ստացման ժամանակ ամբողջական կամ մանրացված հումքը և ջուրը լցնում են թորման սարքի մեջ: Տաքացնելիս ջուրը գոլորշիանում է, իր հետ տանելով նաև հումքից կորզված եթերայուղը: Գոլորշային թորման ժամանակ ամբողջական կամ մանրացված հումքը լցնում են թորման սարքի մեջ, որտեղ ջրային գոլորշի է բաց թողնվում: Գոլորշին հումքի հետ շփվելիս եթերայուղ է կորզում: Երկու դեպքում էլ ամառացած եթերայուղի և ջրային գոլորշիների խառնուրդը թորման սարքից անցնում է սառնարան, որտեղ էլ իրականացվում է գոլորշիների կոնդենսացիան և թորվածքի սառեցումը: Թորվածքը թափվում է յուղաբաժանիչ - ընդունարանի մեջ: Թորվածքում եթերայուղը գտնվում է կախված և լուծված վիճակում: Կախված վիճակում գտնվող եթերայուղը անջատվում է գլավիտացիոն մեթոդով եթերայուղի բաժանման ընդունիչներում:

Ա Բ
Նկար 1. Եթերայուղերի ստացման սխեմաներ

Թորվածքի ջերմաստիճանի բարձրացումը դրական ազդեցությունը է գործում է մուլսացված յուղի դեկանտման վրա: Թորվածքի ջերմաստիճանը ազդում է նաև լուծված յուղի քանակության վրա: Եթերայուղերի ամաղվելագույն անջատման համարում են թորվածքի 45-55°C ջերմաստիճանի դեպքում: Դեկանտման տեղադրությունը կազմում է ոչ պակաս մեկ ժամ: Անջատված եթերայուղը, որն անվանում են ամառացային եթերայուղին հումք, պարունակում է մինչև 4% ջուր՝ լուծված և կախված վիճակում, ինչպես նաև տարբեր խառնուրդներ, որոնք եթերայուղին տալիս են ոչ ապրանքային տեսք: Եթերայուղի պահպանման ժամանակ ջուրը բացասաբար է անդրադառնում նրա որակի վրա, նպաստելով ոչ ցանկալի քիմիական ռեակցիաների ընթանալուն: Դրա համար

եթերայուղը ենթարկում են ջրագրկման և ֆիլտրման: Եթերայուղը ջրագրկում երկար ժամանակ միջավայրի ջերմաստիճանի պայմաններում նստեցմամբ, բարձր ջերմաստիճաններում արագացված նստեցմամբ, վակուում-չորացմամբ, մշակելով անջուր նատրիումի սուլֆատով: Յուղի մեջ հումքի մանր մասնիկները և այլ մեխանիկական խառնուկներ անջատում են ֆիլտրման եղանակով:

Հաճախ որոշակի եթերայուղեր, ինչպիսին են օրինակ անիսոնի, դադձի եթերայուղերը, ենթարկվում են ջրային գոլորշիներով կրկնակի թորման՝ հոտը, համը և գույնը լավացնելու նպատակով: Եթերայուղերի արտադրության այդ պրոցեսը գործնականում հայտնի է ջրային գոլորշիներով ընկտիֆիկացիա անվան տակ: Այս պրոցեսում եթերայուղը հարստացվում է հիմնական բաղադրամասերով, նրանից անջատում են հեշտ գնդոլ, անդուր հոտով, դառը համով և դժվար գնդող մուգ գունավորված նյութերը: Յուղը կրկնակի թորումից հետո ամրանում են ընկտիֆիկատ (բազմաթորվածք):

Առաջնային եթերայուղին հումքի արտադրության ժամանակ ստացվող թորման ջրերը տանում են եթերայուղի 8-12%-ը: Դրա համար այդ թորման ջրերից թորվում է 4-30% երկրորդային թորվածք, որից էլ ստացվում է երկրորդային եթերայուղ: Այն կարելի է օգտագործվել առանձին, բայց ավելի հաճախ ավելացնում են հիմնական յուղին:

Ջրային գոլորշիներով եթերայուղերի ստացման համար առաջարկում ենք օգտագործել նոր սխեմա (նկար 2), քանի որ վերը դիտարկվածում կան որոշ թերություններ: Ընդունիչը թորման կույթայի ներսում գտնվելու դեպքում, եթերայուղը երկար ժամանակ ենթարկվում է բարձր ջերմաստիճանի ազդեցությանը, որը բացասաբար է անդրադառնում նրա որակի վրա: Բացի դրանից թորման կույթայի ներսում տեղադրված ընդունիչը փոքր տարողություն ունի և կարող է օգտագործվել միայն քիչ ծավալով եթերայուղերի ստացման նպատակով: Թորման կույթայից դուրս գտնվող ընդունիչում ջերմաստիճանը սենյակային է, կամ ցածր, որի դեպքում եթերայուղը վատ է բաժանվում ջրից: Մեր առաջարկված սարքը կազմված է թորման կույթայից, ուսնաբանից և ընդունիչից: Թորման կույթայից ջրային գոլորշին եթերայուղերի հետ մեկտեղ առանձին խողովակով մտնում են ընդունիչ, բարձրանում սառնարան, որտեղ էլ տեղի է ունենում գոլորշիների կոնդենսացում և թորվածքի ստացում: Թորվածքը թափվում է յուլաբաժանիչ ընդունիչի մեջ: Ջրային գոլորշու ներկայությամբ ապահովում է ընդունիչում թորվածքի բարձր ջերմաստիճանը ($\sim 50^{\circ}\text{C}$), որի ժամանակ եթերայուղերը ջրից անջատվում են առավելագույն քանակով: Ընդունիչից թորման ջրերը ծորակով մտնելով թորման կույթա, նորից են ենթարկվում թորման, ուր նպաստում է թորման ջրերից եթերայուղերի առավելագույն կորզման:

Նկ.2. Եթերայուղերի ստացման նոր սխեմա

Եթերայուղերի ստացումը դիտարկելիս շատ կարևոր է նշել նաև եթերայուղային հումքի ամբողջական օգտագործման մասին, որը ժամանակակից արտադրության ցանկացած բնագավառի կարևորագույն խնդիրներից մեկն է [1,3]: Եթերայուղերի անջատումից հետո, մնացորդի բաղադրության մեջ մտնում են այնպիսի արժեքավոր նյութեր, ինչպիսիք են ճարպալուղերը, ածխաջրերը, սպիտակուցները, վիտամինները, բուսական մոմերը,

դիտերպենային և եռտերպենային միացություններ: Առավել լայն կիրառություն են գտել ծաղկային և խոտային հումքի թափոնները՝ կերային ալյուր ստանալու համար: Այդ թափոնները պարունակում են կենսաբանորեն ակտիվ շատ նյութեր, որոնցով անասուններին կերակրելը բարձրացնում է ոչ միայն նրանց մասնավորապես, այլ նաև դիմադրողականությունը տարբեր հիվանդությունների նկատմամբ: Ներկայումս շատանում է եթերայուղային հումքից ստացվող մթերքների տեսականին, կատարելագործվում է դրանց ստացման տեխնոլոգիան: Մեծ նշանակություն է տրվում կենսաբանորեն ակտիվ նյութերի անջատման հետազոտություններին, որոնց կարիքն ունի բժշկությունը: Եղևապակից գոլորշիներով եթերայուղ կտրվելիս առաջանում է 1-5% չցնդող, կենսաբանական ակտիվությամբ օժտված նյութերից բաղկացած էղևդենցատ: Այն ֆիլտրելով և մթնոլորտային ճնշման տակ 90-95°C ջերմաստիճանում ջրային գոլորշիներով թորելիս ստանում են մուգ դարչնագույն մածուցիկ հեղուկ՝ եղևապակային խտանյութ, որը լայնորեն կիրառվում է բժշկության մեջ: Եղևապակի ծաղկաբույլերում պարունակվում է դիտերպենային գլիկոլ սկլարեոլը, որը շատ արժեքավոր քիմիական հումք է: Սկլարեոլից ստանում են մի շարք դեղային պրեպարատներ: Օրսիդացած սկլարեոլից ստանում են սկլարեոլային ալդեհիդ, որի դեհիդրատացումից ստացվում է ամբրիտ, որը կիրառվում է կոսմետիկայում:

Այս մեթոդը ունի մի շարք առավելություններ, որոնցից կարելի է նշել արցնակի պարզությունը և համեմատաբար ցածր ջերմաստիճանը, աշխատանքի բարձր արտադրողականությունը, էկոլոգիապես անվնաս լինելը: Օգտագործելով պարզագույն սարքավորումներ և էժան հումք, այս նդանակով կարելի է ստանալ բավականին թանկարժեք եթերայուղեր, ընդ որում օգտագործելով նաև եթերայուղային արտադրության թափոնները:

Резюме

С годами расширяются отрасли применения эфирных масел, растут объемы производства и предлагаются новые технологии переработки. В данной работе рассматриваются некоторые методы получения эфирных масел, из которых наиболее распространен перегонка с водяным паром. Предлагается новая схема получения эфирных масел методом перегонки с водяным паром, которая имеет некоторые преимущества и позволяет получить ценные эфирные масла, используя простые приборы и дешевое сырье.

Գրականություն

1. И. И. Сидоров, Н. А. Турынцева, Л. П. Фалесова, Е. Н. Ясюкевич, Технология натуральных эфирных масел и синтетических душистых веществ. М. Легкая и индустрия, 1984. 368с.
2. В. И. Чуешов и др., Промышленная технология лекарств. Т.2, Х. МТК-Книга, 2002. 716с.
3. К.Г. Персидская, А.П. Чипига, Справочник для работников эфирномасличных предприятий, М. 1981. 856с.
4. Государственная фармакопея СССР. X, 1968. 1079с.
5. Л. А. Муравьева, Фармакогнозия, М., Медицина, 1978. 658с.
6. Е. А. Ладыгина, П. С. Морозова, Фитотерапия, Л., Медицина, 1990. 304с.
7. И.А. Муравьев, Технология лекарств, М., 1971. 752 с.
8. О. Гроссе, Х. Вайсмантель, Химия для любознательных: Основы химии и занимательные опыты, Л., Химия, 1987.-392с.

МОЛЕКУЛЯРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПОЛИВИНИЛБУТИРАЛЕЙ

П. Г. Багдасарян

Изучены молекулярные характеристики промышленно производимых марок поливинилбутиралей. Показано, что различные марки полимера имеют различный дисперсионный состав и степень дисперсности частиц влияет на содержание бутиральных групп. Определено, что молекулярные характеристики поливинилбутиралей, полученных методом гетерогенного ацеталирования зависят от размера частиц.

Благодаря содержанию бутиральных, ацетатных и гидроксильных групп поливинилбутираль (ПВБ) обладает комплексом уникальных свойств и находит широкое применение в различных отраслях народного хозяйства [1]. Непрерывное расширение областей применения ПВБ обуславливает необходимость обеспечения определенных молекулярных характеристик, постоянных, для каждой производимой марки полимера.

Основное количество ПВБ производится наиболее экономичным методом ацеталирования поливинилового спирта (ПВС) в водной среде, сопровождающегося осажением образующегося ацетала. После высаживания полимера реакция ацеталирования продолжается в гетерогенных условиях и переходит в диффузионно контролируруемую область. Гранулометрический состав ПВБ определяется технологическими условиями проведения процесса, особенно скоростью перемешивания и конфигурацией мешалки. Мелкодисперсный полимер имеет более высокую степень химической однородности и глубину ацеталирования [1, 3, 4].

Известно, что реакция ацеталирования может протекать как по внутримолекулярному, так и по межмолекулярному механизму [1,4,5]. Реакция межмолекулярного ацеталирования приводит к получению разветвленных макромолекул, что очень сильно влияет на молекулярные и, соответственно, эксплуатационные характеристики ПВБ [1-5]. Учитывая, что доля реакции межмолекулярного ацеталирования увеличивается именно в условиях гетерогенного метода получения полимера, представляло интерес исследовать влияние дисперсности промышленных марок ПВБ на его молекулярные характеристики.

Экспериментальная часть. При исследовании были использованы следующие промышленные марки ПВБ: ПП [6] Resin B-70/1, Movital B-60НН, и S-lec ВН -3. Гранулометрический состав фракций полимера определяли методом просеивания на ситах, содержание бутиральных групп – методом оксимирования (ГОСТ 9439-73) [7]. Дисперсионный анализ фракций производили методом оптической микроскопии на микроскопе МБИ -9 (СССР) [8]. Среднечисловую молекулярную массу (M_n), средневесовую молекулярную массу (M_w) и молекулярно-массовое распределение (ММР) определяли методом скоростной седиментации на ультрацентрифуге MOM 3180 (Венгрия) при частоте вращения ротора 45000 об/мин и температуре 20° С. В качестве растворителя использовали тетрагидрофуран, очищенный по известной методике [9]. Расчет седиментограмм производили методом фиксированной ординаты [10] по известной зависимости $S=f(M)$.

Результаты и обсуждение. Ситовой анализ ПВБ показал (таблица), что содержание фракций с различным размером частиц в исследованных марках полимера неодинаково. При микроскопическом анализе определено, что каждая фракция характеризуется унимодальным распределением частиц по размеру (рис.). При этом, как и следовало ожидать, ширина распределения увеличивается с увеличением среднего размера частиц. Кроме условий синтеза

на гранулометрический состав существенное влияние оказывает режим сушки и просеивания полимера, так как при этом происходит разрушение частиц ПВБ.

Легко заметить, что содержание бутиральных групп в исследованных фракциях различно в пределах каждой марки ПВБ. Это, по-видимому, указывает на то, что при гетерогенном ацеталировании именно диффузия масляного альдегида к месту реакции определяет глубину ацеталирования. Следовательно гетерогенное ацеталирование ПВС приводит к получению ПВБ с различной степенью химической неоднородности по составу макроцепи. При этом наименьшее различие наблюдается для импортных марок.

Изучение молекулярных характеристик ПВБ показало, что молекулярная масса и ММР полимера сильно зависит от размера частиц (таблица).

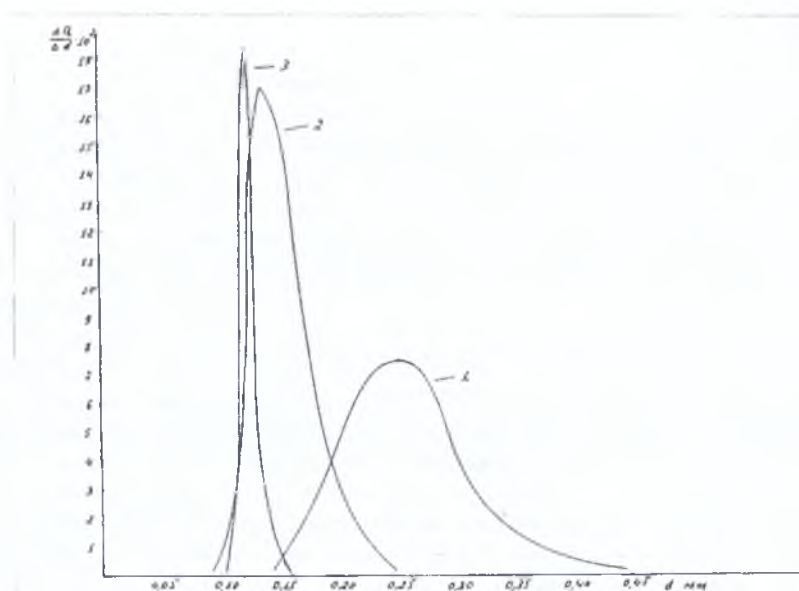

Рис. Дифференциальные кривые распределения частиц по диаметру для фракций ПВБ марки ПП: 1- на сите 0,25мм., 2- на сите 0,14мм., 3- на сите 0,125мм.

Таблица. Влияние размера частиц ПВБ на его молекулярные характеристики и содержание бутиральных групп.

Марка ПВБ	№ фракции	Размер ячейки сита, мм	$M_n \cdot 10^{-3}$	$M_w \cdot 10^{-3}$	$\overline{M_w} / M_n$	Содержание бутиральных групп, масс %	Содержание фракции масс %
ПП	1	0.5	23	240	10.4	43.4	2.5
	2	0.25	17	225	13.2	45.7	4.5
	3	0.14	18	200	11.1	52.9	43.0
	4	0.125	20	190	9.5	60.1	20.5
	5	0.10	17	180	10.6	47.5	23.4
	6	0.045	18	170	9.4	50.0	6.1
	Нефракционированный образец		20	205	10.2	48.1	-

Resin B 70/1	1.	0.5	-	-	-	-	-
	2.	0.25	78	307	3.93	46.6	3.0
	3	0.14	57	233	4.09	44.8	48
	4	0.125	65	237	3.65	46.8	40
	5	0.10	52	198	3.81	46.2	5
	6	0.045	49	206	4.20	44.0	3.7
	Нефракционированный образец		56	211	3.77	46.6	-
Movital B-60HH	i	0.5	31.5	145	4.6	53.8	0.2
	2	0.25	43	239	5.56	48.4	0.5
	3	0.14	28	165	5.89	47.3	42.5
	4	0.125	31	119	3.84	50.0	37.4
	5	0.10	32	113	3.53	46.2	9.4
	6	0.045	54	303	5.61	48.4	10.0
	Нефракционированный образец		44	158	3.59	48.2	-
S-lec BH-3	1	0.5	-	-	-	-	-
	2.	0.25	-	-	-	47.7	0.8
	3	0.14	48	154	3.21	46.9	23.2
	4	0.125	56	195	3.48	48.1	31.3
	5	0.10	55	166	3.02	48.3	25.8
	6	0.045	55	185	3.36	48.6	18.9
	Нефракционированный образец		57	197	3.46	48.3	-

Данная зависимость не имеет определенного вида, что, по видимому, обусловлено сложным влиянием технологических параметров на размер частиц полимера. Различные молекулярные массы ПВБ, синтезированного из ПВС с одинаковыми молекулярными характеристиками однозначно указывает на то, что в процессе гетерогенного ацеталирования кроме внутримолекулярного протекает и межмолекулярное ацеталирование. Поскольку молекулярные характеристики ПВБ рассчитывали по зависимости, определенной для линейных полимеров, то приведенные в таблице значения M_n и M_w являются кажущимися величинами и степень их отклонения от истинных значений будет увеличиваться с возрастанием доли реакции межмолекулярного ацеталирования. Это определяется тем, что с увеличением ветвленности полимера коэффициент седиментации увеличивается [10].

При проведении ацеталирования ПВС в водной среде реакция в начальной стадии протекает в гомогенных условиях, так как сополимеры ПВС-ПВБ с низкой степенью замещения растворимы в воде при относительно низких температурах. При определенной степени ацеталирования полимер выпадает из раствора в виде тонкой дисперсии и дальнейшая реакция протекает в гетерогенных условиях. Реакция ацеталирования, протекающая в гомогенной среде приводит к получению сополимера ПВС-ПВБ с одинаковым содержанием и характером распределения бутиральных групп в макроцепи. Основная технологическая проблема гетерогенного способа ацеталирования заключается в выборе условий проведения процесса, которые позволяют по возможности дольше вести реакцию в гомогенной среде и обеспечивают выпадение ПВБ в виде тонкой, не коагулирующей дисперсии с большой поверхностью раздела между твердой и жидкой фазами. Вследствие увеличения поверхности раздела на границе частица – водная фаза диффузия масляного альдегида к полимерной частице не будет являться лимитирующей стадией процесса ацеталирования. Это позволит получать ПВБ с высоким содержанием бутиральных групп и с низкой степенью композиционной неоднородности [4,5,11].

Необходимо отметить, что отсутствие зависимости определенного вида между размером частиц, составом и молекулярными характеристиками полимера может указывать на то, что частицы крупного размера представляют собой конгломераты, состоящие из частиц разных размеров и разрушающихся при различных технологических операциях.

Очевидно, что молекулярная и химическая неоднородность ПВБ, имеющая место даже в пределах одной партии, будет существенно отражаться на эксплуатационных свойствах полимера. Для обеспечения постоянства эксплуатационных показателей ПВБ необходимо кроме соблюдения технологического регламента получения полимера в качестве дополнительной производственной операции проводить смешение различных партий.

Выводы. 1. Молекулярные характеристики ПВБ, полученного методом гетерогенного ацеталирования, зависят от размера частиц.

2. Степень дисперсности частиц ПВБ влияет на его химическую однородность по составу.

3. Уменьшение интервала размеров, в котором сосредоточено основное содержание фракций частиц и смешение различных партий полимера позволит обеспечить постоянство основных показателей качества для каждой марки ПВБ.

Ամփոփում

Ուսումնասիրվել է պոլիվինիլբուտիրիլների արդյունաբերական արտադրանքների նմուշների մոլեկուլյար հատկությունները: Յույց է տրված, որ պոլիմերի տարբեր նմուշներում տարբեր մանրացվածության աստիճաններ ազդում է բուտիրալ խմբի պարունակության վրա: Պարզված է, որ հետերոգեն ացետալացման մեթոդով ստացված պոլիվինիլբուտիրալների մոլեկուլյար հատկությունները կախված են մասնիկների չափերից:

Литература

1. М. Э. Розенберг, Полимеры на основе винилацетата. Л., "Химия", 1983.
2. С. Н. Ушаков, Поливиниловый спирт и его производные. Т. 1, 2. М.-Л., Изд. АН СССР, 1960.
3. П. Г. Багдасарян, В. Е. Бадалян, Пласт. массы, 1988, №3, с. 16-17.
4. П. Г. Багдасарян, Ученые записки Арцахского Университета, 2005, 2(11), с. 33-38.
5. П. Г. Багдасарян, Св. Тезисов International Conference "Enikolopov's Readings", 2006, p. 61-62.
6. Поливинилацетатные пластики. Каталог. Под ред. Д. Е. Маркосяна, Черкассы. НИИТЭХИМ, 1985.
7. Анализ полимеризационных пластмасс. В. А. Баландина, Д. Б. Гурвич, М. С. Клешева, В. А. Никитина, А. П. Николаева, Е. М. Новикова, Л., "Химия", 1967.
8. Лабораторные работы и задачи по коллоидной химии. /Под ред. Ю. Г. Фролова и А. С. Гродского. М., "Химия", 1986.
9. А. Гордон, Р. Форд, Спутник химика. М., "Мир", 1976.
10. С. Р. Рафиков, В. П. Будтов, Ю. Б. Монаков, Введение в физико-химию полимеров. М., "Наука", 1978.
11. Н. А. Платэ, А. Д. Литманович, О. В. Ноа, Макромолекулярные реакции. М., "Химия", 1977.

**К ВОПРОСУ О ПЕРСПЕКТИВАХ НЕФТЕГАЗОНОСНОСТИ
МАРТАКЕРТСКОГО РАЙОНА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ю.Р. Каграманов, Х.В. Хачанов

Геохимическая съемка, проведенная на площади тектонически экранированной структуры, расположенной в шести километрах восточнее г.Мартакерт, позволила оконтурить площадь возможного нефтенасыщения. Пробуренная скважина №1, расположенная в центре оконтуренной площади, подтвердила ее перспективность. По всей вероятности в осадочной толще данной структуры возможны залежи нефти в меловых, палеогеновых и неогеновых отложениях, что позволяет Мартакертскую структуру рассматривать как перспективный объект под поиски углеводородов.

В общей тектонической схеме территория Нагорно-Карабахской Республики занимает южную часть Сомхето – Карабахской палеоостровной дуги, в строении которой участвуют мощные вулканогенно-осадочные образования от юры до четвертичного времени включительно [1]. Соседний с НКР южный борт Куринской депрессии на всем протяжении от Грузии (на север – северо-западе) до Талыша (на юго-востоке) является крупной самостоятельной нефтегазоносной провинцией [2,3], в которой северные и восточные территории Нагорно-Карабахской республики являются ее составной частью.

В истории геологической изученности восточного склона Малого Кавказа можно наметить два крупных, глубоко различных по своему характеру и размаху, этапа.

Первый этап (1849-1930г.г.) – это в основном период региональной рекогносцировки, охватывающей обширные площади крайне редкой сетью маршрутов, и период сравнительно детальных съемок небольших площадей, связанных с определенными полезными ископаемыми. Его можно принять с начала работ выдающегося немецкого геолога, «отца» Кавказской геологии, действительного члена Российской академии наук Германа Вильгельма Абиha (1806, Берлин – 1886, Вена), чье ознакомление с Карабахом, в частности, с его северной частью (бассейн р.Тартар), состоялось в 1849 году.

Второй раз немецкий ученый обследовал Карабах в конце 50-х г.г. XIX века, пройдя по маршруту Ереван – Нахичеван – Горис – Бердзор – Шуши – с.Вазгенашен – низовья р.Тартар – Евлах – Тбилиси. Итоги этой экспедиции отражены в фундаментальном труде «Продромус» [4], где обобщены собранные им разнохарактерные фактологические данные по геологии и тектонике Кавказского региона, включая и территорию Карабаха [5, 6].

В летне-осенний полевой сезон 1866 года Абиh в очередной раз совершает грандиозный маршрут от Тбилиси через Ереван, Нахичеван, Горис, Шуши в селения Мюришен, Бердашен, оттуда на р.Хачен, к Гандасарскому монастырю у с.Ванк и, далее, по долине р.Тартар, до Евлаха. По собранному материалу он публикует в последующем году «Геологические наблюдения в нагорной стране между Курой и Араксом [7]».

Второе направление геологических исследований этого этапа осуществлялось геологами «Управления Горной части на Закавказье», существовавшего в России в XIX веке. С этим временем связаны имена Г.Г.Цулукидзе, Г.В.Халатова и В.И.Архипова (1870г.), работавших в основном в Нахичеване. Позже Г.И.Литевский (1871г.), М.И.Варенцов (1877г.), Н.К.Лебедев (1898г.), А.М.Кошкин (1900г.), А.Эрн и Г.Келле (1900г.) и др. занимались изучением центральной части Малого Кавказа. С 1917 года по 1930 год территорией Нагорного Карабаха занимались В.В.Богачев [8] и В.П.Ренгартен [9].

Второй этап (с 1930 года) является переломным в деле изучения восточного склона Малого Кавказа и характеризуется систематичностью «попланшетных» исследований,

накоплением и обобщением фактического материала с последующей постановкой поисково-разведочных работ.

Первые съемочные работы были произведены в 1932 году геологами М.М.Усановым и В.С.Савкиным, закартировавшими в масштабе 1:100000 все предгорья от р.Карачай на севере до р.Аракс на юге. В 1936 году выходит работа М.И.Варенцова «Геологические исследования в области северо-восточного окончания Малого Кавказа в Агdam-Хонашенском районе АОНК Азерб.ССР».

Примерно с 1934 года последовательным и систематическим исследованием Карабаха занимается доктор геолого-минералогических наук А.Н.Соловкин, который по 1948 год опубликовал ряд работ, непосредственно касающихся района наших исследований, в том числе и [10]. Значительный вклад в изучение геологии Малого Кавказа внесли труды К.Н.Паффенгольца [11], М.Д.Гаврилова [12], В.Е.Хайна [13] и Л.Н.Леонтьева [14].

В решение проблемы нефтегазоносности восточной предгорной зоны НКР положительную роль сыграли полевые работы З.А.Меликова («Газосъемочные работы в районе Р.Тертер», 1946) и Г.А.Горшенина («Геологическое строение восточного склона Малого Кавказа в междуречье Тертер-Аракс», 1948), а также результаты полевых исследований, проведенных в Мартунинском районе (С.А.Аствацатуров, И.Г.Гусейн-Заде, 1962г.). Здесь выделяется ряд антиклинальных структур, которые могут быть представлены как нефтепоисковые объекты.

Особо следует отметить монографию А.В.Мамедова [15], в которой отражены история геологического развития и палеогеография Среднекуринской впадины в связи с нефтегазоносностью.

В Куринской нефтегазоносной провинции, в отложениях верхнего мела, эоцена и олигоцена – нижнего миоцена выявлен ряд месторождений с промышленными скоплениями нефти [15, 16].

Оценивая перспективы нефтегазоносности восточной и северо-восточной предгорной зоны НКР следует учесть структурно-тектоническую приуроченность этой территории к Гандзакскому (Кировабадскому) нефтегазоносному району, который охватывает широкую южную полосу Куринской впадины и северо-восточные предгорья Малого Кавказа – от р.Храми на северо-западе до р.Аракс на юго-востоке. Основную часть этого нефтегазоносного района занимает правобережная наклонная равнина Куринской впадины, покрытая мощными четвертичными образованиями, которая расчленена долинами горных рек и небольшими увалистыми возвышенностями, сложенными постплиоценовыми и плиоценовыми породами. В этой наклонной равнине выделяются Казах-Гандзакская, Карабахская и Мильская степи.

В пределах НКР в состав Гандзакского нефтегазоносного района входят главным образом Мартакертский и Мартунинский районы [3].

Значительный интерес с позиций нефтегазоносности представляет прежде всего Мартакертский район, который располагается в пределах крупного выступа, протягивающегося от г.Мартуни к Гиндарху. Этот выступ был выявлен в результате детальной гравиметрической съемки в течение 1942-1949 г.г. на огромной территории южного борта Куринской депрессии от г.Мартуни до г.Актафы. В пределах этой территории был открыт ряд нефтяных месторождений в разрезе меловых и палеогеновых отложений.

В шести километрах восточнее г.Мартакерт вырисовывается тектонически экранированная структура, на которой нами была проведена геохимическая съемка. По результатам битуминологического анализа пород, отобранных с поверхности, и бурения трех мелких скважин была околонтурена площадь возможного нефтенасыщения (рис.). Пробуренная скважина №1, расположенная в центре околонтуренной площади, подтвердила ее перспективность. Данные хлороформной и спирто-бензольной экстракции указывают на высокое содержание битумоида (табл. 1) в отобранных образцах пород (11-12 баллов). По результатам горячей экстракции содержание масляной фракции в битумоиде с глубиной увеличивается от 27,9 до 31,8% (табл. 2), что указывает на аллохтонную природу битумоида. По всей вероятности в осадочной толще данной структуры возможны залежи нефти в меловых, палеогеновых и неогеновых отложениях. Об этом свидетельствуют данные по площади Гюллюджа, расположенной в пяти километрах юго-восточнее исследуемой структуры. Здесь в предыдущие годы в процессе бурения ряда

поисково-
И.М.Усановым и
чай на севере до
исследования в
районе АОНК
нием Карабаха
по 1948 год
й, в том числе и
И.Паффенгольца
положительную
«Тертер», 1946)
в междуречье
Мартунинском
антиклинальных

жжены история
в связи с
а, эоцена и
скоплениями
едгорной зоны
Гандзакскому
ужную полосу
ми на северо-
йна занимает
ствертичными
уваловидными
ами. В этой
вным образом

прежде всего
гивающегося
симметрической
и депрессии от
засторождений
ранированная
результатам
пких скважин
скважина №1,
сть. Данные
е битумоида
и экстракции
8% (табл. 2),
очной толще
отложениях.
километрах
урения ряда

структурно-картировочных скважин были отмечены обильные нефте-газопроявления, связанные с майкопскими отложениями. При вскрытии карбонатной толщи верхнего мела были отмечены газопоявления в двух структурно-поисковых скважинах (№ 67, 71) и в одной разведочной скважине (№ 3).

Кроме того следует отметить, что Мартакертская структура расположена на Далляр – Казанбулаг – Мир-Баширском антиклинальном поясе, в который входят нефтяные месторождения Мир-Башир, Нафталан и др., давшие промышленные притоки нефти из майкопской свиты.

И, наконец, геолого-тектонические условия возможного скопления нефти на данной структуре идентичны условиям образования залежей нефти в Далляр – Казанбулаг – Мир-Баширском антиклинальном поясе.

Таким образом, проведенные геолого-геохимические исследования позволяют Мартакертскую структуру рассматривать как перспективный объект под поиски углеводородов.

Таблица 1

Результаты хлороформенной и спирто-бензольной экстракции в отобранных образцах пород

Глубина отбора, м	Результаты хлороформенной экстракции				Результаты спирто-бензольной экстракции			
	Содержание битумоида		Ширина зон хроматографии	Тип битумоида	Содержание битумоида		Ширина зон хроматографии	Тип битумоида
	Баллы	%%			Баллы	%%		
1,95	11	0,16	20	СБА	12	0,31	32	САБА
8,80	11	0,16	22	СБА	12	0,31	33	САБА
12,0	11	0,16	23	СБА	12	0,31	33	САБА
13,2	11	0,16	35	СБА	12	0,31	43	САБА
14,0	11	0,16	33	СБА	12	0,31	36	САБА
14,8	11	0,16	51	СБА	12	0,31	34	САБА

Примечание. СБА – смолистый битум А; САБА – смолисто-асфальтеновый битум А.

Таблица 2

Результаты горячей экстракция и компонентного анализа битума

№№ образцов	Глубина отбора, м	Горячая хлороформенная экстракция битума, %	Горячая спирто-бензольная экстракция битума, %	Компонентный анализ		
				Содержание асфальтенов, %	Содержание масел, %	Содержание смол, %
Мартакерт – скв. № 1						
1	8,80	0,0242	0,0463	17,9167	27,9167	54,1667
2	12,0	0,2560	0,3000	7,3296	31,8542	60,2219
3	13,2					
4	14,0					
5	14,8					

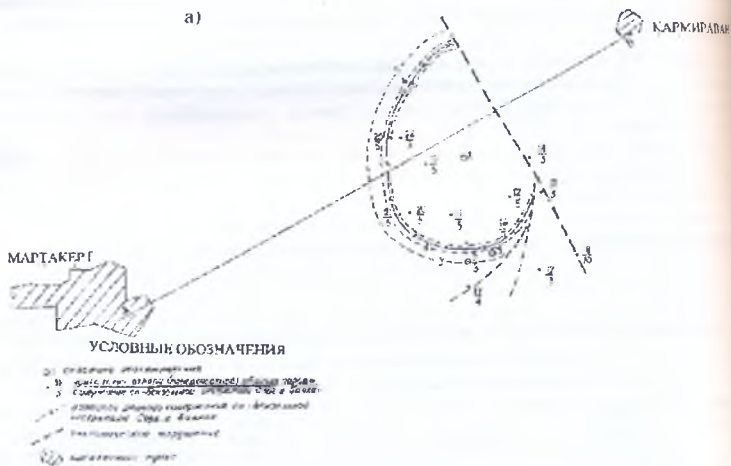

Рис.

Схематическая карта Мартакертской тектонически экранированной структуры (а)
и геологический профиль по линии А-Б (б)

Ամփոփում

Մարտակերտ քաղաքից 6 կմ արևելք տեղեկացված տեկտոնական նկրանացված կառուցվածքի մակերևի ներկայիս գծհանումը թույլ է տալիս եզրագծել նախահազվածության տարածքը: Եզրագծված տարածքի կենտրոնական մասում փորված համար 1 հորատանցքը հաստատում է այդ հեռանկարը: Ամենայն հավանականությամբ տվյալ կառուցվածքի կալվի, պալեոտենի և հեոգենի հասակի նստվածքային ապարներում, հնարավոր է նախակուտակման արկայությունը, որը թույլ է տալիս դիտարկելու Մարտակերտի կառուցվածքը որպես ածխաջրածինների որոնման հեռանկարային օբյեկտը:

Литература

1. Геология СССР. Т. XLVII. Азербайджанская ССР. Геологическое описание. М.: Недра, 1972. 520с.
2. Геология СССР. Т. XLVII. Азербайджанская ССР. Полезные ископаемые. М.: Недра, 1976. 407с.
3. А.И. Алиев, Ф.М.Багир-Заде, Ш.Ф. Мехтиев и др. Объяснительная записка к карте месторождений нефти и газа и перспективных структур Азербайджанской ССР. Масштаб 1:500 000. Баку, "Элм", 1985.
4. H.V. Abich, Vergleichende Grundzüge der Geologie der Kaukasus wie der Armenischen und Nordpersischen Gebirge als Prodromus einer Geologie der Kaukasischen Länder. Mem.de l'Acad. Des sci.de St.Petersbourg, sci.mathem. et phys., pt.I, ser.6, 1859, t.7(9), p.359-534.
5. С.П. Волкова, В.В. Тихомиров, Жизнь и труды Г.В.Абиха. Очерки по истории геологических знаний. Вып. 8. М.: 1959, с. 177-238.
6. Г.У.Мелик-Адамян, Х.В. Хачанов, Роль академика Германа Абиха в изучении природы и культуры исторического Арцаха (к 200-летию со дня рождения). Материалы Международной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Нагорно-Карабахской Республики». Ереван: 2006, с.190-194.
7. Г.В. Абих, Геологические наблюдения в нагорной стране между Курой и Араксом. Записки Кавказского отделения Русского географического общества, 1873, т.8, 69с. (Извлечение и перевод Л.Н.Марковой из сочинения акад. Абиха «Geologische Beobachtungen auf Reisen in der Gebirgsländern zwischen Kurg und Araxes. Tiflis, 1867, 159p.).
8. В.В. Богачев, Геологический очерк Азербайджана. Материалы по районированию Азерб.ССР, т.I, вып.3. Б.: АзЦИК, 1926.
9. В.П. Ренгартен, Общий обзор тектоники Закавказья. Советская геология, т.X, №1, 1941.
10. А.Н. Соловкин, История геологического изучения НКО и краткий обзор ее геологического строения. Тр. геол. ин-та АзФАН СССР, 1939, №4, с.113-123.
11. К.Н. Паффенгольц, Бассейн р.Тертер (Геологический очерк). Тр. ВГРО, 1934, №219.
12. М.Д. Гаврилов, Очерк четвертичной геологии и геоморфологии западной части Азербайджанской ССР. Баку: 1938.
13. Хаин В.Е. Новые данные о геологическом строении юго-восточного Кавказа. Тр. геол. ин-та АзФАН СССР, т.XII/63, 1939.
14. Л.Н. Леонтьев, Тектоническое строение и история геотектонического развития Малого Кавказа. БМОИП, новая серия, геология, т. XXIV, вып. 4, 1949.
15. А.В. Мамедов, История геологического развития и палеогеография Среднекуринской впадины в связи с нефтегазоносностью. Баку, "Элм", 1977.
16. В.Е.Хаин, А.Н. Шарданов, Геологическая история и строение Куринской впадины. Баку: изд. АН Аз. ССР, 1952.

Компания «Team Energy»

Нагорно-Карабахская геологическая лаборатория ИГи НАН Р

ԼԵՈՒՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՐԻ ՀԱՌՆԱՅՈՒՄ ՏԱՐԱԾՎԱԾ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՈՋՆԻՆԵՐԻ
ERINACEUS EUROPAEUS LINNAEUS 1758 ԷՆՈՒՈԳԻՆԱՅԻՆ ԵՎ ՀԵՄՈՂԻՆԱՄԻԿԱԿԱՆ
ՅՈՒՅԱՆԻՇՆԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Վ.Տ Հայրապետյան, Մ.Ռ Գրիգորյան, Ա.Լ.Գրիգորյան

Աշխատանքում քննարկվում է սովորական ոզնիների էկոլոգիական, էթոլոգիական առանձնահատկություններին և կենսաբանությանը նվիրված որոշ հարցեր:

Առաջին անգամ ներկայացնում ենք Ղարաբաղի ֆաունայում տարածված սովորական ոզնիների ավտիվության տիպերը և հեմոդինամիկական ցուցանիշների փոփոխությունները՝ կախված ուղղահայաց գոտիականությունից և սեզոններից:

Կաթնասունների ֆաունան Լեռնային Ղարաբաղում ներկայացված է հետևյալ կարգերով՝ միջատակներն-Insectivora, ձեռքաթևավորներ-Chiroptera, կրծողներ-Rodentia, նապաստակակերպներ-Logomorphia, գիշատիչներ-Carnivora և գույգ կծղակավորներ- Artiodactula (է.Գ. Յավրույան, Վ.Տ. Հայրապետյան, 2003, 2003Ա):

Լեռնային Ղարաբաղի կաթնասունների ֆաունան լուրջ հետազոտությունների կարիք ունի: Այստեղ չկան վերջնագրված տվյալներ կաթնասունների էկոլոգիայի, բազմացման, աճի, միգրացիայի ուղիների, մակաբույծների, տեր-մակաբույծ, գիշատիչ-զոի փոխհարաբերությունների և ընդհանրապես կենսաբանությանը վերաբերող մի շարք տեսական ու գործնական նշանակություն ունեցող հարցերի վերաբերյալ: Այս առումով որպես հետազոտման օբյեկտ ենք ընտրել մեր ֆաունայում տարածման լայն արևալ ունեցող տեսակներից մեկի՝ սովորական ոզնուն- *Erinaceus europaeus* L.: Ոզնիների ընտանիքը ընդգրկում է ժամանակակից 8 ցեղեր և 16 տեսակներ, որոնք բաժանվում են երկու ենթաընտանիքների՝ հիմնուրներ –*Echinosoricidae* և ոզնիներ –*Erinaceus* (Россолинский О.И., Павлов И.Я., 1987; 1997):

Աշխատանքի համար որպես նյութ է ծառայել ինչպես ԼՂՀ տարբեր շրջաններից որսված ոզնիները, այնպես էլ մեր անձնական կոլեկցիայի թագ և չոր նմուշները: Ոզնիների էկոլոգիան ուսումնասիրելու համար Մարտակերտի և Ասկերանի շրջաններում ընտրել ենք ստացիոնարներ (քարտեզ 1): Կենդանիների կերի կազմը, էկոլոգա- էթոլոգիական առանձնահատկությունները ուսումնասիրելու համար նրանց պահել ենք նաև կենդանակեցադասնրում, ինչպես նաև դիտարկումներ ենք կատարել Իվանյան գյուղում՝ տնտեսված հողատարածքներում և բերքատու այգիներում: Էկոլոգիական դիտարկումները կատարել ենք կենդանաբանության մեջ կիրառվող դասական մեթոդներով, որոնք ժամանակին առաջարկել են Նովիկովը, Նաումովը (Новиков Г.А., 1949; Наямов Н.П., 1963): Ոզնիների համար սնունդ հանդիսացող միջատների տեսակային կազմը որոշելու համար օգտագործել ենք միջատաբանական որոշիչներ (Բաղդասարյան Բ.Ա., 1965, շՁԳ՝ 4 ն.թ., Арутюнян К.М., Абрамцян Б.Т., 2007):

Կապված ոզնիների ուղղահայաց գոտիականությամբ տարածվածության հետ ՊԲ Իվանյանի գիմնոթական հոսպիտալի կլինիկական լաբորատորիայում որոշել ենք այս կենդանիների հեմոդինամիկական ցուցանիշների փոփոխությունները, հաշվի առնելով նաև սեզոնայնությունը: Արյան հետաքննությունը և ձևավոր տարրերի հաշվարկը կատարվել է կենսաբանության մեջ ընդունված դասական մեթոդներով (Միհայսյան. Ս Մ., Հակոբյան Ն.Ս. և ուրիշներ, 2003):

Սովորական ոզնիները մեր ֆաունայում զբաղեցնում են տարբեր լանդշաֆտային գոտիներ, սկսած ծովի մակերևույթից 350-400 մ բարձրություններից մինչև 2000-2300 մ բարձրությունները

(Հայրապետյան, 2001): Ուստի հաշվի առնելով նրանց տարածման լայն արեալը առաջարկում ենք Ղարաբաղի ֆաունայում սովորական ոգնուս համարել ֆունային:

Որքան էլ առանձնակալան ինի սովորական ոգնիների տարածման արեալը, այնուամենայնիվ նրանք ունեն իրենց բնադրման սիրելի վայրերը, դրանք են գետերի, ջրամբարների ափամերձ տարածքները, անտառների բացատները, այգիները, բանջարանոցները և այլն: Ոգնիները միայնակ կենդանիներ են և վատ են տանում իրենց զնդակիցների ներկայությունը: Ակտիվ պահպանում են իրենց որսատարածքները, որոնց մեծությունը կարող է կազմել մինչև 2-2,5 հա: Որսատարածքի մեծությունը պայմանավորված է տվյալ տարածքում կերի առատությամբ և կազմով: Այս կենդանիները վարում են մթնշաղագիշերային կենսակերպ, երբևի՜ն տարվա տաք և մեղմ ժամանակներին հայտնվում են նաև օրվա լուսավոր ժամերին: Մեր դիտարկումների արդյունքում պարզվել է, որ ոգնիների ակտիվության տիպերը կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի.

1. Վաղ մթնշաղային՝ ժամը 7³⁰ և տևում է մինչև 10⁰⁰, որից հետո թաքնվում են:
2. Գիշերային, սկսվում է ժամը 11³⁰ և տևում մինչև 03⁰⁰:
3. Վաղ առավոտյան՝ ժամը 04⁰⁰ կարող է տևել մինչև 7-7³⁰:

Նշված ակտիվության տիպը այս կենդանիների կենսակերպում բնորոշ է մայիս ամսից մինչև վաղ աշուն, որից հետո երեկոյան և գիշերային տիպի ակտիվությունը փոխվում է զերեկայինի: Ոգնիների ակտիվության տիպը պայմանավորված է նաև նրանց համար սնունդ հանդիսացող միջատների, կրծողների ակտիվությամբ:

Ոգնիները ձմեռային բնրը պատրաստում են խիտ մացառուտներում, թափված տերևների տակ, հարթվատային կիսափշեակներում, ընկած ծառերի սնամեջ բնրում և այլն: Ամառային բնր ոգնիները չեն կառուցում և թաքնվում են ցանկացած թաքստոցներում: Մեր դիտարկումների արդյունքում պարզվել է, որ ոգնիները իրենց նախկին թաքստոցներ չեն վերադառնում: Ամառային բնր կառուցում են միայն բազմացման շրջանում և բույն վերադառնում միայն ձագերին կաթով կերակրելու ժամանակ, որը տևում է 1-1,5 ամիս:

Բազմացման շրջանը սկսվում է ձմռային քնից անմիջապես հետո: Քնից առավել շուտ արթնանում են արունները: Հղիությունը տևում է 49-50 օր: Տարվա մեջ ունենում են մեկ ծին, սերնդում՝ 5-6 ձագ: Չագուկները ծնվում են մերկ, կույր և անօգնական, որոնց մաշկը լինում է վառ վարդագույն: Սակայն մի քանի ժամ հետո նկատելի են փափուկ, սպիտակ և մառ բծերով փշերը: Աչքերը բացվում են կյանքի 15-17 –րդ օրը: Կույր ձագուկները ևս կարող են կծկվել: Չնայած մայրը ձագուկներին կերակրում է 1-1,5 ամիս, սակայն խնամում է մինչև աշուն: Աշնան կեսերից ձագերը լքում են բնրը և անցնում ինքնուրույն կյանքի: Մեռահաւուն են դառնում հաջորդ տարվա գարնանը:

Սովորական ոգնու կերաբաժինը բազմազան է: Մնվում են ինչպես անողնաշարավոր, այնպես էլ ողնաշարավոր կենդանատեսակներով: Կերաբաժնի ճնշող մասը կազմում են միջատները և նրանց թրթուրները: Միջատներից շատերը համարվում են գյուղատնտեսության և անտառատնտեսության վնասատուներ, օրինակ գնայուկները, մայիսյան բզնգները և նրանց թրթուրները, տարագույգ մետաքսագործները, մորեխները, ծղրիդները և այլն: Բացի միջատներից կերաբաժնի կզգմի մեջ են մտնում նաև մկնանման կրծողները, սողունները, գետնաբնակ թռչունների ձագուկները և նրանց ձվերը:

Մորֆոմետրիկ չափումների ենթ ենթարկելի ԼՂՀ տարբեր շրջաններից ռսված հարյուր (50♂, 50♀) առանձնյակ (աղյուսակ 1): Աղյուսակ 1-ի տվյալներից պարզ երևում է, որ սեռահասուն արունների և էգերի մոտ մարմնի, պոչի, ականջների և գանգի ընդհանուր երկարության , ականջների լայնության և կենդանի քաշի միջև կա հավաստի տարբերություն: Հետևում է նկատել, որ արեալի սահմաններում սովորական ոգնիների մորֆոմետրիկ հատկանիշները փոփոխական են: Սննդական դիմորֆիզմը արտահայտված է բոլոր էքստրեմիտային զույգանիշներում: Այս կենդանիների մոտ բացակայում է նաև գունային դիմորֆիզմը:

Սովորական ոզնու *E. europaeus* L. մորֆոմետրիկ չափումները

	n	սեռ	min	max	M	m ±	δ ±	C _v %	g	P
Մարմնի երկարությունը	50	♂	22	29	25,3	0,24	1,7	6,7	9,4	>999
	50	♀	18	20	22	0,26	1,9	8,6		
Պոչի երկարությունը	50	♂	2,6	3,2	2,9	0,02	0,15	5,17	6,7	>999
	50	♀	2,3	3	2,7	0,02	0,17	6,4		
Գանգի ընդիանուր երկարությունը	50	♂	4,5	5,8	5,1	0,04	0,32	6,2	13,2	>999
	50	♀	3,9	5	4,4	0,035	0,25	5,6		
Գանգի կոնդիլոթագալ երկարությունը	50	♂	3,8	5	4,2	0,26	0,52	12,4	0,4	< 90
	50	♀	3,5	4,7	4	0,35	0,6	15		
Ականջների երկարությունը	50	♂	2	3,5	2,8	0,05	0,33	11,9	5	>999
	50	♀	1,8	3,2	2,5	0,04	0,29	11,6		
Ականջների լայնությունը	50	♂	1,6	2,1	1,8	0,018	0,13	7,1	9,7	>999
	50	♀	1,2	2	1,5	0,025	0,18	12		
Լենդանի քաշը	50	♂	700	850	778	5,17	36,7	4,7	5,1	>999
	50	♀	670	810	739	5,24	38,5	5,2		

Լենդանի Ղարաքաղում առաջին անգամ մեր կողմից, կախված ուղղահայաց զոտիակաևությամբ, օտսումնասիրվել են սովորական ոզնու հեմադինամիկական ցուցանիշները՝ <նտագոտությունը կատարել ենք տարբեր սեզոններում (աղյուսակ 2)

Աղյուսակ 2

Սովորական ոզնիների հեմադինամիկական ցուցանիշները կախված ուղղահայաց զոտիակաևությունից և սեզոններից

Դիտարկումների ժամկետները		Իվանյան 600-620 մ.ձ.մ			Բաղաշա 850-900 մ.ձ.մ			Վարդկաթաղ 750 մ.ձ.մ		
		<նտագոտությունը գ/լ	Էլիթություն	լ/մլոցիտ	<նտագոտությունը գ/լ	Էլիթություն	լ/մլոցիտ	<նտագոտությունը գ/լ	Էլիթություն	լ/մլոցիտ
Գարուն	♂	♂134-164 ♀120-144	♂4.5.10 ¹² ♀3.7-4.5.10 ¹²	4-9.10 ³	♂134-164 ♀120-144	♂4.5.10 ¹² ♀3.7-4.5.10 ¹²	4-9.10 ³	♂134-164 ♀120-144	♂4.5.10 ¹² ♀3.7-4.5.10 ¹²	4-9.10 ³
	♀	144	4.8.10 ¹²	7.10 ³	150	4.5.10 ¹²	4.5.10 ³	118	4.7.10 ¹²	3.6.10 ³
Աշուն	♂	140	5.10 ¹²	5.2.10 ³	145	5.10 ¹²	6.2.10 ³	135	4.10 ¹²	4.5.10 ³
	♀	128	4.3.10 ¹²	6.5.10 ³	130	4.2.10 ¹²	5.8.10 ³	130	4.5.10 ¹²	5.10 ³
Ամառ	♂	135	6.3.10 ¹²	5.6.10 ³	125	5.9.10 ¹²	6.4.10 ³	140	6.10 ¹²	7.10 ³
	♀	119	5.8.10 ¹²	5.6.10 ³	110	5.6.10 ¹²	6.4.10 ³	132	5.8.10 ¹²	6.10 ³
Զմեռ	♂	108	6.10 ¹²	4.7.10 ³	101	6.1.10 ¹²	5.8.10 ³	107	6.2.10 ¹²	5.1.10 ³
	♀	106	5.10 ¹²	4.8.10 ³	104	6.10 ¹²	5.8.10 ³	109	6.10 ¹²	6.2.10 ³

Քարտեզ 1 Ստացիոնարներ

1. Բաղարա
2. Իվանյանի
3. Գանձասարի (Վանքի) ստացիոնար
4. Վարընկաթաղ (Լյուլասագ)

Աղյուսակ 2-ից ներևում է հնմողինամիկական ցուցանիշների փոփոխությունը, ըստ ուղղահայաց գոտիականության և սեզոնների: Ընտրված կենդանիների միջին կենդանի թաշը եղել է 680-700 զ.: Էզերի մոտ հղիություն չի արժանագրվել:

Քննարկելով աղյուսակ 2-ից ցուցանիշների ժամանակաշրջանի արդյունքները և նրա կախվածությունը ուղղահայաց գոտիականությունից նկատելի է աղյուսակի տարրերի քանակության կախվածությունը առանձնյակների անհատականությունից: Աղյուսակից պարզ երևում են զարնադային, ամառային և խոնավային սեզոններում հնմողությունից բարձր ցուցանիշները, որոնքն արձանների և էզերի մոտ ունեն օրաշաղկի շնորհիվ: Դա կարելի է բացատրել որպես արուների ակտիվության ցուցանիշ, որի փաստացի ապացույցն է դիտարկումների աղյուսակը: Ձմեռային շրջանում հնմողությունից քանակությունը նվազում է նորմայի սահմաններից և ավելանում է էրիթրոցիտների քանակությունը: Մեր կարծիքով աղյուսակի մեջ հնմողությունից քանակության նվազումը պայմանավորված է միջավայրի ջերմաստիճանի նվազումով:

Անագատության մեջ պահվող սովորական ձգնիների վարքագծի մեջ աչքի է զատվում այն երևույթը, որ միջավայրի ջերմաստիճանը $+9^{\circ}\text{C}$ -ից նվազելիս նրանց մոտ նկատվում է ակտիվության դանդաղում և ձգտում են մտնել քնի մեջ: Հետևաբար դրան գուցե թագ նվազում է օրգանիզմում ընթացող օքսիդա-վերականգնման գործընթացի համար պահանջվող թթվածնի քանակը: Ուստի հնմողությունից քանակի նվազումը ունի հարմարողական նշանակություն և

պաշտպանում է օրգանիզմի ներքին միջավայրի կայունությունը: Իսկ էրիթրոցիտների քանակության ավելացում, ըստ նրանց, ևս հարմարողական նշանակություն ունի համարվելով հեմոգլոբինի պակասը, որն էլ արգելակում է թթվածնային քաղցը:

Ինչ վերաբերում է լեյկոցիտների քանակության փոփոխության, ապա նրանք քանակությունը տատանվում է նորմայի սահմաններում, սակայն ուղղահայաց զատիականությունից և սեզոններից կախված առկա են որոշակի շեղումներ:

Այսպիսով արյան բաղադրությունը կենդանիների ֆիզիոլոգիական վիճակի ամենանրբագագ ցուցանիշն է և, լինելով համեմատաբար կայուն, որոշակի սահմաններում, այնուամենայնիվ, բավականաչափ արագ է արձագանքում միջավայրի պայմանների փոփոխություններին ու կարող է օրգնա ինդիկատոր ծառայել միջավայրի աղտոտման աստիճանը որոշելու համար: Միաժամանակ արյան բաղադրիչների փոփոխությունները ըստ ուղղահայաց զոտիականության հնարավորություն են տալիս պարզել ու հասկանալ հիպոթիկ պայմաններին հարմարվելու մակարդակը:

Резюме

В статье обсуждаются некоторые вопросы, касающиеся биологии, экологической и эволюционной особенностей ежей обыкновенных.

Впервые нами представлены типы активности ежей обыкновенных, распространенных в фауне Карабаха и наблюдаемые у них изменения гемодинамических показателей в зависимости от вертикальных зон и сезонов.

Գրականություն

1. Բ.Ա.Բադդասարյան, Ուղեցույց միջատներ հավաքելու, նրանց կարգերը որոշելու համար//, Երևան, 1965:
2. Վ.Տ. Հայրապետյան, ԼՂՀ միջատակներների (Insectivora) էկոլոգիան և մակարայծները// ԱրՊՀ գիտ. տեղեկագիր, 1(4), 2001, էջ 58-61:
3. Ս.Մ. Մինասյան, Ն. Ս. Հակոբյան և ուրիշներ, Մարդու և կենդանիների ֆիզիոլոգիա (լաբորատոր աշխատանքների ուսումնամեթոդական ձեռնարկ)// ԵՊՀ, Երևան, 2003թ. էջ 12-23:
4. Է.Գ.Յավրույան, Վ.Տ.Հայրապետյան, Ղարաբաղի վայրի կաթնասունները// Ստեփանակերտ, «Իզգակ պլուս», մաս I, 2003, էջ 12-15:
5. Է.Գ.Յավրույան, Վ.Տ.Հայրապետյան, Ղարաբաղի վայրի կաթնասունները// Ստեփանակերտ, «Իզգակ պլուս», մաս III, 2003Ս, էջ 4-48:
6. Н.И. Наумов, Экология животных//, Москва, 1963, ст. 3-575.
7. Г.А. Новиков, Полевые исследования экологии наземных позвоночных животных//, совет. Наука, 1949, ст. 12-574.
8. И.Я. Павлинов, О.Л.Россолимо, Систематика млекопитающих СССР//, Москва,1987, ст. 10-14.
9. О.Л. Россолимо, И.Я. Павлинов, Разнообразие млекопитающих//, Москва, 1997, ст. 43-46.
10. Э.Г.Явруян, К.М.Арутюнян, В.Т.Айрапетян, Определитель классов, подклассов и отрядов наземных членистоногих Армении и Нагорного Карабаха (учебное пособие)//, Российско-Армянский (Славянский) университет, Ереван, изд. РАУ, 2007, ст. 3-52.

ԼՂՀ-ՈՒՄ ԽՈՋՆԵՐԻ ԱՍԿԱՐԻԴՈՋ ԵՎ ԴՐԱ ԴԵՄ ՏՆԱՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԸ

Ս.Ա. Աղայան, Ա.Ա. Սարգսյան

ԼՂՀ-ում խոզերի ասկարիդոզը ունի մեծ տարածում, քանի որ եւրոպայեցիական բոլոր բնակչիմայական գոտիները միանգամայն նպաստավոր են այս հեղինթոզի զարգացման համար: Առանձնապես մեծ վարակվածություն լինում է միջին լեռնային և բարձր լեռնային գոտու տնտեսություններում (50-90%), և համեմատաբար թույլ հարթավայրային և նախալեռնային գոտում (10-50%): Հաշվի առնելով այս հանգամանքը տնտեսություններում միշտ պետք է հատուկ հաշվարկի վերցնել խոզամերուների ծնի, խոճկորներին մայրերի ծծից կտրելու և մատղաշների բուսման դնելու գործը ու ժամանակին կատարել զգայունակ կենդանիների անհրաժեշտ հետազոտումը, հիվանդների ժամանակին բուժումը և նախախնայարգելման բոլոր միջոցառումները:

Խոզերի հեղինթոզները (ճիճվային հիվանդություններ), այդ թվում նաև ասկարիդոզը, ամենուրեք լայն տարածված, մեծ տնտեսական վնաս պատճառող հիվանդություններ են: Դրանք մեծ տարածում ունեն նաև հանրապետությունում, չնայած տարիներ առաջ՝ ԼՂՀ-ի ինքնավար մարզը Ադրբեյջանի բնակչության ամբողջ շրջանում, այդ մասին չէր նշվում: Սակայն վերջին տարիներին Հայաստանի հանրապետության կենդանաբանության ինստիտուտի մի խումբ գիտնականների կատարած ուսումնասիրությունները վկայում են, որ ԼՂՀ-ում խոզերի շրջանում տարածված է ասկարիդոզը, մետաստրոնգիլոզը, մակրոկանտարինխոզը, էդֆագոստոմոզը, ստրոնգիլոիդոզները և տրիխինելոզը, որոնք հարուցվում են պարազիտ կլոր որդերի կողմից, ինչպես և էլիսիկելոզի թրթուրաբերողիկային ձևը, որի վերջնական տները համարվում է շունը (1):

Մեր կատարած հետազոտությունները վկայում են, որ ԼՂՀ-ում առավել տարածված է խոզերի ասկարիդոզը և մետաստրոնգիլոզը: Սույն աշխատանքը նվիրված է խոզերի ասկարիդոզի կենսաբանական լոգիստիկային առանձնահատկությունների և նրա դեմ տարվող պայքարի միջոցների ուսումնասիրությանը:

Խոզերի ասկարիդոզը հարուցվում է տիրոջ աղիքներում ապրող *Ascaris suum* տեսակին պատկանող չափահաս (սեռահասուն) կլոր որդի կողմից, որի համար խոզը համարվում է վերջնական տեր: Չափահաս ասկարիդները սպիտակավուն գույնի բավականին խոշոր որդեր են (արուների երկարությունը կազմում է 10-30, էգերինը՝ 23-30 սմ): Դրանք տիրոջ աղիքի լորձաթաղանթին ամրանում են մարմնի աջքի ծայրում, բերանի շուրջը դասավորված երկու հատակ ելունի «շրթունքների» միջոցով: Այդ պարագիտ որդերը սնվում են աղիքներում մնալով սննդով: Սեռահասուն բնդնալուծված էգը տիրոջ կղանքի հետ օրվան արտաքին աշխարհ է արձակում մինչև 200 000 ձվեր: Շրջակա միջավայրի բարձրագույն պայմաններում՝ (զերմաստիճանը՝ +20°C + 30°C, խոնավությունը շուրջ 50% և ավելի) նրանցում զարգանում է ստրիկ, որը 15-20 օրվա ընթացքում փոխակերպվում ու դառնում է շարժունակ, կլորավուն, որդակերտ և վարակիչ (ինվազիոն) թրթուր: Ձվաթաղանթներով պատված այսպիսի վարակը կնրի, ջրի, հողի հետ կամ էլ խոճկորի կողմից մոր կրծքի պտուկները ծծելիս ընկնում է խոճկորների մարսողական համակարգ, ստամոքսում ազատվում է ձվաթաղանթներից ու թրթուրը հասնում է թարակ աղիքներ ինքնուրույն ներս է թափանցում արյան և ավշային մազանոթներ: Ապա նա տարվում է կարդի դնելու և արյան համակարգ, հետին սինդրակ, աջ նախասիրտ, արյան փոքր շրջանառությանը հասնում է թրթուր: Այստեղ նա շուտով ծակում է թորաբերտները, դուրս է գալիս բորնիսնոթների լուսանցք ու պասիվորեն (թորաթաղանթի թարթիչավոր էպիթելի դեպի հասց թորաթման ճանապարհով) տեղաշարժվելով շնչափողով ընկնում է կոկորդ, ապա ընկնում ու կնրի և լորձի հետ կուլ է զննում ու նորից ընկնում է աղիքի: Ասկարիդի թրթուրները երկրորդ անգամ հասնելով աղիքներ շուրջ 1.5-2 անգամ ընթացքում մաշկափակվում և դառնում են չափահաս ու նորից կրկնում են վերը նշված կենսացիկլը: Վարակի զարգացման ուղին համարվում է հողային կամ վարակի ուղիղ ուղի (հեռնիմիդթոզային վարակում): Սակայն վերջին տարիներին պարզվել է, որ բացի վերը նշված այս ուղուց ասկարիդոզը կարող է զարգանալ նաև

խոգի կողմից ասկարիդի ձվերով վարակված անձրևաորդեր և գոմաղբաորդեր աստիճանապարհով: Ի դեպ, այս դեպքում, ինվազիոն ձվերի զարգացումը սակավախոգան այս որդան օրգանիզմում չի շարունակվում, այլ թրթուրակեր ձվերը ընկնելով մարմնի խոռչ վարակ պահեստային այս կրողների մոտ երկար ժամանակ (ամիսներ, տարիներ) պահպանվում են ոչ չեն կորցնում վարակման ընդունակությունը: Ուստի հիվանդության տարածման վերջը տարիներին բացահայտված այս ուղին ևս պետք է հաշվի առնվի ասկարիդոզի դեմ տարածքովանխարգելիչ միջոցառումները ավելի արդյունավետ դարձնելու համար:

Ասկարիդոզի ախտածնությունը քննարկելիս պետք է հաշվի առնել, որ ասկարիդները իրենց կենսացիկլում տերերին պատճառում են բազմապիսի մեխանիկական և կենսաբանական խաթարումներ (խախտում են վերը նշված շատ օրգանների բնականոն կազմվածքը, իրենց հետ այդ օրգաններն են տանում տարբեր վարակներ, ոչ սակավ դեպքերում առաջացնում են աղիների և լեղաձորանի խցանում, արտադրում են տարբեր թույներ, որից քայքայվում են արյուն էրիթրոցիտները, թորաբորբից առաջանում է տանջալից հազ և այլն): Այս և այլ ախտահարումներից հիվանդ կենդանիները վատ են ուտում կամ չեն ուտում, կորցնում են քաշաճը, սննդում են լուծ կամ կապոթյուն, մարմնի ջերմաստիճանի բարձրացում, մկանային դող, ընկալվողություն և այլն: Մեծ վարակվածություն, անբավարար սննդան ու այլ հիվանդություններով բարդացման ժամանակ լինում է նաև մահացություն: Դժբախտաբար շատ դեպքերում միայն վերջինիս ժամանակ են ուշադրություն դարձնում ասկարիդոզի վրա, չնայած անասնատերերը և խոգաբուծությանը զբաղվող տնտեսությունները բավականին մեծ վնաս են կրում նաև մինչ այդ կենդանիների քաշաճի կորստից:

Ասկարիդոզից հաճախ հիվանդանում են 2-6-8 ամսեկան խոզերը: Հասակավոր կենդանիների մոտ ասկարիդոզ հաճախ չի զարգանում, որը մենք կապում ենք նրանց սակավ վարակվածության և ոչ ստերիլ մասնակի իմունիտետի հետ:

Ասկարիդի ձվերը չափազանց կայուն են շրջակա միջավայրի անբարենպաստ գործոնների նկատմամբ, որը ևս պետք է հաշվի առնել հիվանդության դեմ տարվող արջուրանավետ պայքար կազմակերպելիս, քանի որ պարզված է, որ ասկարիդի սաղմնակիր ձվերը կարող են մինչև 10 տարի դիմանալ չոր ավազախողերում: Ընդ որում, դեռևս ոչ ինվազիոն աստիճանի հասած ձվերը իրենց զարգացումը կարող են շարունակել հաջորդ տարվա բարենպաստ ջերմաստիճանի ու խոնավության պայմաններում, որը ևս չպետք է անտեսվի: Շատ կարևոր է իմենալ, որ ինվազիոն ձվերը շարունակում են իրենց զարգացումը նույնիսկ ֆորմալինի 2% - ոգ լուծույթի մեջ: Սակայն ասկարիդի ձվերի համար մահաբեր են ազդում կծու նյութերում կամ կալիումի 2%-ոգ, ֆենոլի 4-5% լուծույթները, տաք ջրերը (60°C և ավելի), հանգած չոր կիրը, արևի ուղիղ ճառագայթների տակ չորացումը և այլն:

Մենք պարզել ենք, որ ԼՀՀ-ում խոզերի ասկարիդոզը առանձնապես ծանր է ընթանում ուշ աշնանային, ձմեռային և վաղ գարնանային շրջանում, որին մեծապես նպաստում են կենդանիների թերկերակրումը, հատկապես կենդանիների կերաբաժնում վիտամինների պակասը և ցուրտը: Միջին լեռնային և բարձր լեռնային գոտիներում, որոնք գտնվում են ծովի մակերևույթից 850-1200մ և ավելի բարձրության վրա և կենդանիները ավելի երկար ժամանակ են գտնվում արտոններում, վարակվածությունը ավելի մեծ է (50-90%), քան ցածրադիր և նախալեռնային գոտիների (500-700մ) տնտեսություններում (10-50%): Պարզել ենք նաև, որ կենդանիների մեծ վարակվածությունը հանրապետությունը բարձր լեռնային և նախալեռնային տնտեսությունների պայմաններում մեծապես պայմանավորված է տեղային վարակի պահեստային կրող սակավախոգան օրդերի (անձրևավորողներ, գոմաղբաորդեր) մեծ վարակվածությամբ (50% և ավելին): Իսկ հարթավայրային և նախալեռնային գոտում, ասկարիդի թրթուրակի ձվերով անձրևաորդերի վարակվածությունը կազմել 10-20%: Հայտնի է, որ ասկարիդոզը ախտորոշում են կենդանիների կոանքի լաբորատոր հետազոտման, հիվանդների հարկադիր մորթի ու սառեկամների հերձման հիման վրա (չափափա պարագիտներին աղիվորում հայտնաբերման եղանակներով):

Մեր աշխատանքում հիվանդության մեջ կասկածվող կենդանիները և սատկածների հերձումը կատարել ենք ինչպես տնտեսություններում, այնպես էլ հանրապետական անասնաբուժական լաբորատորիայում: Իսկ կղանքի հետազոտումը ասկարիդի ձվերի հայտնաբերման նպատակով կատարել ենք միայն լաբորատորիայում անասնաբուժական պրակտիկայում ընդունված Ֆյուլլբերգի և Շերբովիչի մեթոդով (1968թ.):

Ասկարիդոզով հիվանդ կենդանիների բուժումը կատարել ենք օգտագործելով պիպերազին, պանկոլոր, մոքսանտիլ, փնտալ, նիվերմ, ֆոտորական նստրիում և որոշ այլ դեղեր: Պիպերազինը տվել ենք աղած հատիկային կերի կամ էլ խոզերի համար պատրաստված խտացրած կերի հետ, օրվա մեջ երկու անգամ (առավոտյան և երեկոյան կերակրման ժամանակ): Միանվագ ընդունման դոզան՝ մինչև 50 կգ մատուղաներին 0.3գ մեկ կգ կենդանի քաշին, 50կգ և ավելի քաշ ունեցող 1 գլուխ չափահաս խոզերին՝ 15գ: Դեղը տվել ենք կենդանիներին կերատաշտակներում խմբային կերակրման եղանակով: Սկզբում դեղը խառնել ենք փոքր քանակությամբ կերի հետ, ապա ամբողջ կերի հետ, որից հետո ամբողջ այդ զանգվածը թեթևակի թրջել ենք (խոնավացրել ենք): Դեղը տալու օրը կենդանիների կերաբաժնի կերը պակասեցրել ենք մեկ երրորդի կամ կիսով չափ: Բուժման նախօրյակին կամ էլ դրանից հետո կենդանիներին լուծողական չենք տվել, նաև չենք սահմանափակել կենդանիների կողմից օրվա մեջ ընդունվող ջրի քանակը: Ստուգիչ խմբին դեղ չենք տվել: Ճիճվահանությունից 3-5 օր հետո կատարել ենք կողանքի կրկնակի ստուգում: Ասկարիդի ձվեր հայտնաբերել ենք միայն 10-15 % դեպքերում: Ստուգիչ խմբի համեմատ վարակվածությունը պակասած է եղել շուրջ 10 անգամ: Սակայն պետք է ասենք, որ ասկարիդոզի բուժումը այլ դեղերով, ինչպես նաև են շատ հեղինակներ ևս բավականին արդյունավետ է: Այսպես, նրանք (Վ.Դ.Տակոբյան, Գ.Ա.Գրիգորյան, Ա.Բ.Աղապյան) երաշխավորում են պանակտիդ տալ պիպերազինի նման մեկ օրվա մեջ առավոտյան և երեկոյան 0.015գ 1կգ կենդանի քաշին (2): Մորատիլը նշանակում են միանվագ ընդունման համար, առավոտյան կերակրման ժամանակ 1կգ կենդանի քաշին 0.1գ: Ասկարիդոզի բուժման համար կան նաև ուրիշ արդյունավետ դեղեր, սակայն այս հիվանդության դեմ տարվող պայքարում բուժման հետ միասին մեծ տեղ պետք է հատկացվի հիվանդության նախականխարգելիչ միջոցառումներին: Այսպես, խոզանոցները պետք է պահվեն մաքուր, չոր և տաք: Դրանք պարբերաբար (10-15 օրը մեկ) պետք է ենթարկվեն ախտահանության թարմ հանգած կրի 20%-ոց լուծույթով (կամ որևէ այլ ախտահանիչ նյութերով): Իսկ տոհմային տնտեսություններում խոզաներուններին ծնից մեկ ամիս առաջ պետք է ենթարկվել ճիճվաթափության: Մատողաշ խոզերին բուժման դնելուց առաջ ևս պետք է ենթարկվել ճիճվահանության: Դա պետք է կատարել նաև խոզերներին ծծից կտրելուց հետո: Բացի դրանից պարբերաբար պետք է լավ մաքրվի և ախտահանվի նաև խոզանոցների շրջակայքը:

Резюме

Аскаридоз свиней в НКР имеет широкое распространение, так как природо-климатические условия во всех зонах республики благоприятствуют развитию гельминтоза. Болезнь особо широко распространена в среднегорной и высокогорной зонах, где инвазированность у свиней составляет 50-90% и более, а в низменной и предгорной зонах 10-50%.

С учетом этого в хозяйствах необходимо взять в учет опорос свиноматок, сроки отделения поросят от свиноматок, сроки поставок молодняка на откорм и вовремя провести соответствующие анализы по выявлению больных, провести их дегельминтизацию и комплексные меры по профилактике.

Литература

1. Под ред. С.О.Мовсисяна, Паразитарные болезни сельскохозяйственных животных Нагорно Карабахской Республики, Степанакерт, 2004.
2. В.Д.Акопян, Г.А.Григорян, А.Б.Агасян, Аскаридоз свиней, Паразитарные болезни сельскохозяйственных животных Нагорно Карабахской Республики, Степанакерт, 2004, с.266-270.

ԼՂՀ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՎՍՅՈՐԻ ԱՃՈՐ ՄՆԵՂ-ԱՅԻՆ ԵՎ ԲՈՒԺՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՆԵՑՈՐ ՈՐՈՇ ԽՈՏԱԲՈՒՑՆԵՐԻ ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԵՆՍԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կ.Վ. Բալայան

ԼՂՀ բուսական աշխարհի բազմազանությունն անգնահատելի արժեք է հանդիսանում ներկա և ապագա սննդամթերքի համար: Սույն հոդվածում ներկայացվում են ԼՂՀ տարածքում վայրի աճող սննդային և բուժական նշանակություն ունեցող որոշ խոտաբույսերի էկոլոգիա-կենսաբանական առանձնահատկությունները, մորֆոլոգիական կազմությունը, սննդային, բուժական ու տնտեսական արժեքները, պահպանության խնդիրները:

ԼՂՀ ֆլորան աչքի է ընկնում բուսական համակենցությունների ու բուսատեսակների արտահայտված բազմազանությամբ, որտեղ ուրույն տեղ են գրավում վայրի աճող ջրտեղի համեմունքային, դեղատու, նեկրոպոլոգատու և այլ բուսատեսակները: Նշված խոտաբույսերի տղ գենոֆորը կարող է դիտվել որպես ազգային հարստություն:

Կռվկասի ֆլորայի, բուսական պաշարների ու դրանց օգտագործման վերաբերյալ արժեքավոր աշխատանքներ են կատարել հայտնի բուսաբաններ Ա. Ա. Գրասպեյանը [1], Ա. Լ. Թախտաջյանը [2], Ի. Ա. Դեմիրճյանը և ուրիշներ [3]: Լեւոնային Ղարաբաղի բուսական աշխարհի ուսումնասիրման և պահպանման հարցերով զբաղվել ու հետազոտական աշխատանքներ է կատարել կենս. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Ռ. Ի. Առուշանյանը [4]: Չնայած վերը նշվածներին, որքան էլ դա անհավանական թվա, ԼՂՀ ֆլորան համակողմանի, սննդային և բուժական նշանակություն ունեցող բուսական աշխարհի մասնավորապես, արդի պայմաններում լուրջ հետազոտությունների կարիք ունի: Ուստի ուսումնասիրելով ԼՂՀ տարածքում վայրի աճող ուտելի, համեմունքային և բուժական նշանակության խոտաբույսերի էկոլոգիա-կենսաբանական, սննդային գարգացման առանձնահատկությունները, կարող ենք պարզել նրանց տարածվածությունը, պաշարները, մշակել վայրի տնտեսական վերաբերադրման և արդյունավետության բարձրացման եղանակները:

Կտրևոր համգամանք է հանդիսանում այն, որ շատ բուսատեսակներ ու միայն ուտելի են, այլև միաժամանակ՝ համեմունքային, մեղրատու, նեկրոպոլոգատու և դեղատու, որի շնորհիվ բարձրանում է նրանց տնտեսական արժեքը: Այդ բույսերը պարունակում են մարդու օրգանիզմի համար խիստ անհրաժեշտ վիտամիններ, օրգանական թթուներ, սպիտակուցներ, ֆերմենտներ,

Ամապիացի, Մխիթար Հերացի, Ղազար Փարպեցի, Գրիգորյա, Ստեփանոս Շաիրիմալյան և ուրիշներ) բազմաթիվ վկայություններ կան հին ժամանակներում վայրի բույսերի

յղածամաշտար կիրառման վերաբերյալ [5]: Ներկայումս գիտական բժշկության մեջ նույնպես օգտագործվում են մեծ թվով բուսական ծագում ունեցող դեղամիջոցներ ու դեղաբույսներից պատրաստված տարբեր նիսուկներ, թուրմեր, ռզնթուրմեր, քսուրներ և այլն: Սույն աշխատանքում որպես հետազոտման օբյեկտներ դիտարկել ենք ԼՂՀ ֆլորայում տարածված ծնեթել դեղատու (*Asparagus officinalis* L.), ծուռապաշար (*Capsella bursa-pastoris*), եղան լեզու մեծ (*Plantago major* L.), խնկածաղիկ սափարական (*Origanum vulgare* L.), խատուտիկ դեղատու (*Taraxacum officinalis* Wigg) տեսակները: Աշխատանքի իրականացման համար ընտրել ենք որպես ստացիոնարներ Ստեփանակերտը, Աջափնյակը, Բերքածորը (քարանձավ 1): Ուսումնասիրությունների էկոլոգիական դիտարկումները, բուսամուկների հավաքումը և հերքարիումների պատրաստումը կատարել ենք բուսաբանության մեջ ընդունված մեթոդներով: Ստորև ներկայացնում ենք ԼՂՀ տարածքում վայրի աճող ուտելի, համեմունքային և բուժական նշանակության մի քանի խոտաբույսերի կենսաբանական առանձնահատկությունները:

Հովվամախաղ (ծուռապաշար) – *Пастушья сумка обыкновенная*
– *Capsella bursa-pastoris* L.

ուստճառով միաժամանակ կարելի է հանդիպել և՛ երիտասարդ, և՛ ծեր բույսերի: Տերևներում խնձորաթթու, ֆիտոնեցիդներ, վիտամիններ, եթերային յուղ, երկաթ, աղիներ, ֆոսֆոր, կալցիում և այլն: Մանուկ ոգտագործում են երիտասարդ տերևները և մատղաշ ցողունները: Բուժական նպատակներով օգտագործելու համար հավաքում են ամբողջ բույսը և չորացնում ստվերում: Ունի արյան ճնշումն իջեցնող հատկություն:

Նախածաղկավորների (կաղամբազգիների) ընտանիքին պատկանող միանյա խոտաբույս է: Արմատային համակարգն առանցքային է: Յողունը պարզ է կամ ճյուղավորվող՝ ուղղաձիգ կանգնող, 20-30սմ բարձրությամբ: Տերևները հիմնականում մերձարմատային են, երկարավուն-նշտարած, առամնավոր կամ փետրածև կտրտված և հավաքված վարդակում: Յողունային տերևները նստադիր են և նետաձև: Ծաղկաբույլը ռդկույզ է, ծաղիկները՝ մանր և սպիտակ: Պտուղը հակադիր նեանկյունաձև պատիճակ է: Մերմերը ձվածև են, դեղնաշագանակագույն: ԼՂՀ-ում տարածված է ցածրադիրք մինչև բարձրադիրք լեռնային շրջաններում: Որպես մոլախոտ աճում է ամենուրեք՝ դաշտերում, այգիներում, ճանապարհների եզրերին: Մեկ բույսը կարող է առաջացնել մինչև 60000 և ավելի սերմեր: Մերմերի հանգստի շրջանը կարճ է և մեկ սեզոնի ընթացքում կարող են սերմերը վերարտադրել 3-4 սերունդ: Այդ

Նստուտիկ դեղատու – *Одуванчик лекарственный*

– *Taraxacum officinalis* Wigg.

Բարդածաղկավորների պատկանող բազմամյա խոտաբույս է՝ արմատամերձ, փետրածև կտրտված տերևների վարդակով: Ծաղկակիր սլաքները դուրս են գալիս արմատամերձ տերևների վարդակի կենտրոնից: Ծաղկաբույլը մեկական գագաթնային գամբյուղ է, ծաղիկները՝ երկսեռ, լիզակավոր, վառ դեղին: Պտուղը փուփուլավոր սերմիկ է: Մերմիկը երկարավուն է, սեպածև: Բնորոշ սպիտակ փուփուլի օգնությամբ սերմիկները քամու միջոցով տարածվում են ամենուր: ԼՂՀ-ում խատուտիկը տարածված է մարգագետիններում, դաշտերում, այգիներում, գետափին, ճամփեզբերին և այլուր:

խատուտիկը շատ երկյններում մշակվում է որպես բանջարանոցային մշակաբույս ու համարվում է սննդային. տերևներից պատրաստում են սալաթ [6]: Այս նպատակով մատղաշ տերևները 30 րոպե թողնում են սառն աղաջրում՝ դառնությունը վերացնելու համար: Տերևներում

պարունակվում է ասկորբինաթթու (փոսփին C), իսկ արմատներում՝ ինսլին, ասպարազին, օրգանական թթուներ, երկաթ, կալիում, ֆոսֆոր և այլն: Հուժական նպատակով օգտագործում են ամբողջ բույսը, բայց հիմնականում արմատը, որը հանում են ուշ աշնանը: Խառնուրդ չի տրվում խատուտիկը հավաքել քաղաքի շրջակայքից, քանի որ նրանք կլանում և կուտակում են ավտոմեքենաների արտանետած գազում նյութ կապարն ու փնատակար այլ միացություններ: Խտառուտիկն ունի քրտնամուղ, միզամուղ, լեղամուղ հատկություններ:

Խնկածաղիկ սովորական – *Dушица обыкновенная*
– *Origanum vulgare L.*

Խողեղինգազգիներին (շրթնածաղկավորներ) պատկանում 30-80սմ բարձրությամբ բազմամյա խոտաբույս է: Ունի ուղղանկյ. քառանկյուն, կարմրամանուշակագույն գոգուր, վերի մասում ճյուղավորվող, ծածկված վալիտով մազիկներով: Տերևները հակադիր են, երկարավուն-ծվածն, ամբողջաեզր: Ծաղիկները հասկիկներով են, մանր, թուրավետ, վարդագույն՝ հավաքված վահանաձևի կամ հուրանաձևի ծաղկաբույլերում: Պտուղը քառակուսի է՝ կլոր. դարչնագույն սերմիկներով: Լճ-ում խնկածաղիկը տարածված է անտառների բացատներում, գետահովիտներում, թփուտներում, բլրալանջերին և այլու: Նախընտրում է սննդանյութերով հարուստ հողերը: Խնկածաղիկը վերգնայա հատվածը պարունակում է եթերայուղ, ասկորբինաթթու, ներկանյութեր և այլն: Հուժական նպատակով օգտագործվում է բույսի ամբողջ վերջնույն մասը, որը հավաքում են ծաղիկները լրիվ բացվելուց հետո (հավաքելու ժամանակ չպետք է արմատով հանել): Դժնպարյան ունի կենսորոնական նյութային համակարգը հանգստացնող, խալսն արտազատող, մաքսոդությունը կանաչալորող, լեղամուղ, քրտնամուղ հատկություններ: Այն հակաբուցված է եղևներին: Խնկածաղիկ եթերայուղն օգտագործվում է առամանաբուժական պրակտիկայում որպես ավտոմեքենի և ցավազրկող միջոց [7]: Խնկածաղիկն օգտագործում են նաև որպես թուրավետ թեյի բաղադրամաս և համեմունք՝ սննդի արդյունաբերության, լիկյորների, գարեջրի արտադրության մեջ: Նպատակահարմար է խնկածաղիկը մտցնել վաշմարյան մեջ որպես մղուղատու, եթերայուղատու, համեմունքային և դեղաբույս:

Ծնեբեկ դեղատու (ծնեկալ) – *Спаржа пекарственная*
– *Asparagus officinalis L.*

Ծնեբեկագզգիներին պատկանող 120-150սմ բարձրության, ճյուղավորված գոգուրով բազմամյա երկխոսն խոտաբույս է: Մատույշ ընձյուղները պատված են թեփուկանման տերևներով: Տերևածցներում առաջանում են կանաչ, ասեղանման կամ թելանման, 1-3 սմ երկարությամբ կլադոֆիտների փնջեր: Ծնեբեկ դեղատու ունի մանր, բաժանատես, բաց կանաչավուն կամ դեղնավուն ծաղիկներ: Արական ծաղիկներում լավ զարգացած են առէջնորը (թերթաբազացած է վարսանդը), իգական ծաղիկներում՝ լավ զարգացած է վարսանդը, (առէջները գտնվում են սաղմնային վիճակում): Պտուղը գնդաձև, եռաբուն հատապարուղ է, հառանաճաղի կարմրում է, իսկ սերմերը՝ սև, փայլուն: Լճ-ում

բույսն տարածված է անտառներում, քարքարոտ լանջերին, թփուտներում, մացառների մեջ և այլու: Լավ է աճում օրգանական նյութերով հարուստ, փուխր, թույլ հիմնային հողերում: Հույսի արմատներում պարունակվում են ասպարազին, եթերայուղ, փոսփիններ՝ ասկորբինաթթու(C), թիամին (B₁), նիկոտինաթթու (PP) և այլն: Որպես ուսելի վայրի աճող բույս, ծնեբեկը սպորտիստները հայտնի է շատ վաղուց: Վաղ գարնանը մատողաշ ընձյուղները, որոնք հարուստ են հանքային նյութերով, հեշտ յուրացվող սպիտակուցներով և ածխաջրերով, լայնորեն օգտագործվում են բնակչության կողմից: Ծնորիվ բույսի մեջ պարունակվող զգալի քանակությամբ ասպարազինի, նրա պարսպարտուտիկները ցուցաբերում են սրտի վրա հանգստացնող ազդեցություն և մաքրում են նրակների խցանուղ Սուսանքի բաղցկնի դեպքում ծնեբեկը համարվում է որպես լիարժեք սնունդ:

Եզան լեզու մեծ (ջղախոտ) – Подорожник большой
– *Plantago major* L.

լորձնաբույս է և այլն: Բուժական նպատակով հիմնականում օգտագործում են բույսի տերևներն ու սերմերը, որոշ դեպքերում նաև արմատը: Տերևները հազվադեպ են կոտրենքով, իսկ սերմերը՝ լրիվ հատումանալուց հետո: Սերմերը եռացնելուց զայանում է լորձային հեղուկ, որն օգտագործվում է լսողականության և ուրու մի շարք հիվանդությունների ժամանակ: Ստամոքսի քաղցկեղի դեպքում տերևներից պատրաստում են բանջարաբույր, տերևակոթերից՝ թեյ: Ջղախոտի տերևներն օժտված են հալաբույրությամբ, զավազակոթ, խորխուրներ հատկություններով: Բույսի մատղաշ և նորից տերևները օգտագործում են նաև սալաթի ձևով, հետևաբար այն համարվում է որպես բուժիչ և դիետիկ բույս:

Резюме

Разновидность растительного мира НКР представляет собой неоценимое богатство для нас и будущих поколений. В данной статье представлены морфологическое строение, эколого-биологические особенности некоторых дикорастущих съедобных и целебных растений флоры НКР.

Գրականություն

1. А.А. Гроссгейм, Флора Кавказа. М., т. 2, 1940, 284 с.
2. А.Л. Тахтаджян, Жизнь растений. М., Просвещение, т. 5 (2), 1981, 510 с.
3. И.А. Дамиров, Л.И. Прилипко, Д.З. Шукюров, Лекарственные растения Азербайджана. Б., Маариф, 1988, 318 с.
4. Ռ.Բ. Ասուրյանյան, Լեռնային Արցախի ֆլորայի հազվագյուտ և անհետացող տեսակները, դրանց պահպանումը. ԱրՊՀ գիտ. տեղեկագիր, 2 (11), 2005, էջ. 49 – 50.
5. Ա.Ա. Թորոսյան, Հայաստանի դեղաբույսերը. Ե., Հայաստան, 1983, 294 էջ.
6. Атлас ареалов и ресурсов лекарственных растений СССР. Под ред. А.И.Толмачева, М., ГУГК, 1976, 274 с.
7. А.М. Задорожный, А.Г. Кошкин, Справочник по лекарственным растениям, М., Лесная пром., 1990, 414 с.

«ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼԵՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»-ԴԱՍՈՆԹԱՅԻ
ԲԱԿԱԼԱԿՐԻԱՏԻ ԾՐԱԳԻՐ-ՆԱԽԳԻՐ

Ա.Պ.Պետրոսյան

Բարձրագույն գիտակրթական համակարգում մերօրյա զարգացումները յրջարեն խորեելու և գործելու տեղիք են տալիս: Եվ քանի որ դրանց անմիջական պատասխանատուն մասնագիտական ամբիոնն է, ուսուի ներկայացվող նախաձեռնությունը մի փորձ է առաջադրվող նորարարությունները ընթացքավորելու համար: Այն անմիջականորեն առնչվում է բուհական կրթության մեջ աստիճանաբար հիմնավորվող կրեղիսային համակարգի հնոտ մասնագիտական դասընթացի «Հին Արեւելքի պատմություն» շրջանակում նախատեսվող համամասնված մի շարք որակական փոփոխություններ:

-Լսարանային աշխատանքի ազատականացում, որը նշանակում է առարկայական գործող ծրագրային ծավալների սկզբունքային վերափոխում:

-Ուսումնառության ընթացքում դասախոսի և ուսանողի միջև պարտավորությունների հստակեցում, առաջնահերթային համարելով գիտական ընկերակցության սկզբունքը:

-Վերափոխել դասախոսության նպատակայնությունը՝ այսօր գործող գիտա-տեսական տեղեկատվությունից անցնելով գիտա-փիլիսոփայական որակին:

-Գնահատման համակարգի կատարելագործում, ըստ օրի առաջնահերթային համարել ոչ թե ուսանողի պատասխանը, այլ նրա կողմից կատարված գիտատեսական աշխատանքների ծավալը

-Ելնելով իմաստափոխվող հասարակական առաջադիմության տրամաբանությունից՝ արժեքավորել մտավոր ապրանքի արտադրությանը գործառնությունը (այս թվում և դասընթացի շրջանակում), սահմանելով կոնկրետ չափանիշներ:

Այս ամենը տեղ ունեն ներկայացվող աշխատանքի մեջ, որոնք անկասկած գգում են համալրման կարիք:

Ելնելով բարձրագույն կրթության նկատմամբ մերօրյա պահանջների էությունից, ներկայացվող ծրագիրն իր հիմքում նախատեսում է առաջադանմտության խորիվայ առաջադրելով բուհական կրթության մեջ ինքնադրստորան երեք առաջաներթային սկզբունքներ, որոնք, մեր կարծիքով, նախադրյալ կհանգիստանան իմաստային առումով համակարգի ներսում քանակից որակին անցնելու համար:

1.Հարգելով լսարանային աշխատանքը՝ որպես կարևոր նախապայման բուհական կրթության մեջ, առաջարկում ենք այդ բնագավառում կատարել օրակական փոփոխություն, որը կարելի է տեղավորել հետևյալ բնորոշման շրջանակում՝ գիտա-տեսական տեղեկատվությունից անցում գիտա-փիլիսոփայական ընդհանրացումների, ինչը կնշանակի՝ հրաժարվել այսօր տարածված գտած սերտողական պահվածքից՝ մտնելով նյութի մատուցման և ընկալման տրամաբանական հարթություն: Այս տեսակետից՝ ներկայացվող ծրագիրը նորարարություն է, բայց ոչ հեղափոխական, քանի որ ելնում է հասարակական առաջադիմության էվոլյուցիան գործառնության էությունից: Նրա առաջին մասը լրիվությամբ համապատասխանում է այդ սկզբունքին: Որպես առաջարկի նյութականացման երաշխիք, ծրագիրը պահանջում է մասնագիտական դասընթացների վերաբերյալ կարգազգիղ դասախոսությունների /գիտա-տեսական նյութ/ հրատարակում ուսումնական ձեռնարկների տեսքով: Այս դեպքում ուսանողը կազատվի պարտադրված լսարանային պահվածքից, մտնելով ազատականացված պարապմունքների և գիտական որոնումների հարթություն:

2.Ծրագիրը տեսանելի ծավալներ է նախատեսում ուսանողական միջավայրում նպատակային գիտական գործունեություն իրականացնելու համար, որպես հիմնադրոյթ առաջադրելով՝ մասնակցություն ունենալ մտավոր ապրանքի արտադրության մեջ, որը նշանակում է հանդես բերել իրատեսություն փոփոխվող կյանքի /մասնատիրություն/ նկատմամբ, փորձելով կարգավորել նրա նյութական և մտավոր ոլորտներում այսօր առկա

անհամաձայնությունը՝ կապված մասնավոր ապրանքի արտադրության հետ: Ներկայացվող ծրագրի ներկորդ բաժինն ուսանողական միջավայրին առաջադրում է կոնկրետ գործնականաց, շարունակական գիտական գործունեություն իրականացնելու համար՝ ելնելով ունենալով ստավոր ապրանքի արտադրության գործակիցը:

3. Սովորել աշխատել և պաշտպանել ու գնահատել կատարածը՝ սրանք մեկ թանձրության համարժեքներ են: Ելնելով այն հասկացմանը, որ այսօր գործող գնահատման համակարգը թափանցիկ հեռացել է ոգևորման աղբյուր լինելուց ու միտում ունի վերածվելու յարության, առաջարկում է անցնել ուսանողների գիտելիքների գնահատման նոր համակարգի՝ իր հիմքում ունենալով ժամանակակից համաշխարհային կրթական համալիրի առաջավոր փորձը, որին անցումը համահայկական մասշտաբով պետական քաղաքականության խնդիր է: Նախատեսվում է գնահատման «կրեդիտային համակարգին» անցնել ստորճանաչար, ըստ դասընթացների ու ամբիոնների, որպես պարտադիր նախապայման համարելով մասնագիտական դասընթացի վերաբերյալ ուսումնական ձեռնարկի հրատարակման հարցը, որը նշանակում է ընդհանրացումների ժամանակ նրկվող պատասխանատվություն և վարչապետության բացառում: Գնահատման նոր համակարգը նախատեսում է ուսանողական աշխատանքի որոշակի ազատականացում, դրան համընթաց, պատասխանատվության լուրջ զգացում ուսանողի կողմից կատարվելիք գիտա-տեսական գործունեության մեջ:

Առաջադրվող սկզբունքային տեղաշարժերը նախատեսում են փոփոխություններ գործող ուսումնական աշխատանքի, որպես համակարգի կրթության հիմնարար փաթեթ՝ առանձին աշխարհային համարելով լսարանային աշխատանքի ազատականացման գործառնությունը:

Ուսումնական ծրագիրը կազմված է երեք բաժիններից՝ տնտեսության, գիտա-կրթական և գնահատման (կրեդիտային համակարգի հիման վրա), նախատեսում ու ստանձնում է աշխատանքային անհրաժեշտ ծավալներ, դրանց իրագործման հնարավոր ու հաշվեկատ ուղիներ և գնահատման իրատեսական չափորոշիչներ:

Բաժին առաջին

«Հին Արևելք» հասկացության իմաստավորումը և նրա ժամանակատարածքային ընդգրկումը: Պատմական ժամանակաշրջանին վերաբերող սկզբնաղբյուրների բնորոշումը: Պատմագիտության սկզբնավորումն ու նրա զարգացման ընդհանուր բնագծերը:

Հին Արևելյան հասարակությունների ներքին կապացման ընդհանրական երևույթները և առանձնահատկությունները: Հասարակական առաջադիմության շարժիչ ուժի գնահատման գործունեությունը Հին Արևելյան քաղաքակրթությունների ներսում:

1. Հին եգիպտական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազարամյակներ/ /ա/հնական և մարդկային ընտրություն: Նրանց փոխհարաբերման հարցը հին եգիպտական քաղաքակրթության մեջ: Եգիպտոսի հին պատմություն սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը:

2. Հին Միջագետքի քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազարամյակներ/ /ա/հնական և մարդկային ընտրություն: Նրանց փոխհարաբերման հարցը Հին Միջագետքի քաղաքակրթության մեջ: Հին Միջագետքի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը:

3. Հին Միջագետքի քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազարամյակ/ /ա/հնական և մարդկային ընտրություն: Նրանց փոխհարաբերման հարցը Հին Միջագետքի քաղաքակրթության մեջ: Հին Միջագետքի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը:

4. Հին Միջագետքի քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազարամյակ/ /ա/հնական և մարդկային ընտրություն: Նրանց փոխհարաբերման հարցը Հին Միջագետքի քաղաքակրթության մեջ: Հին Միջագետքի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը:

5. Հին Միջագետքի քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազարամյակ/ /ա/հնական և մարդկային ընտրություն: Նրանց փոխհարաբերման հարցը Հին Միջագետքի քաղաքակրթության մեջ: Հին Միջագետքի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը:

նրանց ընդհանրագլխած բնորոշումը: Հին խնթական արժեքի ձևավորման և անհետացման համամասնության բացահայտումը: Նրա ներքին կյանքի իմաստավորումը և նրան յուրահետևող թուլությունների բացահայտումը: Հայ-խնթական առնչություններ: Խնթական հասարակության բնորոշ ազդեցիկ պահվածքի հիմնավորումը:

4. Ասորեստանյան քաղաքակրթություն /մ.թ. ա. 2-րդ-1-ին հազարամյակներ/

-Բնական և մարդկային ռեսուրսներ: Նրանց փոխհարաբերման հարցը ասորեստանյան քաղաքակրթության մեջ: Ասորեստանի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը: Ասորեստանյան քաղաքակրթության ձևավորման և անհետացման համամասնության բացահայտումը: «Տարածքային շահ» հասկացությունը և նրա դերը ասորեստանյան քաղաքակրթության ներքին և արտաքին կողմնորոշումները: Խնթական հարաբերությունները նրա սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական առաջադիմության պատմության մեջ: Ասորեստանյան «ժամաշխարհային» տերության ռազմա-քաղաքական բնագծին հատուկ պնդական համակարգի իմաստավորումը: Հայ-ասորական հարաբերությունների արդյունքները: Ասորեստանի հասարակությանը բնորոշ ազդեցիկ պահվածքի հիմնավորումը:

5. Արևելամիջերկրածովյան ավազանը հնադարում /մ.թ. ա. 2-1-ին հազարամյակներ/

-Բնական ռեսուրսի դերը Արևելամիջերկրածովյան ավազանի քաղաքակրթությունների ձևավորման գործում: Ժողովրդավազմավորման գործընթացն աշխարհատարածքում: Հնագույն պնդավորումների պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Աշխարհագրական միջավայրի ազդեցությունն ավազանում ձևավորված քաղաքակրթությունների ներքին և արտաքին զարգացման կողմնորոշումների հարցում: Փյունիկյան գաղութացման արժեքավորումը: Ժամանակի «մեծ խաղը» և աշխարհատարածքի վերածվելը հակասությունների հանգուցակետի: Երևույթի սոցիալ-տնտեսական հիմնավորումը: Իրատեսության /մասնավոր շահի ձևավորման նախաշրջան/ նկատմամբ անվստահությունից հոգու փրկության գաղափարի առաջադրմանն անցնելու անհրաժեշտության հիմնավորումը:

6. Հին իրանական քաղաքակրթություն /մ.թ. ա. 3-1-ին հազարամյակներ/

-Բնական և մարդկային ռեսուրսներ: Նրանց փոխհարաբերման հարցը հին իրանական քաղաքակրթությունը: Մեջ: Հին իրանի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության փուլավորումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը: Տարածաշրջանային զարգացումները և հին իրանական քաղաքակրթության նախափուլի տեղն ու արժեքավորման գործակիցը:

Հնդիրանական ցեղերի մուտքը տարածաշրջան և համակցությունը նոր գաղափարի առաջադրումը: Պարսկական տերության կազմավորումը և նրա ներքին կյանքի առանձնահատկությունները: Հայ-պարսկական հարաբերությունների իմաստավորումը: «Համաշխարհային շահի» գաղափարի առաջադրումը և նրան հասնելու ուղիների որոնումը: Պարսկական բարեփոխումների ուղղվածությունը և «միասնություն աշխարհի» գաղափարի առաջադրումը: Հույն-պարսկական հակադրությունը որպես մասնավոր և համայնավոր ապրելակերպերի ընդհարում: Ռեժիմ մտավոր նախաձեռնության անցումը որպես հասարակական առաջադիմության նոր արժեքավոր: «Երկբևեռ աշխարհի» մոդելի առաջադրումը: Հին պարսկական միջավայրին բնորոշ ազդեցիկ պահվածքի հիմնավորումը:

7. Հին հնդկական քաղաքակրթություն /մ.թ. ա. 3-1-ին հազարամյակներ/

-Բնական և մարդկային ռեսուրսներ: Նրանց փոխհարաբերման հարցը հին հնդկական քաղաքակրթության մեջ: Հին հնդկաստանի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց ընդհանրացված բնորոշումը: Հնդկաստանի պատմության հնագույն շրջանի /Ինդուսյան/ ինքնատիպության հիմնավորումը: Մարդկային գործնիքի դերը նրա հետագա առաջադիմության մեջ: Հնդարիական ցեղերի՝ որպես նոր նախաձեռնող ուժի, թափանցումը Գանգեսի հովիտ և նրանց նորարարությունը քաղաքակրթության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Հին հնդկական և մերձավոր արևելյան քաղաքակրթությունները: Նրանց նմանություններն ու տարբերիչ գծերը: Հասարակական միջավայր. պնդություն և պաշտամունք հարաբերակցությունը: Նրա առնչությունները ձևավորվող Արևմտյան քաղաքակրթության հետ: Հին հնդկական քաղաքակրթությունը որպես աշխարհատարածքային դրսևորում: Նրա ազդեցության ոլորտների բացահայտումը:

8. Հին չինական քաղաքակրթություն /մ.թ. ա. 2-1-ին հազարամյակներ/

-Հնաեկ և մարդկային շենությունը: Նրանց փոխհարաբերման հարցը եին չինական քաղաքակրթության մեջ: Հին Չինաստանի պատմության սկզբնաղբյուրները և պատմագրության զարգացումը: Նրա պատմության պարբերացումը և ժամանակագրությունը: Նրանց լուսիններացված բնութաւորը: Հին չինական քաղաքակրթությունը որպէս դասական հեռավոր-աղակաւոր դրսերում: Այն որպէս անընդհատ համայնքովոր արժեք: Հին չինական քաղաքակրթության դերը համամարդկային առաջադիմության մեջ: Նրանում էվոլյուցիայի և հեղափոխության ուղիների համադրման հարցի քաջահայտումը: Հինական կայսրերի շարունակական բարեփոխումների քաղաքականությունը և նրանց ներքին ուղղվածությունը: Գիտակցված անցումը համայնավարությունից մասնավորին: Այն որպէս փակ, սեփական շենությունների վրա հիմնված և, բնականաբար, դրանք հարգող հասարակական առաջադիմության տարրերով: Հին չինական հասարակությանը բնորոշ ագրեսիվ պահվածքի հիմնավորումը:

Բաժին երրորդ

Սոր ուսումնական պլանի համաձայն «Հին Արևելքի պատմություն» դասընթացին հետևացված ընդհանուր ժամաքանակը /84 ժամ/ բաշխվում է ներքոհիշյալ թեմատիկ հաշվարկի հիման վրա:

N	Թեմաների անվանումը	Լաւրանային ժամերը			Ստեղծագ. ժամեր 20 ժամ
		դաս.	գործ.	ընդ.	
1.	«Հին Արևելք» պատմական հասկացության իմաստավորումը	2ժ.	2ժ.	4ժ.	
2.	Հին Եգիպտոսական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազ./	4ժ.	6ժ.	10ժ.	
3.	Հին Միջագետքի քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 4-1-ին հազ./	4ժ.	6ժ.	10ժ.	
4.	Հին խնայական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 2-րդ հազ./	2ժ.	4ժ.	6ժ.	
5.	Ասորեստական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 2-րդ հազ./	2ժ.	4ժ.	6ժ.	
6.	Արևելամիջերկրակածովյան ավազանը հնադարում /մ.թ.ա. 2-1-ին հազ./	2ժ.	4ժ.	6ժ.	
7.	Հին Իրանական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 3-1-ին հազ./	2ժ.	4ժ.	6ժ.	
8.	Հին Հնդկական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 3-1-ին հազ./	2ժ.	4ժ.	6ժ.	
9.	Հին Չինական քաղաքակրթություն /մ.թ.ա. 2-1-ին հազ./	4ժ.	6ժ.	10ժ.	
ԸՆդ.		24ժ.	40ժ.	64ժ.	20ժ.

-«Ստեղծագործական ժամեր» բաժնում նշված 20 ժամը նախատեսվում է դասընթացի շրջանակում ուսանողական գիտական գործունեության համար /տեքնիկական, թեգիկական/, որը բաշխվում է հետևյալ կերպ՝ 5օւս. x 4ժ=20 ժամ: Այդ ժամերի համար դուսախտար վարձատրվում է կիսամյակի վերջում՝ կատարված արդյունքը մասնագիտական ամբիոնի կողմից հաստատվելու դեպքում:

-Առաջադրվող «Ստեղծագործական ժամեր» բաժինը նախատեսում է լսարանային աշխատանքի ազատականացում, անհրաժեշտ փոփոխումն ենթարկելով գործող դասախոսություն-գործնական աշխատանք հարաբերակցությունը ու պայմանավորված է ուսանողների շրջանում ակտիվացող գիտական գործունեությամբ: Այն չի կարող գերազանցել գործող ժամաքանակի 1/3 մասը:

Կարևոր խնդիր է դասընթացի համար ըստ առաջադրված թեմաների սկզբնաղբյուրային, գիտա-տնտեսական, ուսումնա-մեթոդական նշանակության անհրաժեշտ հրատարակչական տեղեկատվության նախապատրաստումն ու առաջադրումը:

Բաժին երրորդ

2007-/08 ուսումնական տարում անցնել «Հին Արևելքի պատմություն» դասընթացից ուսանողների գիտելիքների գնահատման կրեդիտային համակարգին՝ հիմք ընդունելով հետևյալ չափորոշիչները.

Փուլ-1 /Սովորել աշխատել/

-հաղորդվող նյութի տեսական մշակում /աշխատանք դասադրի վրա/ - 7թալ.

-գործնական պարապմունքների ուսանողի մասնակցություն գործակիցը- 7 թալ.

- ուսանողի ներկայությունը խաբանային աշխատանքին -6 բալ.

- աշխատանք սկզբնաղբյուրների վրա⁺ - 10 բալ

- աշխատանք գիտա-տնտեսական գրականության վրա⁺⁺ - 10բալ

Փուլ - 2 /Մտափոր ապրանքի արտադրություն/

- գիտական ռեֆերատի (թեզի) պատրաստում և պաշտպանություն⁺⁺⁺ - 10 բալ

- դասընթացի շրջանակում ուսանողի գիտելիքները գնահատվում են ներկու փուլով, որոնց արդյունքով ամենաբարձր միավորը 50 բալն է, որից 40 բալը տրվում է առաջին փուլին, 10 բալը ներկորդ փուլին:

- 0-ից մինչև 20-ը - «անբավարար»

- 21-ից մինչև 30-ը - «բավարար»

- 31-ից մինչև 44-ը - «լավ»

- 45-ից մինչև 50-ը - «գերազանց»

- Գերազանց գնահատվել կարող է այն ուսանողը, որը, որպես պարտադիր նախապայման, առաջին փուլի արդյունքներով հավաքել է 40 բալ, իսկ գիտական նախաձեռնությունն արժանացել է մասնագիտական հանձնաժողովի /ամբիոնի/ հավանությանը՝ հավաքելով 5 և ավելի բալ.

- գիտությանը կարող են զբաղվել բոլոր ուսանողները, ըստ ցանկության, ովքեր կարող են «գերազանց» գնահատվել միայն այն դեպքում, եթե ներկու փուլերի արդյունքներով հավաքած միավորների գումարը հավասար /ավելին/ է 47 բալի(ց):

Գիտելիքների գնահատման առաջադրվող տարբերակի գլխավոր նպատակն ուսանողական միջավայրում մասնավոր նախաձեռնությունների ակտիվացումն է, որը նախատեսում է աշխատանքային սահմանված ծավալների իրականացում, որոնց համակարգումից ծնվում է գիտական որակը:

Резюме

Современный прогресс в научно-образовательной системе высшего образования дает повод для серьезных размышлений и действий. Поскольку основная ответственность за это лежит на выпускающих кафедрах, то предлагаемая инициатива - это попытка внедрить предложенные новшества. Они напрямую связаны с системой кредитования, которая постепенно внедряется в вузовское образование, предусматривая (в рамках других курсов действующих учебных программ, в том числе «Историю древнего Востока») ряд пропорциональных качественных изменений.

-прозрачность обязательств между студентом и преподавателем в учебном процессе с учетом приоритетности принципа научного сотрудничества.

-пересмотр целенаправленности лекций: переход от действующей сегодня научно-теоретической информации в научно- философское качество.

-совершенствование принципов системы оценки знаний, согласно которой первоочередным считать не ответ студента, а объем выполненных им научно-теоретических работ.

-исходя из логики формирования видоизменяющегося общественного прогресса, оценивать продукт производства умственного товара (в том числе в рамках курсов по специальностям) устанавливая конкретные критерии.

Все это нашло освещение в представляемой работе, которая, несомненно не претендует на полноту и нуждается в дополнениях и рекомендациях.

ԱրՊՀ, պատմության ամբիոն

* մասնագիտական ամբիոնը սահմանում է մշակվելիք սկզբնաղբյուրների քանակը

** մասնագիտական ամբիոնը սահմանում է մշակվելիք գիտա-տնտեսական ուսումնասիրությունների քանակը

+++ աշխատանքը հաշվեգրվում է 5-10 բալ հավաքելու դեպքում

ПРЕПОДАВАНИЕ ИСТОРИИ КАК ОСНОВНОЙ ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА АРЦАХА

Л.Э.Варданян

“Человек будущего это тот, у кого окажется самая длинная память”.
Фридрих Ницше

История – прекрасное средство развития личности на основе знаний прошлого. Она позволяет развить способность критически анализировать прошлое, умение делать собственные выводы на основе самостоятельной работы с историческими источниками. Изучение истории дает возможность получить знания – сведения, помогающие ориентироваться в национальной и мировой культуре. Занятия историей способствуют формированию так называемого историзма, т. е. способности понимать и оценивать события прошлого в их взаимосвязи, процесс возникновения, развития и исчезновения общественных явлений.

Для чего необходимо преподавать историю в школе? Чтобы научить учащихся самостоятельно анализировать историческую информацию, ориентироваться в настоящем с опорой на опыт прошлого.

Как изучать историю? Как систему учебных задач, решаемых учащимися в процессе учебной деятельности. Что изучать? То, что способствует достижению поставленной цели (т. е. содержание должно быть скомпоновано и преобразовано таким образом, чтобы активизировать мыслительную работу учащегося).

Любая нация в годы реформ, революции или других социальных потрясений обязательно обращается к своей социальной памяти – истории – с целью точнее понять то, что с ней происходит и выбрать перспективу дальнейшего развития.¹

“Большое видится на расстоянии”, – справедливо заметил поэт. Наука история – единственная возможность для человеческого общества получить определенное представление о будущем. История демонстрирует, что народы сотни лет в главном остаются собою: не меняют поведение, повторяют ошибки, успехи, попадают в пропасть социальных катаклизмов и катастроф, выходят из них, если находят силы.

Не смотря на интеграционные процессы в современном мире, каждая нация, народ стремится сохранить свою самобытность, и большую роль в этом играет история. На базе исторических знаний и через историю можно попытаться понять, от чего общество хочет отказаться и к чему может прийти в процессе построения новых качеств и моделей. Историческое сознание общества включает его родительское прошлое (генезис), его видовое настоящее и его ожидаемое будущее. Историческое сознание – это духовный мост, перекинутый через пропасть времен, мост, который ведет человека от прошлого в грядущее. Вот почему граждане изучают историю, для чего необходимо обществу историческое сознание. В основе научного исторического сознания должно быть признание различия между прошлым и современностью и достоверность информации, на основе которой прошлое может быть восстановлено.²

Незнание истории крайне опасно, так как историческое знание – наивысший залог сохранения и приумножения цивилизационных основ новейших государств и наций. В противном случае нам угрожает инвальноция, регресс к варварству – к наивности и примитивизму человека, который не может иметь будущего, т. к. не осознает своего прошлого и барахтается в кризисном хаосе настоящего. История оказывает содействие возрождению и утверждению в сознании граждан политических и моральных ценностей, прежде всего идей свободы и личного достоинства, патриотизма, соц. равенства и справедливости, формирует бережное отношение к политическому и культурному прошлому народа, к многовековому опыту борьбы за социальную свободу, к прогрессивным традициям гуманизма и демократизма, политического, межэтнического и межнационального общения.³ История содействует укреплению чувства единства мировой

цивилизации. Без ее исторической памяти невозможны ни становление, ни социализация личности, ни формирование ее национального самосознания. И закономерно, что в критические периоды жизни народа историческая память становится источником его морального оздоровления, духовного заряда, политической энергии, превращается в реальную политическую силу.

Учитывая особые условия исторического развития карабахского народа (особенности географического и геополитического положения, нахождение в течение продолжительного времени в составе разных государств, многовековая борьба за независимость, стремление к консолидации нации и т. п.), сегодня, как никогда, возрастает созидательная роль молодой карабахской государственности.

Проблема образования как важнейшего рычага становления новых демократических отношений в обществе и переустройства социального развития НКР в истекшем десятилетии была весьма актуальна. Поиск и нахождение новых путей их решения стали приоритетным направлением в деятельности руководства республики, ее законодательных и исполнительных органов. При этом главным ориентиром в образовательной политике руководства НКР является признание того, что школа в условиях демократического пути развития является самым действенным инструментом развития и становления новой армянской государственности, важнейшим институтом формирования гражданского общества, становления личности нового типа, сохранения и развития культуры.

В чем же состоит особая важность знания истории на современном этапе, который и определяет ценность этого предмета?

- Прежде всего эта дисциплина уникальна по своему влиянию на формирование системы мышления, давая возможность человеку свободно передвигаться в историческом пространстве и вооружая его знанием исторического опыта, что в конечном итоге позволяет правильно оценивать современные политические и социальные процессы.
- Кроме того, исторические знания способствуют формированию собственной точки зрения личности, ее независимых оценок, но вместе с тем учат ценить и уважать мнения других.
- Исторические дисциплины воспитывают также в личности такие важные для жизни в современном обществе качества, как: широта мышления и мировоззрения, толерантность, гражданская смелость, творческое воображение.
- В итоге же исторические знания подготавливают молодежь к самостоятельной жизни в полном противоречий современном мире, создают благоприятные условия для установления взаимопонимания между людьми, представляющими различные культурные, этнические, лингвистические и религиозные традиции⁴.

Не секрет, что на историю как на школьный предмет возлагались задачи воспитания личности, формирования чувства патриотизма и гражданской ответственности. Благодаря патриотизму карабахскому народу удавалось выходить из самых тяжелых ситуаций в сложные периоды своей истории (арцахское освободительное движение, карабахская война...). Нравственное развитие школьника, воспитание его историей идет через эмоциональное к ней отношение, сопереживание людям прошлого, через усвоение идеалов и нравственных ценностей, выработанных человечеством, а также с помощью ситуаций нравственного выбора. Однако часто наши целевые установки в воспитательной сфере получают противоположное содержание. Задаваясь целью воспитать всесторонне развитого человека, мы нередко получаем в итоге маловера, циника.

Если одна из целей, стоящих перед историей – развитие исторического мышления, то как его развивать? По нашим наблюдениям в средних классах большое внимание следует уделять главным событиям карабахского конфликта, предисторию и, особенно, большой акцент сделать на воспитание на примерах героев Арцаха.

В современном Карабахе продолжается поиск идеи, которая бы объединила нацию и консолидировала общество. Успех этого поиска не в последнюю очередь зависит от того, насколько эта идея будет отвечать интересам карабахцев и народов Армении, их многовековой истории, впитает ли в себя исторический опыт предыдущих поколений, учтет ли менталитет и исторические ожидания общества.

“Народу, который лелеет новое чувство общности, необходимо осознание того, что его соединяет и общая судьба. Этот общий исторический опыт, кроме того, может восприниматься как славное прошлое, которое вселяет чувство гордости и побуждает к отождествлению со своим народом.”⁵

Через изучение общего прошлого в школах Арцаха, преподавание истории содействует сплочению общества и готовит учащихся к активной гражданской позиции. При преподавании

истории Арцаха необходимо исходить из того, что национальная история обладает системой собственных ценностей, является вместе с тем частью европейского процесса, который в свою очередь входит в состав всемирной истории. Подобный подход исключает изолированное рассмотрение фактов и защищает учеников от узко-националистического понимания исторических явлений, готовит их к осознанию себя не только гражданами конкретной страны, но и гражданами Европы и мира. Неправильное понимание соотношения национальной истории и национализма ведет к прямому искажению фактов.⁶

Одной из задач преподавания в кризисных обществах, особенно в Карабахе, есть подготовка учителей истории, что коренным образом отличается от подготовки учителей в других регионах. Различны методы подхода к преподаванию и изучению истории в школе, такие как:

- преподавание на основе изучения исторических фактов;
- обучение на основе проведения исследований;
- многоаспектное преподавание;
- преподавание спорных и “чувствительных” тем;
- помощь изучающим историю по эффективному использованию современных источников информации, таких как интернет и телевидение.

Однако на сегодняшний день тематика изучения влияния карабахского конфликта и связанных с ним политических событий на преподавание истории в карабахских общеобразовательных школах еще научно не разработана и требует большого внимания.

Содержание школьного исторического образования должно быть направлено на воспитание чувства патриотизма, гражданственности, способствовать формированию национального самосознания, уважения к историческому и культурному наследию народа Карабаха.

Незнание прошлого не только вредит процессу познания, но ставит под угрозу любую попытку нынешней деятельности.⁷

Все живо в памяти нынешних поколений. Нести это в души и сознание будущих – долг исторической науки и средней школы.

Ամփոփում

Գիտական արդյունքներ է անում Արցախի հասարակության պատմական գիտակցության ձևավորման և զարգացման գործում որպես հիմնական միջոց պատմության դասավանդման ուղղությամբ: Հայտնի է, թե ինչ հսկայական դեր է խաղում պատմության դասավանդումը և պատմական գիտելիքների յուրացումը ցանկացած ժողովրդի պատմական գիտակցության ձևավորման գործում:

Մեր աշակերտները իրենց ապրած աշխարհի բարդությունը կարող են հասկանալ միայն սովորելով ու մտորելով այն առաջատար ուժերի շուրջ, որոնք ձևավորել են այսօրվա ածխարհի պատկերը: Պատմության ուսուցչի հիմնական խնդիրն է օգնել աշակերտին՝ կապ ստեղծելու պատմության ներկայացումների միջև, յուրացնելու իրադարձությունների ժամանակագրական հետևողականությանը, այլև անել այնպես, որպեսզի նա հասկանա, թե ինչպես որոշակի բաղադրական, սոցիալական, տնտեսական, մշակութային և գիտական երևույթները գեոմանական ազդեցություն ունենան միմյանց վրա, այսինքն՝ լինեն փոխկապակցված:

Լիտերատուրա

1. Роберт Стродлинг, Преподавание истории Европы XX в., 2000, с.195.
2. Е. Ю. Мясникова, О новых подходах в преподавании истории, 2004 г. П.и., 1 -2000, с.48.
3. Энн Лоу- Беер, Совет Европы и история в школе, Страсбург, П.и.1, 1997.
4. П. Ю. Лучкина, Мое виденье школьного исторического образования, П.и.1, 2000.
5. В. П. Шинкаренко, Изучение истории на основе принципа гуманизации обучения, г. Сызрань, П.и.1, 2000.
6. Подход к оценке соотношений национальной истории и национализма, Совет по культурному сотрудничеству, Страсбург, 1996, с.23.
7. Л. Алексашкина, Стандарты преподавания истории в средних школах: настоящее и будущее, Иркутск, 1999.

ՀՏԴ 891.981.0

Գրկանություն

ԱՆՄԱՀ ՎԻՊԱԳԻՐՆ ՈՒ ԴՐԱՄԱՏՈՒԳԸ
/Ալ. Շիրվանգադեի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ/

Ս.Ա. Խանյան

Հոդվածում դիտարկվում և գնահատվում են մեծանուն գրողի վեպերն ու դրամատիկական ներկայումս ընդգծվում նրանց տեղն ու դերը հայ գրականության և թատերական արվեստի զարգացման և հարստացման ասպարեզներում:

1910 թվականին, Շիրվանգադեի (ծնվել է 1858թ-ի ապրիլի 7-ին, Շամախի գյուղաքաղաքում), գրական գործունեության 30-ամյա եռթնյանի օրերին, Մեծն Լոռեցին թարծրածայնեց. «Վերջապես կցանկանայինք, որ մեր ազգն էլ կարողանար տեսնել, գնահատել ու պաշտպանել իր ծնած ուժերը: Եվ նրբ ուր տեսնի-կհամազվի, որ նրանց մեջ էլ կան այնպիսիները, որոնք իրենց տաղանդով մրցում են ու հավասար են եվրոպական ժողովուրդներին սիրված, հանրաճաչել հեղինակներին, տարբերությունը միայն սրանց ու նրանց բախտի մեջ է»¹ /Թումանյան, Երկեր չորս հատորով, 1969, հ.4, էջ 119/:

Հայոց հանճարը ծլարձակել, ծաղկել ու պտղավորվել է անընդմեջ կրկնվող տխուր իրադարձությունների ու փորձանքների շարաններում: Նման իրավիճակում ընթացավ նաև Ալ. Շիրվանգադեի կյանքն ու գործունեությունը:

19-րդ դարի նրկորդ կնիսի տնտեսապես քայքայվող, ինչպես նաև ահավոր ներքաշառ տեսած գավառական Շամախի քաղաքում 6 տարեկան Ալեքսանդրը սկսում է սովորել բողոքական քարոզիչ Սարգիս վարդապետի ուսումնարանում, ապա թեմական դպրոցում: Պարզ է, որ շատ քիչ քան կարող էր ստանալ ապագա գրողը այդ հետամնաց կրթական օջախներում: Պատանի Ալեքսանդրը նրազում էր ուսումը շարունակել տեղի ժնալական դպրոցում, որը սակայն չի իրականանում, ընտանիքի և շրջապատի դառն կյանքի ծանրությունը մտահոգում է ապագա գրողին: 1875թ-ին նա բռնում է Բաքվի ճանապարհը, մեկընդմիջտ հեռանալով հայրենի եզերքից: Ապագա գրողը մտնում է մի աշխարհ, ուր իշխում էին կյանքի ետևադիր հարաբերությունները շահի կատաղի մրցավազքում: Եվ 19-րդ դարի արդյունաբերական Բաքվի հակասական նեոգեղը դառնում է նրիտասարդ գրողի դատտիարակիչ դպրոցը: Բաքվի նահանգական վարչության գրասենյակում գրագրի պաշտոնը մի կողմից ձանձրույթ է պատճառում նրան, մյուս կողմից հնարավորություն է ընձեռում ճանաչել կյանքը և քացահայտել ստեղծագործական իր կարողությունը: Այդ անհրաժեշտ քայլերի համար ոչ միայն Ալեքսանդրը, այլև մեր գրականության նվիրյալները իրենց գոհունակությունն ու նրախտիրն են հայտնել գրողի մոտաքորդ՝ Մարիամ Աբելյանի ընթերցասեր ընտանիքին, որի աստղերից էին դերասան Հովհաննես Աբելյանը, դրամատուրգ Ալեքսանդր Աբելյանը: Շիրվանգադեի ինքնակրթությունն ու մտավոր զարգացումը տեղի է ունենում աստվածաշնորհ այս բարեկամների շրջապատում: Այստեղ է, որ ապագա գրողը ծանոթանում է հայ և համաշխարհային գրականության լավագույն նմուշներին, չնայած հաց վատտակելու համար իր մտավոր կարողությունները վատնում էր նահանգական վարչության գրասենյակում հաշվապահի օգնականի, ապա՝ հաշվապահի պաշտոններում:

Ինքնակրթության և քրտնաթոր աշխատանքի շնորհիվ Ալ. Շիրվանգադեն յուրացրեց իս.Աբովյանի, Մ.Մալբանդյանի, Բաֆֆու, Պ.Պաշյանի, Շերսայրիի, Մալինիի, Բալզակի, Դիկկենսի, Մոպասանի, Գոգոլի, Դոստոևսկու ավանդույթները և դարձավ հայոց վիպագրության հսկան: Նա կերտեց 300 գեղարվեստական կերպարներ, նրանց միջոցով դատապարտեց հասարակական արատներն ու իսկամարդկային արարքները, հաստատվելով այն գեղեցիկն ու դրականը, ինչ փայտայն ու պահպանել է ժողովուրդը դարերի ընթացքում:

Այլ Շիրվանզադան հավատար օռնով նկարագրել է թե արդյունաբերական, և թե գավառական քաղաքի մարդկանց կյանքը՝ սոցիալական հակասությունների և հոգեբանական բազանայությունների հյուսվածքով: Ավանավոր գրողին անչափ հուզում էր հայրության վայր ցրտացիների ճակատագիրը, ովքեր նյութական ծանր ճիւղաններից փրկվելու, ընտանիքի համար եռաբազաբայա հաց գտնելու հոյսով թողնում էին հայրենի գյուղերը և գաղթում ֆիզիկական ու բարոյական պիտուրի կենտրոններ դարձած քաղաքներ: Շիրվանզադան հավատն տալանդով իջավ գրական ասպարեզ:

Մանկության և պատանեկության տարիներին ստացած տպավորությունները շատ արագ գնդարկնուտական պատկերներ դարձան «Նամուս», «Չար ոգի», «Վարդան Ահրամյան», «Պաշտան ու Ասադը», «Տասնհինգ տարի անց» նրկներում, որոնք ոչ միայն գրավցին ընթերցողների ուշադրությունը, այլև նպաստեցին հայ գնդարկնուտական արձակի զարգացմանը: Իր «Նամուս» առաջին վեպով երիտասարդ գրողը նկավ ասելու, որ հայ վիպագրությունը նոր ծիրի վրա է: Պատկերի տարբեր տեսակների օգտագործմամբ նա, ինչպես անխարդախ հայելում, ներկայացրեց գավառական կյանքի հակասություններն ու մարդկանց տառապանքները: Բարեխոսարի, Տայրազտի, Սուրանի, Մեյրանի, Ռոստամի կերպարները հաղաթուրեցին, որ գրական ասպարեզ է իջել կերպարման արվեստին քաջածանոթ մի գնդագետ: «Նամուսին» հաջորդեց «Յապագա» վիպակը, որտեղ միայն Սոնայի և գիծ Դանիելի կերպարները բավական են, որ այդ երկը հոլովի բոլոր ժամանակներում: Երիտասարդ արձակագրի ուշադրությունից չվիճեցին գավառական կյանքի նոր կողմերը, առևտրա-վաճառական կապիտալի ներկայացուցիչների քայքայումը:

Ապրելով արդյունաբերական խոշոր քաղաքներում, Այլ Շիրվանզադան ականատես եղավ հասարակական կյանքի անընդհատ շնորտավորումներին և սոցիալական հակասությունների արմատը: Նա կյանքի տարբեր կողմերը գրականություն բերեց ընտիստական թանձր գույներով: Շիրվանզադան գտնում էր դեմոկրատական լայն խավերի բարոյականությունն ու եղևոր գնդեկությունը, խիստ ջննադատում վերնախավերի բարոյականությունը, շահագործման հավանարդկային միջոցները: Հայոց վիպագրության և դրամատուրգիայի անգուգական երկերի եղևու վայելցին մեծանուն գրողի երկերը, որոնցում սոցիալական հակասությունների և անհատի շղթագրության պատկերները միանգամայն նոր երևույթներ էին մեր արձակում և դրամատուրգիայում: 1880-90-ական թվականներին մեկը-մյուսին հաջորդեցին «Մնամատարը», «Արամբին», «Ջուր հույսեր», «Արսեն Դիմաքայան», «Կրակը» ստեղծագործությունները: Հայոց ընտանիքի, կենցաղի, բարոյականության հարցերը նորովի լուսաբանվեցին այդ գործերում:

Առաջին անգամ արևելահայ հատվածում ապահարզանի հարցը գնդարկնուտական նախադրանքով բարձրացրեց Շիրվանզադան, պատկերելով ազնիվ անհատների և նրանց շրջապատող հասարակական միջավայրի հակասությունը:

Այլ Շիրվանզադանի ստեղծած կերպարները երկու խումբ են կազմում: Մի կողմից գործում են ժողովրդավեր մարդիկ, մյուս կողմից եանդեն են գալիս նրանք, ովքեր շահարկում են ժողովրդի շահերը, կողոպտում և իրականում նրան թողնում մեռնակ և անօգնական: Իսկական մտավորակար, ըստ Շիրվանզադանի, նա է, ով իր ուժերը նվիրում է ազգի փրկությանն ու ժողովրդին: Այդ հարցն է շոշափել նա «Ջուր հույսեր» վեպում, որտեղ ընտանեկան, մեծագույնի հարցերից բացի, կոնֆլիկտի մեջ է ներառել սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ: Ժամանակակից բուրժուական գաղափարախոսության ըննադատությունն ենք տեսնում նաև «Արսեն Դիմաքայան» վեպում: Պակաս հետաքրքիր չէ «Ջնկերները» պատմվածքը, որտեղ հանդես են բերված փաստաբան Նազիմյանի և ինժեներ Մարկոսյանի խաղաղամեքները հանուն շահի: Անբարոյականության, կեղտոտ արարքների ներկայացուցիչներ են Բարաթյանն ու Վերիլյանը «Արսեն Դիմաքայան» վեպում: Նրանք պատվի և փողի գողներ են, որոնք գործում են ճակարկության դրական գծերով աչքի ընկնող Արսեն Դիմաքայանի դեմ: Շիրվանզադանի միտումն այստեղ ավելի ընդգրկուն է: Նա Հաբեգյանի կերպարի միջոցով նշում է մի լուսավոր գաղափար: Արսեն Դիմաքայանը, դրական ծրագրերով հանդերձ չի ճանաչում իր ժողովրդին: Հաբեգյանը համազում է, որ մտավորականության գործը պետք է ուղղված լինի ժողովրդական լայն

գանգվածների բարձրությանը, լուսավորության տարածմանը, աշխատավորության տնտեսական վիճակի բարելավմանը:

1896-97 թվականներին Շիրվանգաղեն տվարտեց արձակի իր հզոր գլուխգործոցը՝ «Զառ» վեպը: Դա նախորդ 15 տարիների ստաեղացման, մտորումների, ներքին ինքնատիպ ինտուիցիայի արդյունք էր: 19-րդ դարի վերջում արդյունաբերական Բաքվում տեղի ունեցող փոփոխությունները, սոցիալական հակասությունների սրումը, ընտանիքի հարաբերություններում դրսևորվող խարդավանքները, դասակարգային շերտավորումների արագ ընթացքը, կապիտալի կուտակման գայլային օրենքները իսկական քառոս էին: Հին և նորագույն կապիտալիզմի հակադրությունը մարդկանց մղում էր անհաշտ պայքարի: 1880-ական թվականներին տեղի ունեցած ընտանեկան խռովության մի պատմություն մեծ գրողի տաղանդի վառ երևակայության շնորհիվ դառնում է կոմպոզիցիոն-սյուժետային մի կուռ կառուցվածք, որ ընթացքի գեղարվեստական պատկերման շնորհիվ այն դառնում է հասարակական մի ամբողջ կեցության աննախադեպ նկարագրություն: Բազմաթիվ տիպերի և սոցիալական բնավորությունների ստեղծումով Շիրվանգաղեն մերկացնում է Ալիմյանների ընտանիքի կրթված ու դիպլոմավոր ներկայացուցիչներին՝ Սմբատ, Միքայել, Արշակ Ալիմյանների, նրանց փեսա Իսահակ Մարությանյանին, Մուլլանին, պապաշային: Վեպում ստորաքարը ու անկշռան կերպարներին հակադրված է գրական գծերով օժտված գործող անձերի մի խումբ, ցարեն ձգտում են վերացնել քառոսը, խուսափել դրամի կործանարար ուժից, խորտակումից փրկել «այս երիտասարդության» կեղտաջրի մեջ խրված մարդկանց:

Ժողովրդի բարոյական գեղեցկության, հեղու ազնվության, դարավոր անխաբար դիմադր պահպանման, փոխադարձ սիրո զգացումների կրողը հասարակ ընտանիքի դուստր Շուշանիկն է: Սրը կարողանում է իր վեհությանը վերադաստիարակել Միքայելին: Դա Շիրվանգաղենի դեմոկրատիզմի, աշխատավոր ժողովրդի հանդեպ ունեցած սիրո և եսկվտի արտահայտությունն է:

Շիրվանգաղեն-արվեստագետի գաղափարական միտումների, ստեղծագործական մեթոդների ինքնատիպ դրսևորումների ուշագրավ երևույթներ հանդիսացան «Զառ» վեպից հետո գրած «Վարդան Աիրույան» և «Արտիստը» երկերը: Վարդան Աիրույանի և Լևոնի կերպարները գրողի վարպետության նոր ապացույցներն են: Տարբեր ձգտումներ, տարբեր հոգեբանություն ունեցող այդ երիտասարդներից Վարդան Աիրույանը կապիտալի կուտակման ջատագովն է, իսկ Լևոնը՝ սիրո մեջ գեղեցիկ երգանքի կրողը, որ կործանվում է կյանքի արշալույսին: «Արտիստը» ստեղծագործությունը համաշխարհային արձակի լավագույն էջերից է:

Այլ Շիրվանգաղենի տաղանդը 20-րդ դարի սկզբին փայլատակեց դրամատուրգիայի բնագավառում: Նրա դրամատիզմով հարուստ վիպագրությունը պարարտ այն հողին էր, որի վրա կերտվեց մեծ գրողի թատերագրության հզոր շենքը: Նրա դրամաները մեծապես նպաստեցին 20-րդ դարի հայ թատերական արվեստի զարգացմանը, դերասանական նորարար խմբերի և աստղերի բացահայտմանը: Ստեղծելով սոցիալական, կենցաղային, քաղաքական, հոգեբանական տեսակի պիեսներ, Շիրվանգաղեն արմատավորեց ու հարստացրեց նաև գրական հայերենը: Նկատի առնելով մեծ գրողի ծառայությունները, Վ. Տեղյանը նրա գրական գործունեության 30-ամյակի առթիվ հեռագրել է անձամբ Շիրվանգաղենին: Այն տպագրվել է «Հորիզոն», «Մշակ», «Սուրիանդակ» թերթերում: Հեռագրում մտաւմբ ընդգծված է. «Հայրենի գրականության խավար աղջամուղը ստեղծագործական մտքի վառ ճառագայթով լուսավորող պանծալի գեղագետին խորին երկրպագություն»:

Արվեստին ծառայելու դժվար ու երկար ուղին ծանր աշխատանքով ու բոցավառ սիրով հաղթահարած պանծալի հոբելյարին փառք ու պատիվ և երկար տարիների կյանք» /Վ. Տեղյան, նրկերի ժողովածու 4 հատորով, 1979, հ.2, էջ 22/:

Հայ դրամատուրգիան երբեք այնպիսի զարգացում չի ունեցել, ինչպես 20-րդ դարի սկզբին Այլ Շիրվանգաղենի շնորհիվ: 1901-1905 թվականներին նա գրեց «Եվգինե», «Ուներ իրավունք» և «Պատիվ համար» դրամաները: Վերջինս գնահատվեց որպես հայ քննադատական թուրքիս գլուխ-գործոցներից մեկը: 1907-1917 թթ. Մեծ գրողը գտնվում էր Փարիզում: Այստեղ նա աշխատում է «Ամերիկաների վրա», «Արմենուի», «Կործանվածը» դրամաները և «Շաքլատան» կատակերգությունը: Միաժամանակ նա դրամայի է վերածում «Նամուսը» և «Չար ոգին»:

Շիրվանզադեան արտասահմանում հետևում էր Հայաստանում տեղի ունեցող ցնցումներին: Նա ծանր ապրումներ ունեցավ 1915թ-ի Մեծ եղեռնի հետևանքով: Հայտնի է նրա նամակը ժուռնալիստ Գրիգոր Մ. Գորկուն, որտեղ խնդրում է, որ նա ուշի ուշով հետևի հայ ժողովրդի շարժումներին և պաշտպանի նրա իրավունքները: 1926թ-ին վերադառնալով Հայաստան, նա տեղեկացրեց, որ «Մորզանի խնամին» կատակերգությունը:

Մամուլը ինքնուր իրավախաբային դրամատուրգիայի բովանդակության ու ժանրային շեղման անուշադրությամբ, Ալ. Շիրվանզադեն մեղանում օգտագործեց սոցիալական, քաղաքական գրականության և կատակերգության տեսակները, արժարժեքով մեր ժողովրդին հուզող կարևոր հիմնական հարցերը:

Ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ գրականության մեջ քննարկման առարկա էր դարձել կնոջ էմանսիպացիայի (ազատության) հարցը: Արևմտահայ հատվածում արգելն հայտնի էին Զ. Նալբանդի վեպերն ու Գ. Ջոհրապետի նովելները թեմայի շուրջ: Արևելահայ հատվածում այդ թեման լրջորեն քննարկվեց Ալ. Շիրվանզադեի դրամատիկական երկերում: Իր ստեղծած կանացի վերաբերմամբ՝ Նվզինե («Նվզինե»), Հերսիլ («Ուներ իրավունք»), Արմենուի («Արմենուի»), Կապույտընդիկը գրողը խաղաղամեջ բուրժուական իրականությունը, որտեղ կինը գտնվում էր եղբայր-քայռական ստրկության մեջ: Մեծ գրողը ոչ միայն պաշտպանում էր կնոջ մարդկային իրավունքները, այլև ուղիներ էր քոթում սղամարդկանց հետ կնոջ իրավահավասարության համար: Իր դրամաների շուրջ ընթացող թանավեցումն ու մասնակցությունը: Հորվանդանից մեկում նա գրել է. «Կնոջ, ինչպես նաև տղամարդու, բուն նշանակությունը իր մարմանը թաքցնելով է նրա հոգու խորքում, այնտեղ ուր չի կարող մուտք գործել ոչ ամուսնու տերը, ոչ նույնիսկ մայրական պարտավորությունների գիտակցությունը և ոչ մանավանդ հասարակական կարծիքի պատասխանը: Եթե կա կնոջ հոգու խորքում մեկական, անհատական գիտակցություն՝ տոգորված անձնական ինքնությունության գգազանով, նա նրբանիկ է: Եթե չկա այդ՝ նրա կյանքը հիմնված է կեղծիքի, խաբույության ու ստի վրա»:

Շիրվանզադեն 1904թ. գրեց «Պատվի համար» դրաման: Այն առաջինը բեմադրվեց Բաքվում, նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին: Այդ պիեսով հռչակվող գրողը նոր հորիզոնի վրա դրեց քննադատական ռեալիզմն ու դիմոկրատական հայացքները:

«Պատվի համար» դրաման բեմադրվում է ժամանակի բոլոր հայկական թատրոններում: Դեռ առկնիս: Հայոց դրամատիկական խումբը տարբեր հայաշատ քննադատներում ներկայացնում է այն՝ արժանապատիվ հանդիսատեսի ջերմ ընդունելությամբ: Ուշագրավ նրբույթ էր 1908թ. Բաքվի Արևելյան-Արմենյան դրամատիկական խմբի այցելությունը Կ. Պոլիս, որտեղ վարիսների թատրոնում ներկայացնում է «Պատվի համարը»: Այդ առիթով «Ժամանակ» թերթում հանդես է եկել մեծանուն Գ. Ջոհրապետ: «Պատվի համար» խորագրի տակ, բավականին ծավալուն գրախոսականում նա մեծաբան է նախ Շիրվանզադեին և դրվատների իր խոսքն ասում ներկայացման քաղաքի որակի մասին: Գ. Ջոհրապետ գրում է. «Շիրվանզադե Պատվի համարին մեջ ժամանակակից պոլիտիկային բոլոր թիփերը լիաբուն սիրած է: Փնտխի կազմվածը իր պարզությամբ մեջ հույակավա է և հյուսիսի գրականության հորինվածը կեղծեցն: Ռուսահայ թատերադրող շատ բարձր է Օթթալ Միլիպյան, որ սակայն Ֆրանսիայի փառքերին մեկն է:

Եթե դասական տեսակետն դատվիր, Շիրվանզադեի գործը այն տոնը ալ իր մեծ նշանակությունը պիտի ունենար:

...Պաշտի տրամադրի խումբը, որ ներկայացուց Շիրվանզադեի փիեսը, հայտնություն եղավ ամենուս համար, ապշեցուցիչ հայտնություն մը» (Գ. Ջոհրապետ, Երևան, Ե., 1989, էջ 448):

Առաջը Շիրվանզադեի դրամաների, չափազանց աղքատ կյանքի հայկական թատրոնների խաղադասները: Բավական է նշել, որ միայն Մոսկվայի Մոսկովյան Վ. Փափազյանի անվան դրամատիկական թատրոնում բեմադրվել են նրա «Նամուս», «Չար ոգի», «Պատվի համար», «Քառու», «Նվզինե», «Արմենուի», «Մորզանի խնամին» պիեսները:

Շիրվանզադեի գրական ժառանգության մեջ գգայի տեղ են գրավում նրա գրախոսությունները, դիմապատկերային ընդհանրացումներն ու բանավիճակային ելույթները: Գրական երկերի արտաբանը գուզնթաց նա ակտիվորեն մասնակցում էր գրական քննադատության

գրագրացմանը: Հայտնի են նրա խարագանող ելույթները անկումային գրականության խորը տնտությունների դեմ:

Արտասահմանից վերադառնալուց հետո Ալ. Շիրվանզադեն ամբողջ ուժով լծվեց նորագրականության և արվեստի ստեղծման անհրաժեշտ գործին, հանդես եկավ խորհրդատու հոդվածներով, ճառերով, գրեց «Մորզանի խնամին» քաղաքական կատակերգությունը, որ այսօրվա համար ևս դաս կարող է լինել: Անվանի գեղագետը սերունդներին հանձնեց իր անցած մեծ ճանապարհի փորձն ու խորհուրդը՝ հանձին «Երանքի բովից» հուշագրական կոթողի: Այժմ գրքում հառնում են հայոց մեծերը՝ Պ. Աղամյանը, Ռաֆֆին, Պ.Պողոսյանը, Ռ.Պատկանյանը, Ղ.Աղայանը, Գ.Արծրունին, Սիամանթոն և ուրիշներ՝ իրենց լուսառատ հոգու խոսքի հուզաշխարհով:

«Երանքի բովիցը» մի դասագիրք է, որ ընթերցողին ուսուցանում է ժողովրդասիրություն, նպատակալացություն, կամքի ուժ, հոգևոր լույսի արարում:

Ալ. Շիրվանզադեի սիրտը դադարեց բաթախելուց 1935թ. օգոստոսի 7-ին, Լիսիովոյակում: Մակայն նրա ֆիզիկական մահը նրա հավերժական ծննդի արշալույսն էր: Անմահ գրողի գրական ետքորոտ ժառանգությունը ծիածանի հմայիչ գույներով փայլելու է հայ դարավոր մշակութային գանձարանում՝ նոր սերունդներին ներկայանալով ճանաչողական, դաստիարակչական, գեղագիտական արժեքներով և գործասական իր բազմաթույլ նշանակությամբ:

Резюме

В статье рассмотрены и оценены романы и драматические произведения бессмертного писателя – Александра Ширванзаде. Отмечены место и роль его произведений в процессе развития и обогащения армянской литературы и театрального искусства.

Գրականություն

1. Ալ.Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Հայպետհրատ, 1950-1955:
2. Մ.Տերտնյան, «Շիրվանզադեի գրական տիպերի հանրագիտարանը», Ե., 1959:
3. Հ.Թամրազյան, «Շիրվանզադեի գրամատուցիան», 1954, «Շիրվանզադեի կյանքը և գործունեությունը», Ե., 1978:
4. Հայ նոր գրականության պատմությունը, հ. 4, Ե., 1972:
5. Հ.Թումանյան, Երկեր 4 հատորով, հ., 4, Ե., 1969:
6. Վ.Տերյան, Երկերի ժողովածու 4 հատորով, Ե., հ. 2, 1979:
7. Գ.Զուրաբ, Երկեր, Ե., 1989:

ԱրՊՀ, գրականության և ժողովրդասիրական ամբիոն

ՀՈՎՀԱՆՆԵՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԲԱՆ

Ա.Մ. Աթայան

Մանկական երկր առաջինը պետք է լուծի ազգային դաստիարակության կարևորագույն խնդիրը: Հույն Թուրամյանը ոչ միայն մեր դասական մանկագրության, այլև նրա տնտեսության գագաթն է:

Ի՞նչը պիտի հուզի երեխային, ի՞նչն է նյութ ծառայում մանկական գրականության համար, ի՞նչպես փոքր գրել երեխայի համար, որոնք են մանկական երկի դաստիարակչական նպատակները, մասշտաբական արժեքը: Հեղինակի բազմաթիվ նամակները, հոդվածները պատասխանում են անկախ զրահմանության տնտեսության կարևորագույն ու ժամանակակից հարցերին:

Ժամանակակից դարոցն ու մանկավարժությունը ընտրել են դեպի ավանդականը, վեհն ու վսեմը, ազգայինը տանող ճանապարհը: Ուսուցման գործընթացում բազմաթիվ արդիական խնդիրներ լուծել կարելի է միայն դասական ավանդայինների վրա հենվելով, ազգային մշակույթի զույգ աղբյուրից օգտվելով, աստիճանաբար արձագանքելով ընդհանրական: Ժամանակակից սերնդի համար կյանքի լավագույն արժեքն ու անվտանգությունն է դասերը ևն հայոց մեծերի կյանքն ու գործունեությունը սկսած սրբազնագույն Մաշտոցից:

Անհատնաժողով մեծ է մանկական գրականության տեղն ու դերը ուսուցման համակարգում: Մանկական երկը առաջինը պետք է լուծի ազգային դաստիարակության կարևորագույն խնդիրը:

Մեծն Թուրամյանի կենսագրությունը, նրա թագում խորհրդանշականները կրթության, գրականության, մանկական գրականության տնտեսության, արվեստի գագաթան ճանապարհների, գեղագիտական շատ արժեքների մասին այսօր էլ գրավիչ ինտերյուսներ են, գաղիքի կարծածար անհավատ հավատի վերադարձ:

Խիստ հաշտաժողով ու բազմաթիվ ու Թուրամյան-գեղագետի հոգևոր աշխարհը: Միշտ երեխաների հետ թե երեխան, թե աշխատանքի պահին, թե մտքերում ու գագաթներում աշխարհում: Ապրում էր կրթական աղբյուրներում, ոգևորում էր նրանց հեղինակային աշխարհով: Իսկ երեխաների հետ կենդանի, անկախ շփումը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մանկավարժական հայտնությունների, մտորումների, որակագիտական, սպասելիքների աղբյուր: Այս առումով աղբյուրը ջրառատ պահող նաև Թուրամյանի թագածարն ու համակարգը ընտանիքն էր՝ սրբազան ավանդություններով, գեղեցիկ փառաբանությամբ:

Ի՞նչը պետք է հուզի երեխային, ի՞նչը պիտի մանկական գրականության համար նյութ ծառայի, ինչպես պետք է գրել երեխայի համար, որոնք են մանկական երկի դաստիարակչական նպատակները, մասշտաբական արժեքը: Այս հարցերի պատասխանները գտնում ենք Թուրամյանի նամակներում, հոդվածներում, գրաքննություն: Թուրամյանի տաղերով են իրենց առաջին թոշակները սկսում մեր մանուկները: Նրա երկերը նպատակում են երեխաների խորի գագաթները, աշխարհընկալմանը, ճանապարհորդությանը: Թուրամյանի ժողովրդայնության մասին բազմաթիվ փաստեր ու գրառումներ կան: Իսկ ժողովրդական բանականության թուրամյանական գեղեցիկ մշակումները մանուկներին տառապում են լուսավոր ու պայծառ, իմաստավոր, ճշգրտումներով, սեր մշակում դեպի ժողովրդի դարերով ստեղծած անսահման մշակույթը: Բազմաթիվ փաստեր վկայում են այն մեծ սիրտ մասին, որ տառել են դեպի Թուրամյան մանկագիրն ու Թուրամյան մարդը:

- Ընդամենը քան կլինի, ինձ ժողովրդականացնող էս «Ճանն ու կատուն» է դարձել, որ սի տեղ հյուր եմ գտնում կամ փողոցով անց եմ կենում, երեխաները կանգնում են թե՛ այ՝ շուն ու կատուն...

- Մտքը որքան մտո լինի երկրին ու ժողովրդին, որքան շատ խորանա ժողովրդական տոնընթացություններ մեջ, նա այնքան մեծ է ու համամարդկային: Էդ ճանապարհով միայն գրող կարող է համամարդկային գրականության մեջ տեղ ունենալ, - գրում է Թուրամյանը¹:

Մեծ մանկագիրը երկի համար կարևոր պայման է համարել չափի գագաթները:

Խառնվել իր «Հագարան բլուր» հեքիաթի մասին նա տառում է.

- Ոգևորությունը ինձն է ու սահմարժակ: Ըստ նյութի պիտի լինել, կոպտությունը նա չի տանի: Բայց ոգևորությունը ասեման չի ճանաչում նա կռահել, կգնա... գաղա՜ պիտի լինել, ոսկի սանձով պիտի պահել... Այսինքն՝ չափի գագաթնով, որ ամենավարկություն է կախարդական աշխարհը մտնելուց հետո...:

Հ. Թումանյանը հեքիաթը համարում էր գրականության մեջ ամենաբարձր արտահայտչությունը: «Հեքիաթները անդունդներ են՝ խորը, անձայր, անվերջ... Հարուստ ու շքեղ աշխարհ է՝ Կենդանի ամենաբանձր ստեղծագործությունն է: Նույնիսկ հաճախ արժեքները հեքիաթներն չեն կարողանում արտահայտել: Բայց հեքիաթների են ձգտում», - գրում է նա: Ինքը Թումանյանը, «Հագարան բլթիլ» հեքիաթի հեղինակն ապրելով է հավաքել, համեմատել է դրանք, գնահատել ըստ արժանիքի: Գնահատում էր Պաշկինի հեքիաթները, քննդատել մի շարք գրականագետների՝ հեքիաթի տեսության գնահատումը հարգելով:

Ըստ Հ. Թումանյանի՝ մանկագիրը պետք է ելնի երեխայի հետաքրքրություններից ու նրան ընկալման աստիճանից: Մանկական գանկացած երկ գրելուց անսկզբակետ հեռու մեծ մանկական հավաքում էր երեխաներին, կարդում նրանց համար իր գրածները, հարցնում նրանց կարծիքները, նույն դրանք ուղարկում մանկական պարբերականներին: Փառստեր կան այն մասին, որ վերահաս շաբաթվա մի երեկոն Թումանյանը հատկացնում էր երեխաներին: Կարդում էր իր մանկական գրվածքները, հորս պարում անդիդ անել, լսում երեխաների կարծիքները, հաշվի առնում, երբեմն էլ կարծիք էր էջեր հայոց պատմությունից եւ բացատրում:

Խաղը, ըստ Թումանյանի, փոքրիկի բնական պահանջն է, «նրա լքությունը, նրա եղբայրը կյանքում ամեն բանի նա խաղով է մոտենում, խաղով է քննում, խաղով է ճանաչում ու ընդունում, դա տեսնում է, նրա մեղքը»: «Բանը հաճույքով, խաղով պիտի անել, դա եւ հեշտ է, եւ գեղեցիկ: Էդ բանը ամենամեծ մտանակցությունը մայրը պիտի ցույց տա, որպիսեւն ընտանիքում մեծ դերը եւ առաջին դերը մայրն է խաղում: Մայրը մեծ բան է: Տգնում, բնավորություն, ուղղություն - ամեն ինչ մայրն է տալիս մայրն է երեխային կրթում: Նա երեխային խաղերով պիտի կրթի եւ ինքն էլ մասնակից լինի խաղի կազմակերպման», - գրում է Թումանյանը:

Նվարդ Թումանյանի վկայությամբ՝ հայրը կազմել է «Հայոց գեղերը», «Հայոց լեռները» խաղեր գտնելով, որ կյանքը, կենդանությունը, ուժեղ հագին, առողջ սիրտը խաղով են արտահայտվում:

Պատահական չէ, որ Թումանյանի մանկական գրվածքներում յուրօրինակ ու հեշտակալ են խաղի ձևով գրված բանաստեղծությունները:

Թումանյանին մտահոգել են նաեւ մանկական երկի մատչելիության, գրափչության հարցերը: Նա անհրաժեշտ էր համարում մանկանը մոտենալ նույն ու գգույշ, նյութը շարադրել պարզ ու հասկանալի հեշտ ու հաճելի ձևով:

Օգտվելով ժողովրդական լեզվի բազմահարուստ գանձարանից՝ Թումանյանը մեծ տեղ էր տալիս տեղին ու նպատակին գործածվող ժողովրդական սեղմ ու պատկերավոր ոճերին, մատչելի, հասկանալի, դուրսբերող դարձվածքներին:

Մանկավարժ գրքերի գեղարվեստականությունը, գեղեցիկ ու ճաշակով ձևավորումը եւ Թումանյանի համար կարևորագույն խնդիրներ էին:

Բազմաթիվ աշխատելով է Թումանյանն ընդգծել մանկական երկ ստեղծելու դժվարություն ու գրողի պատասխանատվությունը:

- Կարծում են՝ հեշտ ու հաճաք բան է մանկական գրվածք գրելը, դա ամենադժվար գործն է: Երեխայի հոգու հետ գործ ունենալ:

Ազգային դաստիարակությունը համարելով դաստիարակության անկյունաքարը՝ Թումանյանը գտնում է, որ մանկական երկը պետք է լուծի նաեւ այդ խնդիրը: Ն. Թումանյանի վկայությամբ իր կենցաղով մեծ գրողը չափազանց ախանդալաւ էր, սիրում էր ազգային տոները, հատկապես «Համբարձումը»: Աստվտույան վաղ վեր էր եկնում, հաճում էր ծաղկամանները, դաշտային ծաղիկներով լցնում, դնում բոլոր անկյուններում, ապա ջանգլույումի քաղաքները ստում, վիճակախաղ բացում: Պատահական չէ, որ «Անուշ» պոեմի՝ Համբարձման տոնին նվիրված հատվածներն այնքան անկեղծ ու անմիջական են, պատանիների ու աղջիկների սիրելի երգերից:

Մանկավարժական կարևոր խնդիր է աշխատատիրության դաստիարակումը: Թումանյանի վերաբերմունքն այս հարցին չափազանց արդիական է ու նպատակային:

Առաջը հագով ու մարմնով եւ ժամանակի գիտությունով ու լուսավորությունով ճոխացած. անաթն ուրն է մարդը ըստ Թումանյանի:

Որպեսզի գրած նամակներից մեկում Թումանյանը գրում է. «Տգնեմ նվարդին ինչի՞ է պետք»: Կյանքի ամեն սի տգնտ, գանիկ, տձեւ ու կուպիտ բան վրդովում էր նրան: Ինքը մեծատառով արվեստագետ լինելով՝ հետաքրքիր պահանջներ էր ներկայացնում արվեստագետներին, որոնք եւ նրա գեղարվեստական հայացքների անկյունաքարն են: Նրա՝ բազմաթիվ մանկական ստեղծագործություններ աշխատատիրություն են դաստիարակում:

Թումանյանի համար անկախ վրդովում էր ազգային դաստիարակությունը: Ըստ նրա՝ ծառայակա կրթությունը երեխաներին մի տեսակ կտրում է հայկական կյանքից, մի տեսակ օտարացնում է նրան:

Ձգտմանալիքներն Թումանյանի աչքից չի վրիպել նաև գրաճանաչության շրջանում երկխաչի մատրի կայունացումը, որը խիստ դժվար ու պատռախախտառու գործ է: Հստ նրա՝ ձեռագիրն էլ բացօթյություն է ձևավորում:

Թումանյանը բազմիցս խոսել է ուսուցման ձևերի, ուսուցմանը խթանող կարևոր ամպլուանքների, այն հետաքրքիր ու մատչելի դարձնելու միջոցների մասին, խոսել է արձակուրդների փոքր, նշանակության, ուսման մեջ ոգևորության ձևավորման, չվախժմելու, կտմի դաստիարակման, աշխարհայությունների հաղթահարման ուղիների ձևավորման մասին:

Բազմաթիվ են Թումանյան-մտածողի դասերը: Նրա բազում գրույցներից, նամակներից, երկամենից պարզ է դառնում, որ հեղինակի նպատակն է թույլ չտալ, որ մատաղ սերունդը դառնա անընկալուն սպառող միայն: Ամենից առաջ նա պիտի լինի գեղեցկություն սերմանողը: Իսկ ամենամեծ անհրաժեշտությունը Թումանյանն արտահայտել է մի ցերեկույթի ժամանակ արտասանած իր խոսքում. «Այնպես ենք ձեր սրտերը պահել մարդու ու իրը ամենալավ ու ամենաբարի գգացմունքներով եւ աշխարհին ու մարդուն նայեցեք բարի ու պայծառ հայացքով: Այնուի նման նայեցեք աշխարհին»:

Մեծ մանկական գրականության տեսական հարցերի քննության մեջ, թե՛ մանկավարժական թեսթի հողավածներում մենք տեսնում ենք, որ Թումանյանին միշտ էլ գերել են թե՛ երկի, թե՛ մարդու ներդաշնակությունը, հարմանական: «Ամեն երևույթ ունի իր այրտաքին կերպարանք-ձևեր եւ ներքին իմաստը-հոգին: Ապրողը, գեղեցիկը, կատարյալը դրանց ներդաշնակությունն է», - գրում է Թումանյանը:

Գեղեցկություն, բարություն, ճշարտություն, սրանք են ուղեկցել Թումանյանին ամեն քայլափոխի: Դաստիարակման չէ, որ նա կատարյալ է հաճախում բազմակողմանի զարգացած մարդուն՝ այն խոր համոզմունքով, որ մարդ որպեսզի խորանա եւ ոգևորության աղբյուր դառնա, պետք է բովանդակություն ունենա, բազմակողմանի զարգացում ձեռք բերի, բարձրանա, խորանա, լցվի: Ամենադժվար բանը, որին մարդը են մարդիկ, ինքն իրեն ճանաչելն է. «Մարդ պետք է ճանաչի ինքն իրեն, իմաստուն կերպով առաջնորդի, ուղղություն տա: Մանկավարժ-գիտակի հայացքով Թումանյանը քննել է մարդուն՝ համայնակի դիմելով «Աստվածաշնչի» իմաստաբանությանը: Նա հաճախ էր մտաբերում «Այլնապարհի» խաբերը. «Բայցեցեք դաները, եւ կբացվեն»: Ասել է թե՛ պետք է կանքում իր տեղը գտնել, կամք ունենալ, եղանակներ, մարտնչել լավի, վնասի համար:

«Աշխարհում ամեն բան հեշտ է, մի բան է դժվար՝ մարդ լինելը... «Հեշտ բան հո չի՞՝ մարդ լինելը. մարդ փնտրելի էլ էր մարդու: մեծ կարոտ եւ գգում, աշխատում եւ նայինակ գտածին, երաժիշտ մեծացնել-շատ բան տեսնել մեջը...», ասել է Թումանյանը:

Մարդ լինելու, մարդ դաստիարակելու արվեստին է ծառայել Թումանյան-մանկագիրը, Թումանյան-տնտեսաբանը, Թումանյան-մանկավարժն ու Մարդը:

Резюме

Детское произведение в первую очередь должно решать главные задачи национального воспитания.

Ов. Туманян является не только вершиной нашей классической детской литературы, но и ее теории. Что должно вдохновлять ребенка, что является сырьем детской литературы, какие воспитательные цели преследует детская литература, ее познавательная ценность.

Многочисленные письма, статьи автора отвечают на важнейшие современные вопросы теории детской литературы.

Գրականություն

1. Հովի. Թումանյան, հատ. 4, Երևան, 1963թ, էջ 281
2. Ն. Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1987թ, էջ 77
3. Հովի. Թումանյան, հատ. 4, Երևան, 1963թ, էջ 267
4. Հովի. Թումանյան, հատ. 4, Երևան, 1963թ, էջ 225
5. Ն. Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1987թ, էջ 120
6. Հովի. Թումանյան, հատ. 4, Երևան, 1963թ, էջ 178
7. Հովի. Թումանյան, հատ. 4, Երևան, 1963թ, էջ 79
8. Ն. Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1987թ, էջ 295

ԱրմՀ. գրականության և ժողովրդականության ամբիոն

ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՇՏՈՑԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Լ.Ս. Գրիգորյան

Հայ պատմագիրների, մասնավորապես խորենագու և Կոբյունի վկայությունները հակադրվում սովետական պատմագրականագիտության մեջ արմատավորված այդնիստական սկզբունքներին՝ թևակոխելու նպատակով հարկվածագիրն այն միտքն է զարգացնում, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց գրերը ներկենիս ազավինել է Աստծո գործությանը:

Հայկական գրերի գյուտը, Մեսրոպ Մաշտոցի անունն անխզելիորեն կապված են քրիստոնեության հետ: Նա Աստծո առաքյալներից մեկն էր ոսկեդարյան հայ դարության մեջ և իր ողջ գիտակցական կյանքում անսացել է Աստծո այն պատգամին, որ՝ «Ոչ հացիվ միայն կեցես մարդ, այլ՝ ամենայն բանիվ Աստուծոյ» («Ղուկաս» Դ-4): «Մաշտոց» բառը նշանակում է սուրբ, նրանելի, պատվաբեր մի անուն, որ ունեին միայն Աստծո առաքյալները, սուրբ կյանքով ապրած աստվածաշնչյան հերոսները: Հայագետ Աբրահամ Չավինյանը իր «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» գրքում վկայում է... Յուր մաքուր վարքովն ու կրոնասիրությանը ցգլվով աշխարհի կյանքեն նա իրեն ճգնության տվեց՝ ունենալով իր հետ շատ աշակերտներ»:

Հայ իրականության մեջ Սահակն ու Մաշտոցը և նրանց աշակերտներ Եզնիկն ու Կորյունը առաջիններից էին, որ ամբողջ հոգով, իրենց ողջ էությանը կապվեցին «Աստվածաշնչի» հետ և ժողովրդին քարոզեցին Աստծո խոսքը: Ի դեպ, Սուրբ Գրիգոր Մաշտոցը կարգում էր հունարեն կամ ասորերեն լեզվով և թարգմանում, թագադրում մարդկանց: Նա նրազում էր հայ ժողովրդի ձեռք դնել «Աստվածաշունչը» մայրենի լեզվով: Անչափ մեծ էր սուրբ Մեսրոպի վաճառը՝ ստեղծել հայոց գրերը:

Ղուկասի ավետարանը (14/11) պատգամում է. «Ով որ իր անձը կբարձրացնե՝ պիտի խոնարհի, ով որ իր անձը կխոնարհեցնե՝ պիտի բարձրանա»: Մեսրոպ Մաշտոցը «Հաճախապես ճառերում» մարդու բարոյական ամենաբարձր նորմաների հիմքերից մեկը համարում է հեղությունը: Ըստ նրա՝ հեղությունն առաքինության գործությունն է, բարության և խաղաղության հիմքը: Եվ ինքը՝ Մաշտոցն իր իմացությանը, երբեք չէր հավատարմում՝ քայ իմանալով, որ Աստված գործություն է տալիս հեղերին և ամբարտավաններին չի սիրում: Խոնարհելով իր անձը՝ նա ազավինում էր Աստծո գործությանը: Այդ մասին են վկայում և խորենացին, և Կոբյունը, և Փարպեցին:

Ե՞րբ է մարդու կյանքում հայտնվում Աստված: Այն ժամանակ, երբ մարդ իր ցանկությունն իրագործելու համար հրամարվում է բոլոր տեսակի մարդկային ձևերից, զգում իր անկախությունը, ունայնությունը և ի խոսքը սրտի, հախարավ ղիւնում է Աստծո գործությանը: Աստվածտեսչությունն իրականանում է նաև այն ժամանակ, երբ մարդ արարածը ապրում է սուրբ կյանքով, հեռու մնում փոքր ու մեծ մեղքերից, ապրում հոգևոր՝ հավատքի կյանք: Քերթողահայր խորենացին Մեսրոպ Մաշտոցի մասին գրում է. «...Գերազանցում էր բոլոր առաքիլն մարդկանցից, որպիսիք կային այն ժամանակ: Որովհետև ամբարտավանությունը և մարդահեռությունը նրա վարքում երբեք տեղ չգտան, այլ հեց, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով երևում էր բոլորին՝ երկնայինների սովորությանը գաղափարված («Հայոց պատմություն», էջ 312):

Սուրբ Գրիգոր հավատում է, որ նա, ով սրտանց ու հավատքով կլսեցի, Աստված կօրնո նրան: Ուրեմն՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անձն ու կյանքի հետազոծման անարատ էին, ապր: Սևա թե ինչու, հրամարվելով հայոց գրերը ստեղծելու բոլոր մարդկային ձևերից, Մաշտոցն ազավինեց աղբյուր գործությանը, և տնոյն ունեցավ աստվածահայտնությունը: Մովսես խորենացու պատմության մեջ հստակ ընդգծված է աստվածահայտնության տեսարանը և արտահայտված այն գաղափարը, որ Մաշտոցը գրերի գյուտը հնարել է՝ շնորհի ստանալով Աստծուց: Դա, իրոք, նրկնային շնորհ էր, որ ինչն էր Մաշտոցի վրա՝ աղյոթի պահին: «Եվ տեսնում է ոչ նրազ քնի մեջ, ոչ տեսիլ արթնության մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթը քայի վրա գրելիս, այնպես որ, քար գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն նրկաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին՝ ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վրե կնալով՝ ստեղծեց մեր նշանագրերը» (էջ 292):

Խորենացին պատմում է, թե ինչպես այնուհետև Մեսրոպ Մաշտոցը գնաց Վրաց աշխարհ, նրանց համար էլ իրեն տրված նրկնային շնորհով ստեղծեց նշանագրերը:

Աստվածային սիրտ տիեզերական պատգամավետիսը՝ հայոց գրեթե ուղղված էրն համայն հայրությանը՝ Քրիստոսին ընդունած ու սիրող հնագույն ժողովրդին:

Հայոց գրեթե մենրոպալիսն ու սուրբ, աստվածահայտնության արգասիք են, Սուրբ երրորդությանն ու միաստվածությանն անմնացորդ, նվիրվածության աստվածաշնորհ պարգև: Այս մասին կարդում ենք նաև Կորնթի «վարք Մաշտոցի» գրքում: Աստվածային շնորհի մասին Կորնթի հիշատակում է մի քանի անգամ. «Տնշանագիրն աստվածատուր... հանդերձ շնորհատուր տարգոխոն», «որում պարգևներ իսկ վիճակ յամենաշնորհողն Աստծո», «պանչելի սուրբ աջովն» և այլն:

Մեծանուն Հրաչյա Աճառյանը «Հայոց գրեթե» գրքում թեև մեջբերում է Կորնթի խոսքերը հայոց գրերի աստվածահայտնության արդյունք լինելու մասին, չի հաստատում, սակայն, այդ հոգևոր ճշմարտությունը՝ ասելով, որ «խորնացին ակնարկությունները մեծացնելով, վերածում է հայտնի երաշքի, որի համեմատ Աստված տնայիքի մեջ հայտնում է Մեծարդին մեր հայրեն գրերը»: Աճառյանը, չգիտնա ինչու, հայտնում է այն կարծիքը, որ՝ «Եթե Կորնթի, իրոք, հավատացած լինե, թե Մեծարն Աստծու հայտնությանը (հրաշքով) ստացավ հայրեն գրերը, անկարելի է, որ լայն վերաբերվ ջծանրանար այդ կնոի վրա, ինքը, որ առիք է փնտրում Մեծարդին «աստվածամերձ» ցույց տալու և Մովսեսի հետ համեմատելու ժամանակ՝ իր արածը հաղորդություն չէր կոչի»: Կարծում ենք՝ դա պայմանավորված է ժամանակին բնորոշ մտածողությամբ:

Եթե՞ նշենք, որ Կորնթիք են լինելով աստվածասկայն ու հավատորմ, ինչո՞ւ պետք է «ծանրացնեք» փաստը և բացի այդ՝ մի քանի անգամ աստվածատուր շնորհը շեշտելը մի՞թե ավագույց չէ: Աստվածահեղ Կորնթիք հանդգնություն է համարում Մաշտոցին Մովսեսի հետ համեմատելիս, որովհետև աստվածաշնչյան հերոսին մոտենում է վախով ու գգուշությամբ, քայց Մովսեսն էլ Աստծո գործությամբ էր խորայնացնելիս դուրս բերում էգիպտոսից: Ասում ենք՝ «Աստվածաշնչյ» ասմեծաշնարիտ գիրքն է, ուրեմն, ճշմարիտ են նրանում տեղ գտած աստվածահայտնության բազում օրինակները, քայց ինչո՞ւ ժխտենք այն Սուրբ Մեծարդի կյանքում:

Ինչպես Աճառյանն է փաստում՝ «խորնացու տնայիքին հետևում են մեր բոլոր հետագա գրքերիցները և հայրեն տառերը համարում են աստվածային հայտնություն, որ քանի առաջանում ենք դեմի նոր ժամանակները, այնքան ավելի նյութական կերպարանք է ստանում» (էջ 127):

Հարց է ծագում՝ Մեծարդ Մաշտոցի ապրած ժամանակներում՝ կգրվեր ճշմարտությունը, թե՞ դարի հետո, ինչո՞ւ չհավատարեք հինգերորդ դարի պատմագիրներին, որոնք Աստծո հավատաբարյանքն էին և չէին կարող սուրբ գրել, իսկ նոր ժամանակներում, երբ ամեն ինչ յարտակված է նյութականի վրա, գլուխ է բարձրացնում Խաչատրյանի «ոգու սով»:

«Մեծարդացին»- գրում է Աճառյանը,- մեր գրերին հրաշալի ծագում տալու համար աստվածային հայտնություն ընծայելով նրանց՝ նվառացնում է Մեծարդի անճնական արժանիքն ու գործը...»: Կարծում ենք, ճիշտ է մեծ գիտնականը՝ աստվածահայտնությունը Մաշտոցի լրանքում ոչ թե նմանացնում, այլ ավելի է բարձրացնում նրա սուրբ ու նրանելի անձը, որը հնգուրդյան մարմնացում էր, և Աստված հայտնվեց նրա կյանքում, օժտեց հայոց գրերը ստեղծելու շնորհով, և այդորեն մեր ժողովրդին դուրս բերեց խավարից:

Բանահավաք-գիտնական Արամ Ղանադանյանը իր «Մեծարդ Մաշտոցի հայկական ավանդություններում» ուսումնասիրության մեջ նշում է. «Ավանդապատմաների մի մասը հորինվել է դեռևս 5-րդ դարում» գրերի գլուխի անմիջական տպագրությանը տակ և կրում է յուրօրինակ հուշապատմաների բնույթ: Ուրիշները խմբով են միջնադարում՝ մեծ լուսավորչի անձի ու գործի վերաբերյալ ժողովրդի մեջ հարատևած հնօրյա հիշողություններից»:

Ղանադանյանի խոսքում աստվածահայտնությունը, ինչպես տեսնում ենք, բնութագրվում է որպես հուշապատման, հնօրյա հիշողություն, այսինքն՝ 5-րդ դարից և միջնադարից մեջ հասած իրական պատմամեն, որոնք բերնեբերան ենցնելով՝ ավանդվել են մեզ, ինչպես օրինակ, մեր անմահ էպոսը:

Աստվածահայտնությունն ուղեկցել է Մեծարդ Մաշտոցին ցմահ: Խորնացու «Հայոց պատմությունը» հուշում է, որ խաչի ծնով աղոտ լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ Մեծարդ Մաշտոցն ավանդեց իր հոգին, և այն ոչ թե անհետացավ, այլ «տեսանելի դարձավ հավաքված բազմությանը: Լուսնին խաչը չլքեց նաև հուղարկավորության ժամանակ, երբ ջերմեռանդ հավաքանցավ Ղախան Ամատունին Մաշտոցի մարմինը արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը՝ Օշական: Խորնացին գրում է. «Լուսնուն խաչի նրկույթը դագաղի վրա գնում էր դեմ-հանդիման բոլոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Ղախանը և նրա սպասավոր Թաթևիքը, որից հետո նշանն անհետալյա դարձավ»:

Խորնացին վկայակոչելով բազմաթիվ արժանահավատ անձանց՝ նշում է, որ լուսնուն խաչն աստվածահայտնության նոր ձև էր, որը տեսնելով՝ հազարավոր հայեր հավարտի եկան ու ամսիչապես մկրտվեցին:

Ինչպես հայոց գրերը սովետական ժամանակներում ունանք չէին ուզում ընդունել որպես աստվածահայտնության արդյունք, այնպես էլ որոշ գրականագետներ փորձում էին ապացուցել, թե, իբր, դադարի վրա արժանի խաչ էր դրված, որի արտացոլանքն էր արևի տակ: Զարմանալի է ինչպես կարող է խաչն արտացոլվել օդում, կախվել ուղղահայաց՝ ժողովրդին դնւմ-հանդիման, զոնն ինչ-որ հարթության վրա արտացոլված լինել... Հարց է ծագում, իսկ Մաշտոցի տան վրա կախված լուսնդեն խաչն ինչի՞ արտացոլանք էր:

Մարդը պետք է հոգևոր լինի, որպեսզի չժխտի իրական աներևույթը: Հիշենք, որ 1992թ. մայիսին, երբ պետք է ազատագրվեր Շուշին, քաղաքի վրա կախված էր լուսնդեն խաչ, որը տեսել էր Պարգև Սրբազանը և նրա խորհրդով թե՛ գրահատվեցին և թե՛ զինվորները խաչը էին կրում: Շուշիի լուսնդեն խաչը ինչի՞ արտացոլանքն էր, ինչո՞ւ ենք ինքներս խեղաթյուրում իրականությունը:

Պատշաճ է, հիշենք, որ դարեր շարունակ վիճաբանության առարկա է եղել նաև Գրիգոր Նարեկացու հեռակափոր «Մատյան ողբերգության» պոեմը: Գրականագիտությունը այս սուրբ աղոթագիրքը դուրս էր բերել որպես աստվածընդդեմ մի երկ, իսկ Նարեկացուն՝ Աստծո դեմ ելած մի ըմբոստի: Բայց, փառք Աստծո, այսօր ճշմարիտ արժեքավորում է ստացել այդ հրաշալի գրական կոթողը: Այնիստական գաղափարախոսությանը տուգործած գիտնականները միտումնավոր ժխտելով «Աստվածաշունչը», նույն ձևով ժխտում էին աստվածաշնչյան բոլոր այն պատմական տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին մեր ժողովրդի վաղնջական պատմությանը: Ու բնավ զարմանալի չէ, որ նրանք ի հայտ էին բերում փաստերն ու վկայությունները ժխտելու, ոչնչացնելու, վերացնելու մեթոդը: Դա էժանագին, պարզունակ այն մոտեցումն է, որով հայոց հնագույն պատմության բոլոր դեմքերը համարվում են առասպելական», գրում է գրող և պատմագետ Լևոն Միրիջանյանը:

Կարծում ենք, որ գրերի գյուտի վարկածն էլ գտնվում էր աղեխտական գաղափարախոսության կրկնի տակ, և հասել է այն սերունդներին ճշմարտապես եսացնելու ժամանակը: Աստվածահայտնության վարկածը Մաշտոցի կյանքում գեղարվեստորեն արտացոլվել է հայ գրականության մեջ, առավելաբար, Սիւմանթոյի «Սուրբ Մեսրոպ» պոեմում: «Ներբողականում» դիմելով Օշականի սուրբ գերեզմանին՝ բանաստեղծը Մեսրոպ Մաշտոցին որակում է «մտքի փրկիչ»՝ «հույսի հսկա», «Հիսուսի բազմաբուրյան պատմունճան» և այլն: Ներկայացնելով Մաշտոցի պայծառ կերպարը՝ «Սուրբին աղոթքը» գլխում հնչեցնում է Մեծն Մեսրոպի աղոթքի խոսքերն առ Աստված: Իրար են հաջորդում աղաչանքի ու Աստծո մեծարման խոսքերը: «Լույս տուր ինձի, Աստվածն անհերքելի, «օգնե ինձի, մեծապարզ և մաստայություն», «օգնե ինձի, Աստված բյուրեղ», «օգնե ինձի, անձիր Աստված», «օգնե ինձի, համագումար Սկզբունք» և վերջում՝

Այս իրիկվան, քառասուներորդ գիշերին

Աստվա՛ծ անհեղի, Աստված անախյունք,

Արաչագործ ձեռքդ իմ ուղեղիս երկալուն,

Հոն իմ գլուխս խմորելու:

Եվ Մաշտոցի աղոթքին հաջորդում է տեսիլքը՝ մենաստանի պատին քերվվել մի Մեսրոպ քնի մեջ իր լուսագիծ աչ ձեռքով գրում է հայոց այբուբենը: Հայոց գրերի գյուտը Աստվածահայտնության ամենապայծառ օրինակներից է, Աստծո փառքի տարածումը մեր ազգի վրա:

Резюме

Противопоставляя в советском историческом литературоведении свидетельства армянских историков, в частности Хоренаци и Корюна, взглядам, исходящим из укореившихся атеистических начал, автор статьи развивает мысль, что Месропу Маштоцу, в создании армянских букв, содействовала сила Господня.

Գրականություն

1. Աշոտ Մկրտչյան - «Հինգերորդ դարի հայ դպրություն», Երևան, 1968թ.
2. Մովսես Խորենացի - «Պատմություն հայոց», Երևան, 1968թ.
3. Կորյուն - «Վարք Մաշտոցի», Երևան, 1962թ.
4. Հր. Աճառյան - «Հայոց գրերը», Երևան, 1968թ.
5. Լևոն Միրիջանյան - «Աստվածաշունչը և մենք», Երևան, 1994թ.

ԱրՊՀ, գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

**ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲՆՆՈՒԹՅՈՒՆ «ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱՔԱՂԻ»
ՈՒՄՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ**

Ջ. Ա. Բալայան

Հայ գրականության և պարբերական մամուլի պատմությունը փաստել են բանավիճային ընդհանուր ներկայացնող երևույթներ, որոնք գրավել են գրական, քննադատական, հրատարակատեսական որոշ շրջանակների ուշադրությունը:

1886թ. Սանկտ Պետերբուրգում, Մակաչ փարդապետ Բարխուդարյանի թարգմանությամբ (գրաբերիչ աշխարհաբար), Առաքել աղա Մատուրյանի մեկնանաությամբ հրատարակվել է Ասորես Բեկնագարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմական ուսումնասիրությունը:

Ուսումնասիրության շուրջ պարբերական մամուլում լույս են տեսել դրական և բացասական կերպիքներ, գնահատումներ, գրախոսություններ, հրատարակվել են ուսումնասիրություններ (Դաֆթի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», Լեռ, «ՎԷ՞պ թե պատմություն», Մ. Բաբխուդարյան, «Քննադատություն քննադատությանը»): Վերջնական արդյունքում աշխատությունը ամբողջությամբ արժեքազրկվել և մերժվել է:

Սակայն մանրակրկիտ քննությամբ մենք եկել ենք այն եզրահանգմանը, որ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմական ուսումնասիրությունը պարունակում է բազմաթիվ պատմական զրուցալուրջներ, մեկնություններ, արցախահայության պայքարի բազմապիսի դրսևորումներ՝ կապված XVIII դարի պարսկական արշավանքների, ռուս-հայկական-արցախական հետաքրքիր առաքելությունների, ապա՝ պատմական, վիպական, բանահյուսական, լեզվական, լրկանագիտական, քաղաքական, գրական-գեղարվեստական, ազգագրական, վարչական, տեղիական (հայկական, ռուսական, պարսկական) և այլ մեկնությունների, արցախագիտական մտքի պատմության բացահայտմանը և վերահաման:

Այս տեսանկյունից ուսումնասիրվող նյութը ձեռք է բերում արդիական և գիտական նկատարություն՝ կատարված մեկնաբանական (հերմենևտիկ) և արժեքաբանական (աքսիոլոգիական) քննումների գոգոգրումամբ...

Հայ գրականության պատմության մեջ՝ այնպիսի ժամանակաշրջաններում, արժանագրվել են բանավիճային սուր բնույթ կրող գրական փաստեր, երևույթներ, որոնք զբաղեցրել են ժամանակաշրջանի գրական շրջանակների՝ գրողների, գրաքննադատների, հասկազուս՝ հայ պարբերական մամուլի ուշադրությունը, որոնք իրենց էջերում զետեղել են ներկուցման արժանանքներ, սակայն՝ երբեմնակի էլ, բանավիճող կողմերից մեկի ճնշող ազդեցությամբ լռեցրել են մյուս կողմը ներկայագիտող բոլոր ծայրերն արտահայտող աղբյուրները: Նման դեպքերում հարվածն ընդունող կողմերը հաճախ իրենք են հանդես եկել իրենց պաշտպանությամբ: Այս դեպքերում ևս ոչ միշտ է, որ նպատակը դրական արդյունք է ունեցել:

Մեր անդրադարձները մեկնողական և արժեքաբանական բնույթ ունեն XIX դ. երկրորդ կեսի հայ պարբերական մամուլի, գրական շրջանակների ու նրանց քննական միտումների, նախադրությունների, գրողական ուղղվածության ու, այսպես ասած, խմբակցությունների, արևմտիկական բանավիճումների, նպատակային ու միտումնավոր գրաքննադատության, ազնիվ ու, միտժամանակ, խարդախող բնույթի և նրա դրսևորումների վերաբերյալ, իսկ դրանք, առավելությամբ՝ դիտողական, ապա՝ կատարի հարձակվողական բնույթ էին կրում...

Նման դիտարկումներից մեկնության գնալով, փորձենք արժեքավորման դնել խնդրող առարկա բաղադրյալը՝ քննելով Ասորես Բեկնագարյանի հեղինակությամբ «Գաղտնիք Ղարաբաղի» պատմական ուսումնասիրությունը և նրա շուրջ ստեղծված անհանգիստ մթնոլորտը, գրական այսպես ասած՝ ահաբեկչությունը:

1886թ. Ս. Պետերբուրգում Առաքել աղա Մատուրյանի մեկնանաությամբ, Մակաչ փարդապետ Բարխուդարյանի թարգմանությամբ հրատարակվել է Ասորես Բեկնագարյանի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» աշխատությունը:

Թարգմանիչը գրքին կգում է հակիրճ բացատրություն՝ «Յառաջաբանություն թարգմանիչ» վերնագրով, որում որոշակի տեղեկություններ է հատորում գրքի հեղինակի ինքնության, նրա նպատակի, ծրագրի ու համառոտ բովանդակության նւ այլ հարցերի շուրջ՝ ավելացնում հետևյալը։

Մ. Բարխուդարյանը Շաշիում էր ապրում, երբ 1881թ. մայիսի 5-ին յուր բնակարանն է մտնում մի ավելադր ծնունդի, որը, չնայած պատկանելի տարիքին՝ ձեռք էր և գեղեցիկ։

Վերջինս թևատակից հանում է փայտաթված մի ծրար ու մեկնելով վարդապետին՝ ասում. «Ես յսնցի որ դուր իմ համագիտացին էք և հետազոտում էք ծնունդներից քաղել Ղարաբաղը՝ անցնել պատմությունը, այս պատճառաւ ես եւրոպայից եմ անելով եկի ձեզ մօտ։ Համարեմ՝ թե մի դարին մօտենում է որ ես այս «Գաղտնիք Ղարաբաղի» ձեռագիրը մատուցի նման գգույթներով պահպանել իմ։ Սորա մէջ թե՛ շատ փտանգաւոր գաղտնիքներ կան և թե՛ Ղարաբաղի պատմութեան վերաբերեալ անգին գանձեր։ Բայց այսուհետև էլ կմանքիցս չեմ վախում, որովհետև մոտե մօտենում է և սորա վերջին գլուխը գրել, պրծել եմ։ Համագիտացիութեան սերն իմ թաշնով ձեզ մօտ բերաւ. քանզի քաղցր է հայրենիքն, քաղցրագո՛յն ծննդեան տունին և սիրելի համագիտակիցն»¹։

Այսուհետև ծնունդին մի վերջին խնդրանք է անում թարգմանչին. «Հիմի ձեզ եմ նուիրում «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ն փառահօրէն։ Դուք նախ դուրս լնգուն աշխարհաբար փոխնցեք և ապա հրատարակել տուէք, որպէս զի դիւրութեանի լինին դուրս իմաստներն հասարակութեան։ Հիմի գրականական լնգուն աշխարհաբարն է և ոչ թե գրութարն, որ շատերին անհասկանալի է»²։

«Նեւաբրքիր այս պատմությունը ունի մեկ այլ՝ հեղինակային միջամտություն»։ Արքան Բեկնազարյանի կտակը. «Երկու տարի էլ համբերեցեք և ապա հրատարակել տուէք, եթէ արժան կը համարէք հրատարակութեան և եթէ կը յարգէք իմ կտակը»³։

Ծնունդին չլսեց նույնիսկ Բարխուդարյանի թախանձանքները՝ որեւէ պատիվ ընդունելու մտայն. «Իմ վարձատրությունը այն է, որ տպագրել տար այդ ձեռագիրը. իմ յարգանքը և պատիվը այն է որ ճշտի կատարեք իմ կտակը և պատուէրը. իմ ամուսնը և ազգանունը կիմանաք ձեռագրից»⁴։

Առաջաբանում Մ. Բարխուդարյանը նշում է, թե գիրքը (ինչպես հատուկ է մեր որոշ պատմիչ-մատենագիրների ներկայություններին) չունի ոչ առաջաբան, ոչ գլուխները բացահայտող բովանդակային վերնագրեր։

«Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի նյութն ամփոփված է երկու հատորում։ Թարգմանիչը աղբյուրազիտական տեսակետից ավելի քարծր է գնահատում երկրորդ հատորը, որում «ժամանակագրական կտրույտ, գեղեցիկ դասադրուած են թե՛ պատմական անցքերն և թե՛ գանազան մտքդկներին գրուած բոլոր նամակներն։ Իսկ առաջին հատորում ընդհակառակն է տեսնում»⁵։

Գրքի ժամանակագրությունը փաստված է 1795 թվականից սկսած։ Մակայն հեղինակը հետադարձ հայացք է կատարել՝ պատմական փաստերի մեկնությունը հասցնելով մինչև Առանշահիկների առաջին թագավորական տունը։

Յով հայտնելով առաջին հատորում բացակայող ժամանակագրության ոչ պատշաճ ձևի առթիվ՝ Բարխուդարյանը հարկ է համարել յուր կողմից որևէ միջամտություն չանել այդ հարցում և պահպանել նյութը նույնությամբ, որն արժեքավոր դիւրեռոշում է։

Թարգմանիչ աված տեղեկության համաձայն՝ գրքի առաջին հատորի նյութը շարադրել է Ապրեմ Բեկնազարյանը հոր՝ Աբրահամ Բեկնազարյանի թելադրությամբ, իսկ երկրորդ հատորը կայացել է վերջինիս կարգադրությամբ ու հոր և որդու միասնական խորհրդակցական եղբայնագումներով։

Աբրահամ Բեկնազարյանին Մակար Բարխուդարյանը համարում է «երեւելի պատմագետ» (որը ավերից հանել է Րաֆիյուն), որի շնորհները նրանցել են թե՛ վարած խոսակցություններից և թե՛ արած խորհրդածություններից, հատկապես՝ նրա շարադրել է Աղվանից աշխարհի ինքնակալների, իշխողների դասավորությունը։ Բարխուդարյանը դրվատում է Աբրահամ Բեկնազարյանին, նրան անվանում է «հմուտ պատմաբան», որը վկայակոչելով Աղվանից պատմությունը և նրան վերաբերող այլ ձեռագիր աղբյուրներ, ցույց է տալիս նրա հետաքրքիր պատմությունը յուր կառավարող օղակներով, թագավորական, իշխանական-նախարարական և ապա՝ մեղիքական անցնելով. ըստ ծննդի կորից օրդի... որը նույնպես անարժեք է համարում Րաֆիկի՝ նկատի ունենալով Բեկնազարյանի նյութի ներկայացրած ձևը։

Թարգմանիչը գավալի է համարում այն փաստը, որ, գավթը, ոչ թուր իշխանական-միջրական տների մասին է տեղեկություններ ներկայացրել «Գաղտնիք Ղարաբաղի»-ի հեղինակը:

Միաժամանակ, թարգմանիչը գիրքը ներկայացնում է որպես ամենաջինջ հայելի, որը «պատկերացնում է ընթերցողաց աչաց առջև այն ամեն գաղտնի յարաբերությունները և թաղարքական ձգտումները, զորս ունեցած են Ղարաբաղի հայ հարազատ-մելիքներն միմեանց հետ, հայ հարազատ կաթողիկոսներն և մելիքներն Ռուսաց հետ, Ռուսներն Վսլոց հետ, ճրջ-խաներն ճրջ-մելիքների հետ և սորա նոցա հետ. պարսից շահերն և շահ-ժառանգն Անգրկովկասի թուրք խաների հետ և Հիսիսային Տաղատանի հոգևոր և մարմնատուր գլուխների հետ և վերջիններս առաջնոց հետ»⁶:

Նա անհերքելի է համարում «Գաղտնիք»-ում ներկայացրած պատմական փաստերը հայ-տուական, հայ-պարսկական, հայ-թուրքական առնչությունների շուրջ, այդ ամենից առաջացած ժողովրդի վերաբերմունքը առ Խուսական ինքնակալություն և Խուսական քաղաքակրթություն:

Դրվատում է գրքում ներկայացրած հայ մելիքների քաջագործությունները Ղարաբաղի խաների Փանահի, Իբրահիմի և Մեհտի Ղուլիի դեմ վարած կռիվներում՝ ընդգծելով նրանց դերը, ապա՝ 1826-28թթ. ռուս-պարսկական և Հյուսիսային Դաղստանում տեղի ունեցած արյունալի կռիվներում, բախումներում, պատերազմներում:

Նույնպիսի հեղինակի մասնագիտական հմտության շուրջ ասում է. «Հեղինակին մի ամենագովելի յատկության այն է՝ որ թուր նամակների և շահական երովաբառակների աստճեմները նյութաթեմա, ժամանակագրական կարգաւ, գետնողած է «Գաղտնիք Ղարաբաղի» մէջ իբրև անհերքելի և շուրջիկի փաստեր»:

Ա. Բեկնազարյանի ոճը թարգմանիչը համեմատում է Եղիշի ոճի հետ և վատ գրաբար լեզու չէր անվանում մելիքների նամակագրության լեզուն, իսկ սովորական անձանց և մնացած մելիքների նամակների լեզուն համեմատում է Ղարաբաղի գեղջկական բարբառի հետ, և որը հաճախ, ըստ թարգմանչի՝ բազմազ անհասկանալի են: Այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրության յուրաքանչյուր հոդվածի վերաբերյալ յուր հայրենակցի հանդեպ աշխատության լեզուն աշխարհաբարի վսիսելու..., որպէսզի ընդհանրության կողմից հասկանալի լինի: Գրաբարը, հարկավ, թե միմիայն եկեղեցու մենաշնորհին էր փաստված և թե՛ իստուրկ մասնագետների քննության ավելի գերադասելի առանցք համարված՝ սկզբնաղբյուր կոչվելու իմաստով..., բայց որն այժմ էլ, անգամ ուսանողությունը, նաև գիտությանը զբաղվող մասնագետները դյուրությամբ չեն ընկալում, չեն հասկանում մարտի:

Այդպիսի, այդ ամենը տեսանելի է գրքում և ճիշտ է դիտված ու գնահատված թարգմանչի կողմից:

Մ. Բարխուդարյանը շնչգծում է. նաև յուր այն նպատակը, ըստ որի՝ ցանկանում էր գիրքն առանց թարգմանության տպել, բայց հարկադրված էր զուգել այն, քանզի գրքում անհասկանալի բառերի, դարձվածների ծանոթագրական ցանկը ավելին կլիներ, քան՝ թու՛ն նյութը, ուստի թողնում է յուր միտքը. «Ով կարդացած է «Արագը տարին կտարի» գիրքը՝ նա լիովին կը համոզուի որ Ղարաբաղի գեղջկական բարբառով և ոճով գրուածներն անմարսելի կերպովութն են ոչ միայն արտաքին Ղարաբաղի հայ Խաւարակութեան համար, այլ և նոյն իսկ գիտնոց»⁷:

Ուսումնասիրողը ուշադրություն է դարձնում նաև հետաքրքրության ներկայացնող պարսկերեն և թուրքերեն նամակներին ու նրանց ունեցած ոճին, որոնք ինքը՝ հեղինակն է փորձել թարգմանել և փորքիշատել հայախոս դարձնել, բայց որոնք, ըստ հեղինակի, դրսևորել են «թերաւան և պարսկական ոճի յատուկ ճապաղ և տաղտուկ ձևերն»⁸:

Բարձր գնահատելով պատմական նման ուսումնասիրության դերը՝ Մ. Բարխուդարյանը հակված է այն ճիշտ մտքին, որ նա «կարող է մեծ լույս սփռել ոչ միայն Ղարաբաղի պատմական միջոթեան վերայ, այլ և Ռուսաց Անդրկովկասի պատմական միջոթեանց, որը գաղտնի կատարուած լինելով՝ ցարդ մնացած են անյայտութեան մէջ»⁹:

Թարգմանիչը միաժամանակ քննության է դնում աշխատության ժանրային բնույթը՝ կասկածանք հայտնելով, թե՛ հմուտ պատմաբանները «Գաղտնիք» պատմությունն թե՛՞ զատմական վեպ, թե՛՞ պատմական վեպ կհամարեն, այն «լույս տնայնելու արժանի» էր թե՛՞ անպոծան. պատմութիւն է թե՛՞ պատմական վեպ, ընդհի՞ր գրքը է թե՛՞ հոռի.՝ այդ վճռները մենք թողնում ենք հմուտ պատմաբանների անաչառ քննադատութեան և որոշման»¹⁰:

Մ. Բարխուդարյանը խոսում է նաև մեկ այլ կարևոր, տեսական թարգմանական արվեստին՝ վերաբերող արժեքի շուրջ, այն է՝ «Մենք մեր կողմից Խաւարակ մի բառ՝ անգամ արեւացնելու և

պակասեցնելու և առանց նորա ոգին և իմաստները այլայլելու հաւատարմաբար թարգմանեցինք»¹¹:

Թարգմանությանը գուգահեմ՝ նա պատմությանը կցել է ծանոթագրություններ:

Յուր առաջաբանի մեջ, սակայն, թարգմանիչը նշում է, թե 1884թ. օգոստոսի 30-ին «Մահտեսի Բալա Զարարեանցի տանից Դալիթ բէկ Գրիգորեանցի տուն վախադրուելու ժամանակ՝ երեկոյան մութին, բնօնակիրների անզգուշութիւնից ծրարից ընկնում են ձեռագիրն և հինգ տալնալ գիրք, որք էին մի փոքր Սաղմոս, մի «Հացի խնդիր», մի «Կշուածաղիկ», Ա հատոր ընդհանուր պատմութեան և մի «Դիցազնական աշխարհ»»¹²:

Փնտրտութները արդյունք չեն տալիս:

Այս տխուր կորուստը թարգմանչին ստիպում է փոխել յուր գրած՝ ուսումնասիրությանը կցվելիք առաջաբանը:

Աշխատության մեջ բազմաբնույթ պատմական փաստաթղթեր, մեկնություններ կան, որոնք շրջանցել ու չգնահատել, մերժել՝ չի կարելի: Պատմական, գրական և այլ տիպի արժեքների վերհանումը և գնահատումը այժմ էլ գիտական և անհետաձգելի խնդիր է հայագիտության կողմից, որին նպաստակաուղղված է սույն աշխատանքը:

Резюме

История армянской литературы и периодической печати свидетельствует о явлениях, носящих спорный характер, привлечших внимание определенных литературных, критических и публицистических кругов.

В 1886г. в Санкт-Петербурге в переводе (с гравара на современный армянский язык) Бархударяна Макара при поддержке мецената Аракела –ага Цатуряна было издано историческое исследование Бекназаряна Аюреса “Тайна Карабаха”.

Вокруг этой книги в периодической печати вышли отрицательные и положительные отзывы, оценки, рецензии, а также были опубликованы исследования (Раффи “Тайна Карабаха”, Лео “Роман или история?”). В конечном итоге это исследование целиком было обесценено и отвергнуто.

В ходе подробного анализа мы пришли к выводу, что исследование “Тайна Карабаха” содержит разносторонние исторические документы, объяснения страниц борьбы армянского народа Арцаха - объяснения, связанные с русско-персидским нашествием в течение XVIIIв. и в начале IX в., с русско-армянскими-арцахскими интересными отношениями, а также с историческими повествовательными, фольклорными, языковыми, дипломатическими, политическими, художественно-литературными, этнографическими, управленческими, архивными и другими толкованиями, с раскрытием и выявлением истории научной мысли Арцаха.

С этой точки зрения исследуемый материал приобретает современное и научное звучание. Он выполнен в русле аналитического (герменевтического) и оценочного (аксиологического) подходов.

Ծանոթագրություններ

1. Բեկնազարյան Ա., Գաղտնիք Ղարաբաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ Ե-Զ:
2. Նույն տեղում, էջ Զ:
3. Նույն տեղում, էջ Զ:
4. Նույն տեղում, էջ Զ:
5. Նույն տեղում, էջ Է:
6. Նույն տեղում, էջ Ը:
7. Նույն տեղում, էջ Թ:
8. Նույն տեղում, էջ Թ:
9. Նույն տեղում, էջ Ժ:
10. Նույն տեղում, էջ Ժ:
11. Նույն տեղում, էջ Ժ:
12. Նույն տեղում, էջ Ժ:
13. Նույն տեղում, էջ Ժ:

ԱրՊՏ, գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

ՇՐՋԱՂԱՐՁ ԴԵՊԻ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒՅՈՒՆ

Հ. Գ. Մուսայելյան

Պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններն իրենց հետքն են թողնում գեղարվեստական մտածողության վրա՝ վերջինիս տարբեր շերտերում հանդես գալով ինֆորմացիան այն ազդեցությունը, որոնք անհրաժեշտ են այս կամ այն ժամանակաշրջանի հոգևոր-պատկերային կառույցի արտաքին ճանաչողության համար: Հարմարվելով մեր ընկալման պահանջներին՝ պատմությունն անցնում է կերպարանավորման որոշակի փուլեր՝ յուրաքանչյուրում հետզհետե հեռանալով իր արարման միջուկից: Հետևաբար նրա մասին մեր տեղեկություններում առկա չեն այն սկզբնական հղումները, որոնք ժամանակին կաղմնորոշել ու ձևավորել են նրա այս կամ այն տեսքը: Պատմությանը կատարված մեր անդրադարձներում էապես բազակայում են այդ սկզբնական հղումները, նրան սնուցած այն նախնական տարրերը (հոգևոր-մշակութային, հասարակական-պատմական և այլն), որոնք մերօրյա իրականության իրենց նոր խնդիրներով ասիք են տալիս նման անդրադարձներին: Այստեղից էլ, քստ Ռ-ոյան Բարթի, պատմությունը շատ հստակ ներկա է այնտեղ, որտեղ խոսք անգամ չկա պատմության մասին:

Իրենց հերթին պատմագեղարվեստական արժեքները նույնօրինակ համակարգով ժամանակներին ներկայանում են վերամարմնավորված տեսքով՝ կառված նրանց ընկալման արդի նպատակներից, ինչի հետևանքով էլ իրենց կայացման հոգեբանական նստաբեմում մեզ համար նրանք մնում են անտեսանելի: Անտիկ շրջանի արեղիայում, օրինակ, արդեն իսկ նկատելի է դառնում անհատի օտարումը հասարակությունից, հանգամանք, որն իր տարիմաստային դրսևորումներով հասնում է մինչև 20-րդ դար: Այս տարբեր ժամանակաշրջանների ստեղծագործություններում մարդու ներքին դրաման երկուստեք սկիզբ է առնում հոգևոր նույն վիճակից, տարածվում բովանդակային նույն դաշտում, սակայն տարբեր են նրանց տեղեկատվական աղբյուրները, գեղարվեստական խոսքի պատմական ակտիվները, ինչով էլ պայմանավորվում են այդ ստեղծագործությունների նպատամար մեր հոգևոր սահմանները:

Հնդիդուսի ստեղծագործություններում (մ.թ.ա. 8-7-րդ դարեր) մարդն արդեն հեռանում է «փմբային» մտածողությունից, սկսում է խորհնալ նրա և շրջապատի հետաքրքրությունների անհամատեղելիությունը: «Աշխատանքներ և օրեր» պոեմի կենտրոնում հասարակական միջավայրից օտարացած անհատն է՝ իր դասն խոհերով ու կանխատեսումներով.

*Կօտարանան հայրը ոյրու, ու ոյրին՝ իր հոր նկատմամբ,
Հյորրեկալլը՝ հյորի հանդեպ. բարեկամը՝ բարեկամի,
Շղբայրները առաջվա պես նրեր էլ չեն սիրի իրալ:
Շուտով նայնիսկ ծնը ծնողը կզրկվի իր պատիվներից...
Բիլուտ, բռնակալ մարդիկ միմյանց քաղաքները կգործանեն,
Անկախտ նորումն, արդարությունն ու լավ արարքը չեն շահի,
Ավելի շատ չարագործը, լավիչ մարդիկ կմեծարվին,
Արդարն ուժով կըրորչվի և ամուլթ կվերանա:*

«Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն», էջ 398-399

Այս տրամադրությունները կարելի է տեսնել համաշխարհային պոեզիայի զարգացման հետագա ողջ գործընթացում՝ ընդհուպ մինչև Ավ. Խաչատրյանի «Աթու-Լալա-Մահարի» պոեմը: Սակայն տարբեր են ինչպես Հնդիդուսի, այնպես էլ Խաչատրյանի պոեմների ստեղծման նախապատմություններն ու դրույապատճանները, ինֆորմացիոն ներքին հոսանքները, ինչի արդյունքում նրանց տեքստային վերլուծությունը պահանջում է ճանաչողական տարբեր մեթոդականություն՝ արտաեպարված բանաստեղծական խոսքի ֆունկցիոնալ նշանակության մի շարք խնդիրներով:

Գեղարվեստական խոսքը հայորդակցության ժամանակ կորցնում է իր նախնական իմաստը՝ լեզվական քնդիմանոր կառույցի մեջ ստանալով ինքնաբացահայտման նոր հնարավորություններ: Նրա առաջացրած տրամադրությունները, զգայական վախճաններն ու այլն, որոնք, թվում է, հարցադրում են այդ խոսքը, իրականում սահմանափակում են նրա տարածական նշանակությունը՝ թույլ չտալով, որ լեզվական համակարգում խոսքը հասնի նշանային մակարդակի: Բանաստեղծական տեքստում բառն իր համար նոր պատմություն է ապրում, և այդ

ջանքը ոչ այլ ինչ է, քան հարցադրում տվյալ պահի իր գործունեությանը: Բանաստեղծության և բյուրի պատմության պլոմետային գիծը համապատասխանաբար կրում են նպատակի և ընտրության հեռավարները, իսկ միասնական ճակատում՝ իմաստի ազատագրման: Պատմության ակունքը մշտապես դուրս է մղվում բանաստեղծության «գալտնիքից», և այդ «ճգնաժամն» էլ հենց վկայում է նրա գոյության մասին: Ըստ այդմ՝ բանաստեղծության նկատմամբ պատմությունը մշտապես գտնվում է կրավորական կորգավիճակում և, ի տարբերություն իր մետաֆորիզացված եզու, ինքը չի մտնում նրա ընդհանուր կոնցենացիայի մեջ:

Իստահականի վերոնշյալ պոնում, օրինակ, պատմությունը «բացակայում է», ինչը չի կարելի ասել Հնվադուսի ստեղծագործության պարագայում: Առաջինի դեպքում տրամադրությունները տարածվում են պատմության թիվունքից՝ անսովոր մոնելով բանաստեղծական կառույցի մեջ, որտեղ պատմության ղեկավարությունը հասցված է նվազագույնի: Իսկ երկրորդի դեպքում պատմությունը նախորդում է յուրաքանչյուր տողի ընկալման գործընթացին («Կոտարասան հայրը ծրար, ու որդին՝ իր հոր նկատմամբ»)՝ լեզվական կառույցի ներքին համակարգում ստեղծման փակվելով ենթատեքստի տարածման հնարավորությունները: Պատմության միջամտությամբ բանաստեղծական խոսքը գրկվում է ներքին լարումից, կորցնում ազդեցության դինամիկան, ինչի հետևանքով և՛ տեմոդության բազմաբևեռ համակարգը, որն էլ հենց նրա կառույցի կարևորագույն սկզբունքն է: Ուստի և՛ այս երկու ստեղծագործությունները նմանվում են սոսկ արտաքին պլանում, իսկ ներքուստ նրանք տարբեր են, որովհետև տարբեր են նրանցում պատմության միջամտության շափն ու նպատակը: Ելնելով վերոնշյալից «Աշխատանքներ և օրեր»-ի տրամադրությունները չեն փոխանցվում «Աբու-Լալա-Մահաբի» պոեմի վրա, *պատմական մղում չի կատարվում*, ինչն էլ բացատրում է գրական ազդեցության հանգամանքը:

Գնաբովնուական խոսքի արտաքին մակարդակներում ազդեցության գործոնը պատմական փորձի յուրացման հետևանք չէ, այլ պարզապես էպիգոնություն, որտեղ չի կարող ներկա գտնվել գրականության պատմության գարգացման ընդհանուր շղթայակարգը: Իսկ, ասելով, գրական գոյագիծների տեղական հիմնադրույթներում պատմության ընկալման կերպն է՝ դրանից բխող հանգամանքներով, ինչը միաշախմատորեն չի կարելի ասել գրական ազդեցությունների դեպքում: Թուսանյան-Պոլշկին, Դուստակի-Պրուտ, Չարնեց-Մայակովսկի և այլ գրողներիցում համանման ընկալումն է ինչպես ժամանակի ու տարածության, այնպես էլ դրանց համապատասխան վրա գնաբովնուսի դերի ու նշանակության: Այս «գույեկիք» յուրաքանչյուրի վեպափետական և փիլիսոփայական հայացքների ամբողջական համակարգը սկիզբ է ածում պատմության սիրին նույնսիրից գզգզողությունից՝ հասնելով մինչև ինքնաստեղծություն բարձրագույն փիճակ, որին հետևում է արդեն կրոնական մատնումը մարգկային կեցությանը: Ի տարբերություն գրական ազդեցությունների, գոյագիծների քննության առարկան շրջանցում է հոգևոր-մշակութային փոխազդեցության գործոնները՝ ստեղծագործության տիպաբանական հիմքում վկայապահելով *ձևակերպված* ժամանակաշրջոնը:

Գրապատմական շղթայակարգի պահանջը ժառանգորդի ինքնատեղափոխումն է, նախորդի գրական կամքին շնորհակալելու վճիռ իրագործումը: Հոգևոր հաղորդակցության հերմետիկ պայմաններում խաղի կանոնները թելադրում է նախադրող ազգայնությունը ժամանակակցի ձեռնարկումներն առ բարձրագույն գաղտնիք: «Իմ գրականությունը գարգացած է ինքը իրմով, - գրում է Լյուտան Ջադրանը, - առանց որևէ մեկին հետևելով, ավանդույթից դուրս» («Նավատորմար», Երևան, 1999թ. «Ս. Սաչենց», հրատ., էջ 567): Իհարկե, «փնդ իրմով» գարգացած գրականություն գոյություն ունենալ չի կարող: Խոսքն այստեղ գրողի ինքնատեղափոխման մասին է, ժառանգության չափաբաժնի յուրացման նրա անհատական կուլտուրայի, որոնց ավելայությամբ գրական կամքի թելադրումը դառնում է անհատականացում, ինչպես այն անհատականության դարձավ Տոլստոյի դեպքում՝ Դուստակուի հանդեպ և Գյոթեին դեպքում՝ Հյուդերինի հանդեպ:

Հայ բանաստեղծության զարգացման պատմության ընթացքում հոգևոր կապերն ու անդրությունները լրել են տարբեր չափ ու բնույթ՝ կապված պատմական-հասարակական, աշխարհայնացիական-քաղաքական իրավիճակների, նյութով պայմանավորված հոգևոր-մշակութային մթնոլորտի և մի շարք այլ հանգամանքների հետ: Գրական ուղղությունների ու հոսանքների հետ փոխվել են նաև պատմական փորձի յուրացման գաղտնիքները, մեթոդներն ու եղանակները, և յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանի համար պատմագիտությունն արժեքները բացել են իրենց նոր շերտերը, ստացել իմաստաբանական նոր բացահայտումներ: Թե՛ արևելահայ, և թե՛ արևմտահայ պոեզիան տարբեր ժամանակներում փոխազդեցություններ է կրել համաշխարհային մշակույթի հարուստ ժառանգությունից՝ նպաստելով հայ բազմադարյա բանաստեղծության բազմափառակարգ զարգացմանը:

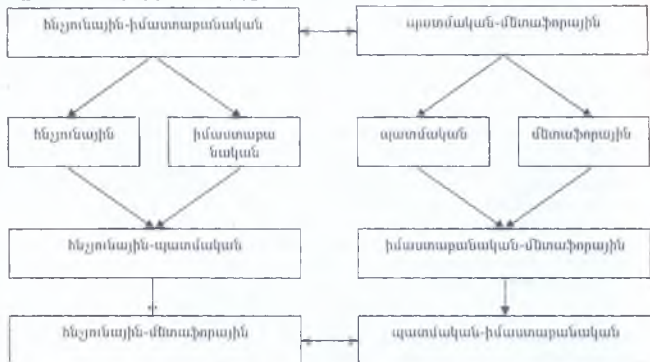
20-րդ դարի պատմա-քաղաքական կարևորագույն իրադարձությունները, պարզամտիկ մանկախառն ներթափանցումը կյանքի տարբեր ոլորտներ, և այս ամենից բխող մարգկային

գյուղատնտեսության, նոր արժեքավորություններ են թելադրում գեղարվեստական մտքի պատմական ընթացքին: Դարասկզբին արդեն արևմտյան մշակույթը հետևում է գաղափարական ներքին բարդություններից՝ ստեղծելով »սեմանալոյաթ«¹ ու »սեմադափար«² մաքրու խաղային մի կերպար: Փլվում է հոգևոր բուրգը, սկսվում է խոսքիոնալ գիտակցության տեմդագին մղումը դեպի գերագույն ամլություն (Կապիկա), հանգում պատուրդի ու անկման, ուսիլիտար բարոյականության հիմնավոր գեղագիտության (Քալյու): Հաղթահարելով իրականությունը՝ գեղարվեստը գնում է նրա դեմ, «ապաիրականացնում» այն՝ ըմբռնում վայելել իրականության կյանքից բոլորովին տարբեր իրերի հետ փոխադարձությունների այլ ձևեր, - գրում է Օրտեգա-ի-Գասնիթը: - Մենք պետք է գտնենք, ստեղծենք վարվելակերպի նոր, մինչ այս չկամ տեսնել, որը չհամապատասխաներ այսօրվա յուրօրինակ պատկերներին: Այդ նոր կյանքը, այդ յուրվիճակը կյանքը ենթադրում է վերացնել անսկիզկան կյանքը, և հենց դա էլ գեղարվեստական ըմբռնում է ու գեղարվեստական վայելքը» («Մշակույթի փիլիսոփայություն», 1999թ., Երևան, «Ապրիլ» հրատ., էջ 148): Հմբռնման իր այս կոչը իսկանցի փիլիսոփան հանգցնում է կյանքի «բրոսցման» խաղային բնույթին, (որ գալիս է դեռևս կանոնի էսթետիկական հայացքներից)՝ մարդկանց բաժանելով երկու կարգի՝ «ակաեամլորների միաբանության և շարքային մարդկանց միաբանության», այսինքն՝ նոր արվեստն ընկալող և ընդունակաբար: Մարդկանց «դասակարգման» գրիճե նույնօրինակ սկզբում է կիրառել նաև անգլիացի փիլիսոփա-ազգիտիկոս Ջոն Մոլոուարտ Միլը՝ 19-րդ դարակեսին՝ սահմանելով նյութականության ու ցուցակական հաճույքի ընկալման երկու մակարդակ՝ ստորին (զգայական) և բարձրագույն (մտավոր): Սակայն, ի տարբերություն Օրտեգա-ի-Գասնիթի, որն «օժտված փորձառնություն» սկզբումը հասցնում է իր տրամաբանական հիմնավորումներին, Միլն իր նկատած երկու հաճույքների՝ մեկը մյուսի նկատմամբ առավելությունը պայմանավորում է հասարակական կարծիքով, վիճելի դեպքերում՝ մեծամասնության: Հասարակության սույնելով իրենականացմամբ՝ անգլիացի տրամաբան, փաստորեն, իր ռոգամտիկ բարոյագիտությունը կատարում է երկու հակադրականություն՝ այն ուղղակիորեն հոսցնելով աբսուրդի. ստորինը (զգայական-հասարակական) բարձրագույնի (մտավոր-անհատական) նկատմամբ մշտապես ունի մեծամասնական առավելություն, ինչը ինքն ին կարող լինել գեղագիտության չափանիշ: Մարդկանց տեսակի յուրօրինակ բաժանում ենր տեսնում նաև Միգելի դատողություններում, որոնք այս համապատկերում հիմնավորելու են գալիս Օրտեգա-ի-Գասնիթի վերահիշյալ դասակարգումը. «Ինչ մարդկանց բարձրագույն տեսակին որպես կերակուր կամ բալխասն է ծառայում, չափազանց տարբեր է ցածր տեսակի համար՝ գրիճե թույն պետք է լինի» («Բարոց և չարից անդին», Երևան, «Ապրիլ» հրատ., 1992թ., էջ 32):

Այսպեսով՝ հանդերձ, գեղագիտության նոր մոդելի կառուցման հաշվարկները չեն կարող կատարվել պատմական ընթացքից դուրս, «մարդկային» տարրերի իրագույն բացակայությամբ, ինչպես էլ դիպուկ լինեն հանճարող իսպանացու կոստումները նոր արվեստի զարգացման վերաբերյալ: Ներկան անցյալի գաթուցրիվ հարցադրումների պատմականն է՝ տրված հոգևոր հավասարակշռության հանգամանքներում: Այն փորձում է կլանել պատմությունը, նրբ վերջինս ընթանման ժամում է և իր իմաստային ամբողջականության մեջ չի հասցնում խցանվ գործողությունների զարգացումը: Չկա մահացած պատմություն, կա նրա մահին մահացած ինքնորոշացիա: Հետևաբար՝ չկա նաև պատմության դերի անկում, այլ կա ներկայի մեջ այդ դերի նշանակիչ ծավալում, որը, ինչպես Բրեյտի թատրոնը, իմաստային ու գիտակցական է, բայց ոչ նրբի՝ պատմականորեն:

Մշակույթային արժեքավորությունների հիմքում կրոնն է, որի թույլատրած զրուսաշրջություններն ավարտվում են ազդեցությունների մակարդակում և չեն կարող լինել պատմական կողմնորոշում որևէ ժողովրդի գեղարվեստական մտքի զարգացման համար: Տարբեր ժողովուրդների գեղարվեստից կատարած մեր ներթափանցումներն, ի վերջո, հանգում են քրիստոնեական մշակույթի կենտրոնածից դառնալ: Թե՛ արևելյան, և թե՛ արևմտյան ազդեցություններն իրենց որակավորյալ տատանումներով տարբեր հետևանքներ են ունեցել հայ գեղարվեստական մտածողության զարգացման գործընթացում՝ կախված պատմական-բարոյական ռիթմիկ փոփոխությունների հետևանքով հասարակական ընդհանուր գիտակցությունից, ինչպես նաև այդ ազդեցությունների տրված մեր իրավունքներից: Արևելյան լիրիզմի և արևմտյան դրամատիզմի փոփոխությունները մեր ժամանակներից հայ թատերականության մեջ առավել տեսանելի են դառնում 19-րդ դարի վերջին՝ սինվոլիստների երկերում, ուր հետզհետե գերիշխող են դառնում ինչպես Միգելի ու Վալենտի, այնպես էլ՝ Իսկանի գյուղատնտեսական (օնտոլոգիական) հայացքները: Բանականության նրբացման լարումը իմացաբանական նոր շերտեր է ծավալում Թուսանյանի և Բախեակյանի առողջագործություններում: Հատկապես վերջինիս փիլիսոփայական հայացքներում լուրջ

հնդաշրջումներն են կատարում Շուպենհուտերը, Նիզեն, Վագենբեր, որոնք պարզապես ճակատագրական նշանակություն են ունենում բանաստեղծի կյանքում: Անցած դարավերջին համաշխարհային ստանդարտային մեջ էվոլյուցիոն նոր դարաշրջան է բացում Եվրոպայում ազնվալայն տարածում ստացած էկզոտենցիայիգմը: Դարի բազմաթիվ տեղերում միաժամանակ դրսևառաջ իրադարձությունները հիմնավոր տեղադրված են կատարում հայ հոգևոր կյանքում՝ յուրի նպատեղով գեղարվեստական մաքի արևմտյան կողմնորոշմանը: Այս ընդհանուր համապատասխան վրա ընդլայնվում են արդի հայ բանաստեղծության բազմաձևակարգ տիրույթները: համաշխարհային գեղարվեստից կատարած փոխներդաժանցումներն ու ընկալման տո սկզբունքները վերաժանատավորում են պոեզիայի պատմական նշանակությունը իմաստաշնորտեր հայտնաբերում նրա բովանդակային ու կառուցվածքաբանական համակարգերում: Նոր սերնդի պոեզիայի պատմական ակունքները տարատեսակ հղակերումներով Սևակից, Զարենգից ու Վարդանից հասնում են ընդհուպ մինչև Նարեկացի ու վաղ միջնադարյան մշակույթ: Ավանդականի ու նորարարականի փոխհամատեղման առաջին փորձերից մեկը հենասական շրջանում ձևակերպվում է Ռազմիկ Դավայանը, որից հետո 60-ականների վերջերին այդ նրկույթն ի հայտ է գալիս բանաստեղծական կատարից ներքին մակարդակում, լատիճանաբար հանգում նրա մետաֆիզիկական ընկալմանը և, արտաքին տղի համար դառնալով անտեսանելի, լուրջ մտահոգությունները ներկայացնում գրաբնագաղափարային կապված պոեզիայի ինքնատարման, իրականությունից կատարած նրա փափսոստի և նման աղ բաների հետ: Հատկապես Ռ. Դավայանի պոեզիայում փոխհամատեղումն իրագործվում է կատարվածքային նրկու մակարդակներում՝ հնչյունային-իմաստաբանական և պատմական-մետաֆորային: Այս հարաբերություններն առանձին-առանձին ունեն իմաստային ներքին հակառակություններ և չեն կարող հանդես գալ ինֆորմացիոն միևնույն դաշտում: Հնչյունային-իմաստաբանական հարաբերությունը համապատասխանաբար գուցահեղծվում է դասական և ժամանակակից ընկալումներին, ինչը կարելի է ասել մեծ պատմական-մետաֆորային կառուցվածքային: Տեղափոխվելով իմաստաբանական դաշտ՝ հնչյունայինը կոդնում է իր գլխավոր հատկանիշները (խոսքի տիպը, պիսամիական, բազմաձայնայնությունը)՝ ստեղծագործության ընդհանուր կատարյուն հանդես գալով նվազագույն նշանակությամբ: Իր հերթին հնչյունային դաշտ տեղափոխվելով՝ իմաստաբանականը հրաժարվում է իր իմպուլսի բաղադրատարրերը (խորհրդանշային, մետաֆիզիկական, հոգեբանական-պատմականային և այլն)՝ ինֆորմացիոն ընդհանուր ազդեցության պարս իջեցնելով ցածրագույն նիշին: Այս իրավիճակում փոխներդաժանցումը կատարվում է անհավասար գործակիցներով՝ ճնշատեղադրային հարաբերություններում բազանելով նրանցից յուրաքանչյուրի ինքնատրույնությունը: Վերջնալ մակարդակներում նույնօրինակ սկզբունքներով կարող են հանդես գալ հնչյունային-պատմական և իմաստաբանական-մետաֆորային հարաբերությունները, որտեղ, սակայն, խաչածնում չի կատարվում, չի իրագործվում ավանդյալ-նորարարություն անհրաժեշտ փոխհամատեղումը: Հնոտաբար՝ այս մակարդակներում ակնկալվող տեղադրվածի արդյունքում նրանք ձևեր են բերում նոր հարաբերություններ (հնչյունային-մետաֆորային, պատմական-իմաստաբանական), որոնք և ճնշադրում են հետևյալ գծապատկերը.

Մետաֆորիզացվելով՝ պատմությունն անցնում է լեզվական հաղորդակցության ներդրական համակարգ՝ ներկայի հետ մնալով ակտիվ կապի մեջ: Իր հերթին պատմությունը խորորդանշող մետաֆոր բանաստեղծական արտաքին կառույցի մեջ հանդես է գալիս ներկայականի հարաբերությամբ՝ կապված տեքստի մեջ հնդինականի միջամտության աստիճանից. 1. պատկերային-ափանդական, երբ մետաֆորիզացվում է ժամանակն ու տարածությունը (այս դեպքում մետաֆորը տարածվում է հնդինակի ենթագիտակցական աշխարհից և օրինաչափ է դասական մտածողությանը), 2. պատմական-անհատական, երբ մետաֆորի է վերածվում պատմության իմաստը: Առաջին դեպքում պատմությունը «խմաստգործված է», քանի որ ծավալվում է անհատի գիտակցությունից դուրս և չի ուղղորդում նրա ձեռնարկումները: Երկրորդ դեպքում այն իմաստավորված է, քանի որ նրանից կախում ունեն անհատի կողմնորոշումները: «Իմաստը անհատական է, - գրում է Մ. Բախտինը. - նրա մեջ միշտ կան հարցը, դիմումը և կանխագուշակումը, նրա մեջ միշտ ներկուսն են (իրքը ներկուսական միմիում): Ղա ոչ թե հոգևորական, այլ իմաստային պերսոնալիզմ է» (М. Бахтин, «Эстетика словесного творчества», М., 1979, с. 372-373):

Պատմականության զգացողությունը ներկայի հետ բանաստեղծի հարաբերության անխառնափեղի կանխապայմանն է՝ արտահայտված նրա ընկալունակության վերժամանակային ինտանկարում: Կյանքի դիալեկտիկական ըմբռնումը («Իմ սկզբի մեջ իմ վերջն է», Թ. Էլիոթ) ժամանակային մեկ կետի շուրջ համախմբում է տարժամանակյա այն ազդակները, որոնք կողավորում են բանաստեղծության լեզվափոխակալը՝ ընդլայնելով բառիմաստի տարածաժամանակային դաշտը: Անցյալի գիտակցությունը բանաստեղծի հալստարակշռված «նա-ն է, որի առկայությամբ բանաստեղծական կառույցից արտամղվում են բոլոր այն ներկորդական իմաստները, որոնք ուղեկցվում էին բառային փոխանցումների ճշգրիտ նշանակությամբ: Բանաստեղծության ինֆորմացիոն ամբողջական համակարգում անցյալի ներգրավումը կատարվում է ինքնաբերաբար, և նրա առանձին բաղադրատարրերի միասնական գործունեությունը պայմանավորված է բանաստեղծի ընդհանուր կրթական մակարդակով, հոգևոր զորքով և կենսագրական հանգամանքներով, որոնց պատշաճ առկայության դեպքում անցյալը ձևեր է քննում ենթատեքստային միջավայր՝ արտատեքստային մակարդակում նվազագույնի հասցնելով իր հաղորդակցական կապերը:

Резюме

В данной статье подвергаются анализу некоторые вопросы, касающиеся армянской поэзии и, в частности, исторического опыта художественного мышления.

В этом контексте особое внимание уделяется теоретическим основам художественного влияния, а также проблемам претворения традиций истории литературы. Одновременно была предпринята попытка рассмотрения традиции и новизны взаимовлияния, которые способствуют развитию тенденций современной художественной мысли.

Գրականություն

1. «Անտիկ, միջնադարյան և վերածննդի գրականություն», Երևան, 1990թ., «Արևիկ» հրատ.:
2. Կ. Ջաբրյան, «Նավատուներ», Երևան, 1999թ., «Ս. Խաչենց» հրատ.:
3. Խ. Օրտնգա, Ի - Գասնիջ, «Մշակույթի փիլաոփայություն», Երևան, 1999թ., «Ապոլոն» հրատ.:
4. Ֆ. Նիզեձե, «Ըարուց և չարից անդին», Երևան, 1992թ., «Ապոլոն» հրատ.:
5. М. Бахтин, Эстетика словесного творчества, М., 1979г. с. 372-373.

ԱրՊՉ, գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՅՈՒՆ՝ ՀԱՅՐԵՆԻԷԻ ՀԻՄՆԱՍՅՈՒՆ

Է.Ա.Մովսիսյան

Ազգային դիմագիծը պահելու և իր գոյությունը հարատև դարձնելու ամենահուսալի գնորդ մայրենի լեզուն է - այս ճշմարտությունը քաջ գիտակցում էին հայոց երևելի թագավորները՝ սկսած վաղընջական ժամանակներից, ու ամեն կերպ ձգտում էին կյանքի կոչել այն: Այդ հայրենասիրական միտումը կարմիր թելի պես անցնում է Հայկ խաչատրյանի պատմավեպերի, մասնավորապես «Արտաշես», «Տիգրան Մեծ» և «Արտավազդ» նրկերում: (1-5)

Արտաշես թագավորն ասում էր՝ (1) «Հայրենիքի դավաճանությունը սկսվում է մայրենին ուրանալուց»: «Արտաշես» վեպում դառնապարտվում է Ատրպատականի իշխան Զարմանդուհը, որը պղծել էր շրթունքները՝ հայերենի փոխարեն խոսելով պարթևերեն: «Մայրենին ուրացողը սեղանանենգ է, ուտող ուրացող: Մայրենին ուրացողը նաև սերնակն է, իսկ առանց սերմի ոչ ցանքս կունենա», ոչ էլ՝ արտ: Պիտի հիմա ամեն բան անել մայրենին պահելու համար»: Ամբողջ կյանքում Արտաշեսը հետևում էր այս սկզբունքին: Նա հայտարարում է. «Մարդ միայն լեզվով է տարբերվում մյուս մարդկանցից: Հայրասեռում է նա, ով պահում է իր մայրենին: Լեզուն կորցնող և օտարախոս դարձած հայը հայկական հողը զիջում է օտարին»:

Մայրենի լեզուն բարձր ենչեցնելու և վեհ պահելու արտաշեսյան խորհուրդները առանձնահատուկ նշող են գրավում «Արտաշես» վեպում, որոնք վերաժվում են սուրբ պատգամի. «Եթե ընդ էլ չհաջողվի, ավանդիր քո որդյոց նույնը: Կկորչի աշխարհի վրա իայ ազգը, եթե ի մի չձուլվի, կկորչեն հայրենախոս մեր լեզուն ու նրզը, նթե հայերը շարունակեն անջատված մնալ իրարից»:

Խաչատրյանի պատմավեպերում շատ հաճախ են գուգորդվում միաբանության և լեզուն ամուր պահելու գաղափարները:

Արտաշես թագավորի նման արքայազն Տիգրանն էլ «Տիգրան Մեծ» վեպում մայրենի լեզվի ուրացությունը դիտում է իբրև դավաճանություն:(2) Տիգրան արքայի՝ հայ լեզվի վերաբերյալ խորհուրդը ընդգծվում է հեղինակային գաղափարական որոշակի հավատամքով: Տիգրան Մեծն ասում է. «Ի՞նչ կդաճեալ Հայքը, եթե այստեղ հայերեն չխոսեն: Նախ՝ նրկիր Հայք չի կոչվի, ասել է թե՛ աշխարհում մի աշխարհ կպակասի: Եվ Հայքը չի նմանվի Հայքին: Հայերենով ոչ միայն հայն է նմանվում հային, այլև Հայքը՝ Հայքին»:

«Տիգրան Մեծ» պատմավեպում, ինչպես մյուս նրկերում, հնչում է մայրենի լեզվի միջոցով ազգային ոգին իր բարձունքում պահելու սուրբ գաղափարը: Շատ դիպուկ է արտահայտվել ընթերցողներից մեկը՝ դիմելով Հայկ խաչատրյանին. «Ձեզ կարդալուց հետո հայը մի անգամ էլ է հայանում»:

Վիպասանի գերխնդիրն է՝ պատգամելով Մայրենի լեզուն ու ազգային ոգին, հասնել անկախության մարտումների, մեր պնտակնության հաստատման գաղափարին:

Մայրենի լեզվի հալիտենակնության գաղափարը Տիգրան Մեծը ենչեցնում է նույնպես իր կյանքի մայրամուտին. «Փոյթ չէ, թե մի: օր կմոռանան ինձ: Ես կցանկանայի, որ Տիգրանակերտում և համայն Հայքում «Առավոտ լուսն» հավիտյանս հավիտենից հնչեր հայերեն»:

Տիգրան Մեծը հայոց լեզուն սրբորեն պահելու պատգամը փխխնցում է թագաժառանգ Արտավազդին, ասելով. «Դու նրկու գնքով պիտի պահես Հայքը... Հայոց լեզուն և հայկական սուրբ: Հիշիր, տղաս, սուրբ դու կարող ես պառայանի մեջ դնել, քայց վերստին հանել, կտարվելու դնարում կռել նորը: Մակայն եթե սխալվես և հայոց լեզուն դնես պառայանի մեջ, այլևս չես

կարող հանել և ոչ էլ ստեղծել նորը: Ամեն ինչ կարելի է կառուցել, վերգտնել, բայց եթե կորցնես մայրենին՝ կկորցնես և՛ քնք, և՛ վարքը հայոց, և՛ «հայքը համայն»:

Մայրենի լեզուն սրբությամբ պահպանելու և բարձր հնչեցնելու գաղափարը գեղարվեստորեն արտացոլվում է նաև «Արտավազը» վեպում, առանձնապես Տիգրան Մեծի արհեստը-պատգամներում:(3)

Մեր ժողովրդի հավերժության ու հզորության նախապայմանը Հայկ Նաչատրյանի պատմավեպերում մայրենի լեզուն և ազգային ոգին են, որոնք էլ ապահովում են հայրենի հողի ամրությունն ու անառիկությունը: Ոչինչ չի կարող ազգը հայոց միավորել, ինչպես մայրենի լեզուն: Մայրենին միայն կարող է հնարավորություն տալ պատմության դաժան ճամփաներով անցնող հայ ժողովրդին իր հոգևոր գանձերը փոխանցել մի դարից մյուսը, անցյալը կապել ներկայի, ներկան՝ գալիքի հետ:

Լեռնդանի ու վառ գույներով արտացոլելով հայոց հեթանոսական շրջանը, Հայկ Նաչատրյանը ճշմարիտ է ընկալում մայրենի լեզվի դերն ու նշանակությունը նաև այսօրվա հայաստանի կյանքում և իր արժեքավոր ստեղծագործություններով հայրենասիրական, ազգասիրական դասեր է տալիս սերունդներին, որ հայոց պետականության ամրապնդման, ինքնության և անկախության հիմնաքարը մայրենի լեզուն է և մեր միասնությունը: Ասել է թե՛ մայրենի լեզուն է հայրենիքի հիմնասյունը:

Резюме

Для того, чтобы сохранить характерные черты нации и увековечить ее существование – есть одно надежное оружие – родной язык. Эту истину хорошо осознавали именитые цари Армении, начиная с древнейших времен, и любым способом пытались воплотить ее в жизнь.

Это патристическое стремление красной нитью проходит через исторические романы Айка Хачатуряна и, в частности, через произведения “Арташес”, “Тигран Великий” и “Артавазд”.

Գրականություն

1. Հայկ Նաչատրյան, «Արտաշես», Երևան, 1980թ.:
2. Հայկ Նաչատրյան, «Տիգրան Մեծ», Երևան, 1972թ.:
3. Հայկ Նաչատրյան, «Արտավազը», Երևան, 1975թ.:
4. Սևակ Արզումանյան, «Խորհրդափայ վեպը», (4-րդ հատոր), Երևան, 1990թ.:
5. Հայկ Նաչատրյան, «Գրական հիշատակարան», Երևան, 1996թ.:

ԼԵՌԵՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՐԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՌԱԴԻՈՆ
1960-1970-ԱՂԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ա. Է. Օհանյան

Լեռնային Ղարաքարի մարզային թաղիայի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այն շարունակում էր գործել 1960-70-ական թվականներին:

Թեև մեր հանրապետական արխիվում այդ տարիներից մնացած թղթապահակներն ավելի շատ են, քան 1940-50-ական թվականներինը, նրանցում տեղ գտած նյութերը հիմնականում միատեսակ, նույնացած հաղորդումների տեքստեր են միայն, իսկ բազմաթիվ էջեր զբաղեցնում են աղբյուրազանցական հաղորդումների տեքստերը: Շատ կտրուկ են անցումները տարիների միջև: Ուստի, եղած տեղեկությունները լիարժեք չեն:

Այնուամենայնիվ, եղած նյութերի ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ 1960-ականներին ժողովրդագրական թեմատիկան առավել բազմազան էր նախորդ տարիների համեմատ:

1960-ականների սկզբին ժողովրդի անվանվում էր ԼՂԻՄ աշխատավորական դեպուտատները գործկոմի սովետին կից թաղիա-հաղորդումների խմբագրություն: Այս ժամանակաշրջանում թաղիայի ներքում գրույցներից, նյութներից, դասախոսություններից բացի սկսում են հնչել հաշվետվություններ, թղթեկիթներ, թերթերի, ամսագրերի ու գրքերի տեսություններ: Հարողովում էին նաև արտաստուղիական նյութեր. ռեպրտաժներ իրադարձության վայրից, ֆուտբոլային և այլ սպորտային մրցությունների մասին պատմող ռեպրտաժներ:

Ռադիոյում սկսել են կազմակերպվել հարցազրույցներ, կյոթ սեղաններ: Ակնհայտ էր նոր ժողովրդագրական ստեղծումը. ակնարկներ, ժողովուրդագիտական: Որպես զվարճալի: նյութեր հաղորդվում էին հանելուկներ, կատակներ:

Դժվար է, սակայն, պատկերացում կազմել նշված ժանրերով հաղորդումների բովանդակության մասին, քանզի արխիվային նյութերն ընդգրկում են միայն հասարակական-քաղաքական թեմատիկայով գրույցները և մի քանի ակնարկներ: Իսկ մնացած նյութերի մասին հիշատակվում է միայն խմբագրության՝ պարբերաբար ներկայացվող հաշվետվությունների մեջ: Այդ նույն հաշվետվությունները վկայում են, որ ինչպես նախորդ տարիներին, 60-ականներին նա մարզային թաղիայի աշխատանքը շարունակում էր չգոհացնել նրա ղեկավարներին: Ռադիոյի այդ տարիների խմբագիր Ջավեն Դավթյանը պարբերաբար թողոք-դիմումներ էր հասցնագրում բարձրադիր ղեկավարությանը: Արխիվում գտնված հեղափառական դիմումը հասցնագրվել էր Աղդեջանական ՍՍՀ մինիստրների սովետի թաղիայի և հեռուստատեսության պետական կոմիտեի նախագահ Է. Ա. Ալիբեյլիին, որում նշվում է. «Աղդեջի տարիների փորձը ցույց է տալիս, որ ներկայումս ԼՂԻՄ-ում գործող թաղիա-հաղորդումների ստրուկտուրան գործնականում չի արդարացրել իրեն: Մասնավոր ջանքերի ներդրմամբ մենք չենք կարողանում միշտ նպատակային օգտագործել մեզ տրամադրված հեռարձակման ժամանակը և ոչ հազվադեպ ենք նթր հեռարձակում ցածր որակի հաղորդումներ, ինչը, նախ և առաջ, արդյունք է խմբագրության արտադրական կազմի անհավասարաչափ ծանրաբեռնվածության»:

Ռադիոյի խմբագիրը տեղեկական խնդրներից բացի մատնացույց անելով նաև անհրաժեշտ կադրերի պակասը, խնդրում է ավելացնել աշխատողների թիվը: Եվ արդեն մի քանի տարի անց՝ 1966-ին, թաղիան ունենում է հետևյալ խմբագրությունները.

1. Հասարակական-քաղաքական հաղորդումների խմբագրություն, որն ուներ ավագ խմբագիր և որի մեջ մտնում էին մի քանի նկայախմբեր.

ա) տնտեսական հաղորդումների խմբագրություն, որում աշխատում էր 1 խմբագիր, 1 թղթակից.

բ) «Աղդեջի լուրեր»-ի բաժին (1 խմբագիր, 1 թղթակից):

2. Գնդարվման ստանդարտները և խաղարկման խմբագրությունը, որն ուներ ավագ խմբագիր և որի մեջ էր մտնում երեխաների ու նրի տասարդների համար հեռադժակվող հաղորդումների խմբագրությունը:

3. Նամակների խմբագրություն (1 խմբագիր):

4. Այդբեջանական հաղորդումների խմբագրություն (1 խմբագիր և 1 թղթակից):

5. Արտադրական կազմ, որի մեջ մտնում էին մի քանի 2-րդ կատեգորիայի հաղորդավարներ, միջոցառման նյութերի ավագ մեքենագրուհի, մեքենագրուհի, 1-ին կարգի հնչյունային օպերատոր, տեխնիկ, հատուկ մեքենաների 2-րդ դասի վարորդ, հավաքարարուհի: Ընդամենը՝ 21 մարդ:

1970-ականների մարզային ռադիոյում աշխատել են մեր ժամանակակից լրագրողներ Մարտիկ Պետրոսյանը, Կոմիտաս Դանիելյանը, Վարդգես Բաղդասարը, Նվարդ Ավագյանը, մի շարք գրողներ:

Այդ տարիներին մարզային ռադիոն կարծես թե սկսում է «վերակառուցվել»։ Նկատվում է հաղորդումների բազմազանություն, հեղինակների ակտիվություն, նոր հաղորդաշարերի, ծրագրերի ստեղծում: Նոր ստեղծված հաղորդումներից էին «Առողջություն» ռադիոհանդեսը, «Նետաքրքիր է խմանալ» ծրագիրը, մանկական «Արտուսիկ» հաղորդաշարը, «Հնգամյակը և մարդիկ», «Կյուրական ժամ» շաբաթը և այլն: Հաղորդացանկում մեծ տեղ էին գտել ռադիոամսագրերն ու ռադիոթերթերը: Պաշտպանվել են հատկապես առողջապահական թեմայով նյութերը: Այսպես, «Առաջություն» ռադիոհանդեսը պատմում էր տարբեր տիպի մանկական հիվանդությունների, սրտային, վարակիչ հիվանդությունների, նրանց կանխարգելման և բուժման մասին: Այդ առթիվ եթերում հանդես էին գալիս բժիշկները, տվել բնագավառի մասնագետները: Հաղորդվում էին նաև խորհուրդներ, օրինակ, այն մասին, թե ինչպես աշտի «առաջի իրեն հիվանդը արտամականի ինքնաբերական հետաք», թե ինչպես «կարելի է օգտագործել բույսերը» որպես գեղեցկացնող միջոցներ: Շատ հաճախ նման հանրամատչելի նյութերը քաղվում էին ամսագրերից ու թերթերից: Նման «առաջիկաներ» նյութերից բացի, հաղորդվում էին նաև աղիքակներ բժշկների մասին: Մեկ օրվա ռադիոթերթը կարող էր կազմված լինել հենց նշված հաղորդումներից:

Առանձին շաբաթ կար հատուկ տնային տնտեսուհիների համար, որը բաղկացած էր խորհուրդներից, ներկայացվում էին բաղադրատոմսեր և այլն: «Արտուսիկ» մանկական ծրագիրը եթեր էր արժակում անվանի մանկագիրների ստեղծագործությունները, բանաստեղծություններ, հեքիաթներ: Պիոներներն ու դպրոցականները նույնպես ունեին իրենց ծրագիրը:

1974-ին ռադիոն ուներ հաղորդումներ գյուղի աշխատավորների համար: Գյուղատնտեսական կյանքից հաղորդումներ էին կազմակերպում թղթակից Սերգեյ Վարսուցը, գյուղատնտեսության մարզային վարչության պետի տեղակալ Թարխան Մարտիրոսյանը:²

1970-ական թվականներին մարզային ռադիոյում հասարակական-քաղաքական թեմաներով հաղորդումները կոչվում էին գրույցներ: Դրանք, որպես կանոն, կարևորում էին «սովետների» մշտական հանձնաժողովի կազմակերպչական դերը»³, խոսում քաղաքացիական պաշտոնի չարաչափման մասին և թմբկահարում կոմունիստների 25-րդ համագումարը դիմավորել արժանավոր նվաճումներով»:

1974թ. ռադիոթերթում հայտնվում է գովազդը: «Այժմ լսեցե՛ք ռեկլամ-հայտարարություն», - նշվում է հաղորդապարի խոսքում⁴: Բայց թե ինչ ռեկլամ էր դա, պարզ չէ, քանի որ տմբստը արևիկային նյութերում չի գտնվել:

1976թ. նյութերում հիմնականում ներկայացվում են արտադրության, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բնագավառների աշխատողների կատարած աշխատանքները:

Կազմակերպվում էին հարցազրույցներ կոլտնտեսականների, կոմունիստների, Ադր. Գնդազյան խորհրդի ղեկավարների, ինչպես նաև գյուղացիների, ֆերմաների աշխատողների հետ: Համարյա բոլոր նյութերի վերջում շեշտվում էր մի նպատակ. «Մեր խնդիրն է աշխատել կրկնապատիկ նուազող և կոմունիստների 25-րդ համագումարը դիմավորել արժանավոր նվաճումներով»:

Ռադիոհաղորդումների խմբագրությունում մեծ տեղ էր հատկացվում արտահատիքային թղթակիցների նյութերին: Դրանց հեղինակներն անպայման կոորդինորի նշում էին հայերի, ռուսների և ադրբեջանցիների անունները՝ դրանով իսկ ձգտելով «ազգերի լինիչյան բարեկամությունն ու հավասարությունը»: Կարծես թե կարգավորվում էր պրոպագանդայի, քաղաքացիական, ազխտացիայի դերը: Նմանատիպ, բավականին ծավալուն նյութեր էին «Հնգամյակը և մարդիկ», «Ժամանակ չունի մտածելու», «Տասներորդի հարվածային հերթափոխում» շաբաթը:

Շատ տարածված էին նաև պաշտոնական ուղերձներն ու կոչերը:

Պետք է նշել նաև, որ թաղիտն իր արտահայտչամիջոցներից լայնորեն կիրառում էր նաև նրաժշտությունը: 1974-75թթ. թաղիտհաղորդումներում կար հայ, ռուս, ադրբեջանցի ներգինյոր կատարումներով 20-25 ձայնաժապավեն: Օրվա ընթացքում 3 անգամ հաղորդվում էր նրաժշտություն. ցերեկային ժամերին՝ հայկական, ներկողյան՝ դասական, էստրադային, ինչպես նաև ազգային հայրենասիրական կատարումներ: Ընդ որում, թաղիտողներն իրենք կարող էին հաղորդման ընթացքում պատվիրել որևէ նրաժշտություն, տարբեր ներգինյորի կատարումներ: Սակայն ձայնադարանն էլ առաջնորդվում էր սովետական ժողովուրդների «քարեկամություն» քաղաքականությամբ: Եթե ներքոմ հնչում էր հայկական նվագ, նրաժշտություն (օր.՝ Ա. Հեքիմյանի «Երգիր ինձ համար» երգը), ապա անապյաման միևնույն թողարկման մեջ պիտի հնչեր ադրբեջանական նրաժշտություն (Ջենաբ Խաչկարովայի «Արի ինձ հետ» երգը): Կար նաև այսպիսի երևույթ. այն ներգինյոր, ով այս կամ այն պատճառով լքում էր հայրենիքը և մեկնում արտասահման, նրա ձայնագրությունները հանվում էին թաղիտի ձայնադարանից: Նման սկզբունքով ֆոնդից հանվել են Պասկելիչյանի ձայնագրությունները: Մարգային թաղիտում ավանդական էին դարձել «քարեկամության համերգները» (Հարո-Երևան-Թիֆլիս):

1975 թվին թաղիտն եթեր էր դուրս գալիս 2,5 ժամ. 1 ժամ (14.00-15.00-ը) հաղորդվում էր արտասահմանյան տեղեկատվություն, իսկ ներկողյան (17.00-18.30-ը) հաղորդվում էին մարգային լուրեր: Կիրակի օրը եթերի համար տրամադրվում էր 2 ժամ, որի ընթացքում հաղորդվում էին գրական, ֆոնդային ձայնագրություններ: Գոյություն ունեցող համագործակցության պայմանավորվածություն տեղական թատրոնի և թաղիտի միջև: Ձայնագրվում էին հետաքրքիր ներկայացումներ՝ թաղիտներում հնչեցնելու համար:

Նշված տարիներին մարգային թաղիտի գլխավոր խմբագիրն էր Մարսիմ Հովհաննիսյանը: Հասարակական-քաղաքական հաղորդումները խմբագրում էր գրող Արմո Ուլուբաբյանը: Իսկ գրական բաժինը տնօրինում էր հայտնի արձակագիր Վազեն Օխանը, որի ներգինյորն «Մախաթ» թաղիտհեռուհեռու, ժամանակակիցների վկայությամբ, մեծ լսարան ուներ:

Այս ծրագրերից բացի, մարզի բնակչությունը ամեն օր անհամբերությամբ սպասում էր տեղական լրատվությանը: Տեղական նորությունները հիմնականում ստացվում էին մարզի շրջաններից, իսկ արտաքին կյանքին վերաբերող լուրերը վերցված էին հեռատիպից: Ռուսներն լեզվով լուրերն այդ տարիներին բացակայում էին հաղորդացանկից: Կազմակերպվում էին նաև բաժնականի հետաքրքիր ուղիղ եթերներ, որոնց ժամանակ ստուդիա էին հրավիրվում գրողներ, գրականագետներ, արվեստի բնագավառի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև հասարակ քաղաքացիներ: Սակայն ինչպես սովետական թուր տարածքներում, Լեռնային Ղարաբաղում նաև մամուլը գործում էր գրաքննության պայմաններում: Մարգային թաղիտն նույնպես եթեր էր դուրս գալիս բազմաթիվ «խմբագրումներով», կրճատումներով, ինչն ակնառու է արխիվային ֆոնդի նյութերում: 1970-ականներին մարզի թաղիտի գրաքննիչն էր Հայկ Գասպարյանը:

Լեռնային Ղարաբաղի մարգային թաղիտի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները ղեկավարում էին: Արդեն հեռուստատեսային դարաշրջան մտած թաղիտն 80-ականներին, բնականաբար, այլ ընթացք պիտի ստանար: Թեև, նույն կոմունիստական ոգին ղեկավարված էր: Բայց մյուս կողմից էլ, 1980-ականների վերջի Ղարաբաղյան շարժումը մարգային թաղիտի ընթացքը պիտի կտրուկ փոխեր:

Резюме

Нагорно-карабахское радио продолжает действовать в 1960-1970 гг. Увеличиваются передачи, появляются новые редакции. В отличие от 1960 года радио 70-ых более разнообразно. На радио работают известные писатели, журналисты. Появились новые рубрики. В эфире звучала реклама.

Но местное радио продолжало работать в условиях цензуры.

Գրականություն

1. ԼՂՀ պետ. արխիվ, Фонд N115, 1-й кат., 10, с. 28.
2. ԼՂՀ պետ. արխիվ, фонд, N 115, опись 1, кат., 38, с. 70.
3. ԼՂՀ պետ. արխիվ, фонд, N 115, опись 1, кат., 38, с. 76.
4. Նույն տեղում, фонд, N 115, опись 1, кат., 38, с. 101.

Արմ. Հ. Գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

ԽՈՒՄԱԿ ԳՅՈՒՆԼՆԱԶԱՐՈՒՄԻՆ՝ ԿՐՏՄԵՐ ԴՈՐՈՑԱՀԱՄԱԿ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻՆ
ՀԱՍՏՅՆԳՐՎԱԾ ԵՐԿԵՐԸ

Ա. Ա. Մելքումյան

Սույն հոդվածում ներկայացված են նույնանունով շրջանի մանկական արձակի պոետիկո ղեմընթից մեկի՝ Խ. Գյուլնազարյանի կրտսեր դարձուցանասակ երեխաներին նույնանունով երկերը, որոնք նրանց սովորեցնում են ազնվություն, հոգեկան կատարելություն, լավ վարք, դրական բացասականից գաղտնի ունակություններ, նաև լուծում մանկավարժական կարևոր խնդիրներ:

Նրա «Լավ ճանապարհորդները», «Պատմվածքներ Արտուսիկի մասին», «Դեռ դպրոց չենք գնում», «Զարմանալի հեքիաթներ» երկերը համապատասխանում են մանկական գրականությանը ներկայացվող պահանջներին, ունեն ուսուցողական և դաստիարակչական մեծ նշանակություն, որոնք բխում են մեր դասական մանկագրությունից և ունեն նաև արդիական հնչողություն:

Խաժակ Գյուլնազարյանը նույնանունով շրջանի մանկական արձակի նշանակալից ղեմընթից է: Նրա գրական ուղին սկսվում է նախքան Հայրենական պատերազմը: Գյուլնազարյանի առաջին գրքայինները ամենակրտսերներին ուղղված «Զար թագի մահը» և «Մուլի վերջը» չափածո գործերն էին, որոնք հրատարակվեցին 1938 և 1940 թվականներին: Դրանք պատմություններ էին կենդանիների մասին, որոնք դատապարտում էին ծալությունը և չարիքը: Չնայած այն հանգամանքին, որ վերոհիշյալ երկու գործերը անթիվ չէին, բայց փոքրիկների վրա թողնում էին զանկալի ազդեցություն:

Պատերազմից հետո երիտասարդ ստեղծագործողի հետաքրքրությունների աշխարհում և թմամբերի ոլորտում փոփոխություններ են կատարվում: Թողնվել չափածոն՝ նա անցնում է պատմողական ժանրին: 1951 թվականին լույս է տեսնում պատմվածքների առաջին ժողովածուն՝ «Դաշտի տները և հյուրերը» խորագրով, որտեղ ակնհայտորեն երևում էին ձեռնարկի ստեղծագործական բնորոշ գծերից մի բանիսը՝ առանձնապես մարդկային հոգու գաղտնաբանները թափանցելու հմտությունը և հակիրճ գրելու ձիրքը: Հենց այս ժողովածուից էլ սկսվում է գրողի և մանուկների ստեղծությունը, և նրա հաջորդ քայլերն առավել ևս հանգեցնում են դրան: Իրար են հաջորդում նախադրուցական կամ կրտսեր դարձուցականին ուղղված գրքայինների շարքերը՝ «Ով ինչ գիտե» (1952), «Լավ ճանապարհորդներ» (1953), «Բոլորին է» (1954), «Նազիկի սիրելիները» (1958), «Բարի լույս, մայրիկ» (1964), «Պատմվածքներ Արտուսիկի մասին» (1970), «Զարմանալի հեքիաթներ» (1974), «Դեռ դպրոց չենք գնում» (1978), որոնցում հեղինակը կարողանում է թափանցել փոքրիկների հոգու գաղտնաբանները և վարպետորեն ներկայացնել նրանց հետաքրքրությունները, ներաշխարհը և հոգեբանությունը: Խաժակ Գյուլնազարյանի երկերը լուծում են մանկավարժական շատ կարևոր խնդիրներ: Դրանք զարգացնում են երեխայի խոսքը, գեղարվեստական ճաշակը, ծանոթացնում են ժողովրդական կյանքին, բնությանը, օգնում են բարոյական դաստիարակությանը: Յուրաքանչյուր ստեղծագործություն բխում է մանկական կյանքից, հետաքրքրությունների աշխարհից, նրա հոգու գաղտնաբաններից և պատասխանում է երեխային հուզող հարցերին: Գյուլնազարյանի մանկական երկերը ներխային սովորեցնում են ազնվություն, հոգեկան կատարելություն, լավ վարք, դրական բացասականից գաղտնի, ունակություն:

«Մանկական գրքերը ստեղծվում են դաստիարակության նպատակով, իսկ դաստիարակությունը մեծ գործ է՝ այն որոշում է մարդու ճակատագիրը»¹, - Բեկինսկու հայտնի ասույթը դառնում է ուղենիշ Գյուլնազարյանի կյանքում և ուղեկցում մինչև կյանքի վերջը:

1940-70թթ. ժամանակահատվածի վերաբերյալ ավելի հանգամանորեն տեղեկություններ ունենալու համար մեզ օգնության է գալիս նույնանունով շրջանի

նշանակալից դեմքերից մեկի՝ խաժակ Գյուլնագարյանի վաստակը մանկական գրականության մեջ: Նա այն եզակի դեմքերից է, որ ստեղծագործել է բոլոր տարիքի երեխաների համար, նրանց ուղեկցել կյանքի բոլոր շրջաններում: Երբեք չդավաճանելով իր սիրելի մանուկներին՝ Գյուլնագարյան-մանկագիրը միշտ նորովի ներկայացավ բոլորքնով ներխանների նրկայությունը և զարգացնելով նրանց միտքը:

Ն. Գյուլնագարյանի բնդուն ու բազմաբնույթ վաստակի զգալի մասը հասցնեցրված է նախադարձական տարիքի երեխաներին: Նման երկերում հեղինակը, ելնելով նշված տարիքի առանձնահատկություններից, ներկայացրել է մեծերին ընդօրինակելու, կենդանական աշխարհը ճանաչելու, հանրօգուտ աշխատանքով տարվելու, լավն ու վատը իրարից զանազանելու և այլ գծեր: Նա իր մանկական երկերում փոքրիկներին առաջնորդում է դեպի մեծ աշխարհ, նրա առջև բացում կյանքի դռները, նպաստում փոքրիկ աշխարհաճանաչմանը և միևնույն ժամանակ դաստիարակում ազնիվ զգացմունքներ: Այս ամենը դրված է նրա երկերից յուրաքանչյուրի հիմքում, ինչն էլ ապահովում է դրանց հաջողությունը: Մանկագրի հաջողության գրավականը կարելի է համարել «Լավ ճանապարհորդներ» գրքույկը, որն իր արժանիքների համար գնահատվել է և թարգմանվել մի շարք լեզուներով:

Գրքույկի պատմվածքաշարի իրար կապող օղակներ և գլխավոր հերոսները փոքրիկ Արան և նրա թավամազ Քոթոթն են: Այս երկու ինքնատիպ հերոսների միջոցով հեղինակն իր ընթերցողներին ծանոթեցնում է շրջակա միջավայրին, ամենատարբեր առարկաների ու նրկայների հետ: «Լավ ճանապարհորդներ» գրքի փոքրիկ հերոսի՝ Արայի միջոցով հեղինակը քարտզում է աշխատասիրություն, սեր ու հարգանք մեծերի հանդեպ: Այս ժողովածուում հեղինակն օգտվել է մտերմորեն ու գրավիչ գրուցելու, կյանքը մանկական տեսանկյունից ներկայացնելու, առաջին դեմքով պատմելու հնարներին, որոնք իրական են դարձնում պատումը, օգնում են մուտք գործել փոքրիկների ինքնատիպ ու կախաբաղական աշխարհը:

Գրողի «մանկանալու» անուրանալի հատկանիշն է կազմում նրա «Պատմվածքներ Արտաշիլի մասին» շարքը, որտեղ հեղինակը փորձել է կյանքը պատկերել չորս տարեկան երեխայի ընկալմամբ և ընդգծել կյանքի, շրջակայի նկատմամբ նրա այն դրական վերաբերմունքը, որը պետք է բազալներվի: Հերոսի ընկալման լույսի տակ էլ բացվում է նրա կյանքի պատկերը, որի փոխանցողն այս անգամ դառնում է ինքը՝ երեխան:

Գրքում իրականն ու նրկայականը այնպես վարպետորեն են միահյուսվում, որ դժվար է սահմանագատել միմյանցից: Այսպես, սաքսաֆոնիստ արքայադը «Այլանդակի մասին հեքիաթում» ընկնում է մի գվարճալի անտառ, որտեղ ամեն ինչ կարմիր գույն ունի: Պարզվում է, որ այդ անտառը ներկել էր գրողի թոռ Շուշանիկը, որը գծել էր նաև մի այլանդակ կենդանի իրար կցելով նապաստակի ականջներն ու փղի կնճիթը, ուղտի սապատն ու մկան պոչը և այլն: Պատմվածքը հուշում է ճիշտ նկարելու խորհուրդ: Կամ էլ՝ շատակներ կարավի փորը ցավում է («Չալտիկ-կարավի մասին») և նա գնում է պոլիկլինիկա, ուր ասում են, որ նա տառապում է թկատիցուտ, շատակներիցուտ հիվանդությամբ: Իրեն դեղ նշանակում են կովմիրն, կաթիրին: Եվ ահա աճող կրկնությամբ շարունակվող հեքիաթի հերոսը գարու համար գալիս է Շուշանիկի մոտ, նա էլ՝ պապի, պապն էլ՝ պահանջում է պաչիկ:

Հեքիաթներում կենդանու անձնավորմանը, խաղ հիշեցնող աճող կրկնության հնարանքին, տեղին օգտագործվող ծայրանմանությանը ավելանում է կենդանիներին կրկնակի անունով բնութագրելը (Արջուկ-փրշուկ, Չալտիկ- կարավիկ, Փիսիկ-բամբասիկ և այլն): Այս ամենից բացի հեքիաթներում առկա է անկաշկանդ գվարթություն, որն իր խորքում թարգնում է իսկական մարդկային գծերն արժեվորելու և բացասականը մերժելու գաղափարը:

Նախադարձականին հասցնագրված ստեղծագործություններին բնորոշ է հաճախակի հանդես եկող մեծերի ու փոքրերի փոխհարաբերության հարցը, որը միշտ ներկայացվում է մանկական ընկալմամբ և պահանջում ուշադրություն:

Մանուկների համար գրված գործերից է նաև «Դեռ դարձ ցենք գնում» ժողովածուն, որը բաղկացած է 16 գլուխներից: Վնգուկեն տարեկան Շուշանիկն ու չորս տարեկան

Ապերիկը, որի իսկական անունը Գոռ է, այս շարքի ենթոսներն են, որոնք, չնայած դեմ փորը են, բայց շատ բան գիտեն: Ինչպես նախորդ ժողովածուներում, այնպես էլ այստեղ, մեր փորքիկներին կյանքի ճիշտ ուղի են ցույց տալիս մեծերը՝ մայրիկները, հայրիկները, տատիկներն ու պապիկները, ավագ բույրերն ու նոբայրները: Հսելով մեծերին՝ նրանք ցանկանում են միշտ բարի գործեր անել, ինչ-որ բանով պիտանի լինել: Շուշանիկն ու Ապերիկը միշտ հիշում են պապի խոսքերը «Ամեն մարդ իր կյանքում գոնե մի ծառ պիտի տնկի, թե՛ էլ ինչ մարդ, որ ոչ մի ծառ չի տնկել: Այսպիսի մարդ բանի պետք չէ»²:

Հենց այս խոսքերն էլ պատճառ են դառնում, որ մեր փորքիկ ենթոսները, թույլտվություն խնդրելով մայրիկից, միանան դպրոցականներին և նրանց հետ ծառեր տնկեն: Նախորդ ժողովածուներում արծարծած աշխատասիրության գաղափարը շարունակվում և նոր երանգ է ստանում:

Հեղինակը յուրաքանչյուր տողի մեջ դաստիարակչական իմաստ է ներարկում, որն իր ցանկալի ազդեցությունն է թողնում ընթերցողների վրա: Իրոք, շատ կարևոր դեր է ստանձնում Գյուլնազարյան մանկագիրը, որովհետև յուրաքանչյուր բառ պետք է տեղին օգտագործվի մանկական երկերում, հետաքրքիր ու ուսանելի լինի այն դեռևս նոր կյանք մտնող մտքով և հոգով մարդու մանուկների իսմար:

Շուշանիկն և Ապերիկի միջոցով հեղինակը շատ պատմություններ է պատմում՝ մեկը մյուսից զարմանահրաշ, կախարդական, հուզիչ ու գայթակղիչ: Նա սովորեցնում է երեխաներին սիրել ու խնամել կենդանիներին, որոնք անպաշտպան են, հոգատարության կարիք ունեն, միշտ լսել մեծերի խորհուրդները: Ընթերցելով այս գիրքը՝ փորքիկները շատ բան կարող են սովորել, ինչի մասին դեռևս գաղափար չունեն: Օրինակ, ծանոթանալով այն գլխին, որտեղ հեղինակը պատմում է Շուշանիկի, Ապերիկի, քաղաքի տատիկի ու պապիկի պատմությունը, ընթերցողը կհասկանա, թե այդ ինչ «լացկան բան» էր սեղմում փորքիկների կոտորոցը, երբ հիշում էին գյուղը, տունը, տատիկին ու պապիկին:

Մտքաց չէին հասկանում, թե ինչու քաղաքի տատիկի ու պապիկի հետ ամառանոցում գտնվելու քնկրքանքը հաճախ ուղեկցվում էր «թարթիչներին հասնող արցունքներով», երբ հիշում էին գյուղի տունը, բանջարանոցը, տատիկին ու պապիկին, հորեղբայր Հարություն ու նրա նրկնագույն «ծիգուլին»:

Շուշանիկն ու Ապերիկն էլ բոլոր նրձխանների նման չգիտին, որ իրենց ապրած զգացմունքները (սեր, ուրախություն, խիստություն) անուններ ունեն և որ այդ «լացկան բան» էլ կարգու է կոչվում: Հոգեբանական այս յուրահատուկ պահերն անգամ իս. Գյուլնազարյանի մոտ հետաքրքիր մեկնաբանություններ են ստանում: Ընթերցողի աչքի առաջ կարծես հաստնանում է փորքիկը, սովորում հուզվել, տխրել, հասկանալ մարդկային շատ զգացմունքի իմաստը:

Այստեղ մանկագիրը և՛ հոգեբան է, և՛ մանկավարժ: Նա կարողանում է մեծերի զգացմունքի աշխարհին հաղորդակից դարձնել նաև փորքիկին, որոնց համար աշխարհը միայն գունավոր ու պայծառ երազ է: Լավն այն է, որ մանկագիրն այնքան նրբորեն է բացում երեխայի հոգու աչքերը, որ երբեք չեն փշրվում նրա գունավոր երազները: Գյուլնազարյանը նուրբ, զգուշավոր մանկագիր է, գիտի աղելու ձևը, չափը, ժամանակը...

Ելանքին նախադրոցականի վճիռ ու պարզ աչքերով նայելու հատկություն ունի իս. Գյուլնազարյանը, ունի ուսուցողա-դաստիարակչական մեկնակետ, իսկ փորքին առանց իրատի ակտիվացնելու նրա գրելաձևը շարունակվում է նաև հետագա տարիներին գրած գրքուկներում, որտեղ հեղինակին հաջողվել է բոլոր իրավիճակներում գծել հետաքրքիր կերպարներ ու քաջատնայություն բացել հերոսների հոգեկան աշխարհի նրբին նկերները, տրամադրել նրանց դեպի ազնիվ ու գեղեցիկ: Միմյան ստեղծագործություն է «Մոռացված ծերունու հեքիաթը», որն իր բնույթով տարբերվում է շատ մանկական երկերից: Այս հեքիաթի հերոսը մի զարմանալի ծերունի է, որ դուրս է եկել խաղաթղթերի միջից «Նա ոչ թագավոր էր, ոչ էլ զինվոր: Խաղաթղթերի մեջ չորս թագավոր կա, չորս զինվոր, չորս աղջիկ, դրանք երբեմն՝ երբեմն՝ իրար հետ գրոյց են անում, դրա համար էլ երբեք չեն ձանձրանում, իսկ այդ ծերունին ընկեր չունի»³:

Հեղինակի վարպետ Գրիշը կարողանում է կնրտել նոր ու հետաքրքիր կերպարներ, ինչպիսիք են Կծած խնձորը, Դեղին տերևը, Տոկոս ծիլը, Լուրջ օդաքիչը, Ռետինն ունին,

վաղագույն տիկնիկը, Մրաքիթ աղվեսը, Անխելը բռնաբռնիկը, Ջմեռ պապն ու Չար դատավորը, Մամա ջանը, Գորշ մկնիկը և ուրիշներ, ինչը վկայում է Գյուլնազարյանի նախադպրոցական հասակի ներխաճների համար գրած գրքերի արժեքը, նրանց մանկավարժական ու հոգեբանական, գեղարվեստական հմայիչ հենակետերը, որոնք և նրանցից շատերին օժտում են մնայուն արժեքներով:

Ծանոթանալով խաժակ Գյուլնազարյանի նախադպրոցական տարիքի ներխաճների համար գրված նրկներին, պարզ է դառնում, որ, հեղինակը, հաշվի առնելով ներխաճների տարիքային առանձնահատկությունները, կարողանում է պատասխանել նրանց հուզող

Մանկական գրականության համար կարևոր է կենսախնդությունը, նաև տվյալները, թախիծը: Սրանք երեխան պետք է ընկալի գուգահեռաբար: «Խ. Գյուլնազարյանի գրվածքները մի մեծ արժեք ունեն. դա կենսական հավաստիությունն է: Գյուլնազարյանն ունի հուսմունքով պատմելու թանկ շնորհը»⁴:

Ինչպես մեծն Լոռեցին է ասում. «Մանկությունը մարդու էն ամենաընդունակ շրջանն է, երբ նա չորս կողմից ընդունում է, սնունդ առնում ու զարգանում շարունակ: Հետևաբար, շարունակ պետք է սնունդ տալ նրան, որ միշտ աճի ու զարգանա» 11:

Մանկական գրականությանը ներկայացվող այս պահանջները մենք նկատում ենք Գյուլնազարյան-մանկագրի մոտ, որը քաջ գիտի նաև մանկական գրականության տնտեսությունը, պահանջներ, որոնք գալիս են մեր դասական մանկագրությունից բխող ժամանակներում էլ կոչված են իրագործելու մանկական երկի ուսուցողական և դաստիարակչական, ճանաչողական և արդիական էությունը:

Խաժակ Գյուլնազարյանի ոճի քնարականությունն ուրախ է, կյանքոտ... Նրան անընդմեջ օգնության են գալիս սրամտությունը, ժողովրդական բանահյուսության մասունքները, ոճի անկաշկանդ տեղանցումները...: Գեղարվեստական այս տարրերով նա բազմախաղով է մանկական նրագների աշխարհը, որը լի է հեքիաթներով՝ դեռ չստանալով, չգրված:

Резюме

В данной статье представлены произведения одного из знаменитых представителей детской прозы послевоенного периода, Хажака Гюлназаряна. Эти произведения адресованы детям младшего школьного возраста и прививают им честность, умение отличать хорошее от плохого, положительное от отрицательного, решают очень важные педагогические вопросы, тем самым достигая идеального душевного состояния детей.

Его произведения “Хорошие путешественники”, “Рассказы об Артутике”, “Еще не ходим в школу”, “Удивительные сказки”, соответствуют требованиям детской литературы, имеют поучительную и воспитательную отправную точку, которые исходят от нашей классической детской литературы. Так же они приобретают современное звучание.

Ծանոթագրություններ

1. В.Г. Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.А. Добролюбов, о детской литературе, М., Детгиз, 1954, стр. 42.
2. Գյուլնազարյան իւ. Մ., Ակնարկներ հայ մանկական գրականության պատմության, ԳԱ, 1961, էջ 15:
3. Գյուլնազարյան իւ.Մ., Դեռ դպրոց չենք գնում, Երևան, Լույս, 1987, էջ 32:
4. Հայ մանկական գրականության պատմության ուղիագծեր, Երևան, Լույս, էջ 124:

ՀՐԱՋԱ ԱՃԱՌՅԱՆԻ «ՀԱՅՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Օ.Ն.Բաբայան

Հր.Աճառյանը, որ սկզբնավորել է լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղեր, նաև հայ ժողովրդի ու նրա գաղթականության պատմության խոշորագույն ուսումնասիրողներից է: Հոգվածում ներկայացվում է «Հայ գաղթականության պատմություն» գիրքը (768 էջ), որը բնութագրում է աշխարհի չորս ծագելուով կազմավորված հիսուսութ հայկական գաղթօջախները, ինչպես նաև հայերի ներգրումները տարբեր երկրներում:

2006-ին լրացավ հայ ականավոր հայագետ-լեզվաբան, ակադեմիկոս Հրաչյա Հակոբի Աճառյանի ծննդյան 130-ամյակը: Ինչպես Մանուկ Աբեղյանն է ասում, «Նման լեզվաբան հայրուր տարին մեկ կարող է հայտնվել հայոց աշխարհում»: Նրա կյանքն, իրոք, աստվածային հրաշք է: Հայտնի է, որ ակադեմիկոս Աճառյանը գրել է 250 մեծ ու փոքր գիտական աշխատություններ, սկզբնավորել լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղեր: Սակայն ըջերին է հայտնի, որ Աճառյանը նաև հայ ժողովրդի ու նրա գաղթականության պատմության խոշորագույն ուսումնասիրողներից է:

Աճառյանի մայրը՝ Ընծան, իր ազգական քահանայից ժառանգություն էր ստացել «Հայ ժողովրդի պատմության» միատորայակը, որը տպագրվել էր Վենետիկում և որպես դասագիրք էր ծառայում: Հայրը՝ Հակոբը, Սամաթիայի տարրական դպրոցում հայերենը սովորել էր Մ.Չամչյանի Բերականությունով («Բերականություն Հայկազեան լեզուի», Վենետիկ, 1779): Այդ երկու գրքերն էլ Աճառյանի կյանքի ուղեկիցներն են եղել և մեծ սեր են առաջացրել նրա մեջ պատմության և լեզուների նկատմամբ:

Դեռ 1904 թ. Թավրիզի դպրոցում աշխատելիս (դասավանդում էր նաև հայ ժողովրդի պատմություն), Աճառյանը գրել է Գևորգ Չիլինկերյանի «Ընդհանուր պատմություն» դասագրքի երկու գլուխները՝ Հնդկաստանի և Չինաստանի մասին: Այստեղ է նա գրել նաև իր «Հայոց պատմություն» հյուսված ընդհանուր պատմության հիմա» արժեքավոր աշխատությունը, որը լույս է ընծայել Երևանի պետական տարաբնույթ (2004, 484 էջ):

Հր.Աճառյանն անդրադարձել է նաև հայկական հարցին: 1906-1918 թվականներին նա աշխատում էր Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցում, լեզուներին գուգահեռ դասավանդում նաև հայ ժողովրդի պատմություն, հայոց աշխարհագրություն և հայ գրականություն: 1915 թ. Նոր Նախիջևանում տպագրվում է «Տաճկահայոց հարցի պատմություն» գիրքը (79 էջ), որտեղ Աճառյանը ներկայացնում է սկզբից մինչև 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանում և նրանից դուրս՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում, ապրող հայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը, հայկական հարցի առաջացման նախադրյալները, ընթացքը և հայերի համար ոչ բարենպաստ ավարտը:

Դեռ 1901 թ. Թավրիզում աշխատելու տարիներին, Լազարյան ճեմարանը մրցանակ էր հայտարարել «Հայ գաղութների պատմություն» աշխատության վերաբերյալ: Երկու տարի ժամկետ էր տրված: Աճառյանը համարում է 20-րդ դարի սկզբներին հայ գաղութների վերաբերյալ նդած բոլոր աղբյուրները, նորից կարդում հայ հին մատենագրությունը, հին ժեսագիրները, հիշատակարանները, զանազան արժանագրություններ, տապանաքարեր, հին և միջնադարյան հեղինակների տաղերը, ինչպես նաև իր ժամանակի լրագրությունը, ճամփորդությունների ժամանակ լսում է տեղական ավանդությունները, պատմական դեպքերը և 1904-1906 թ.թ. Թավրիզում գրում պատմական և ազգային կարևոր նշանակություն ունեցող «Հայ գաղթականության պատմություն» աշխատությունը: Տեսագայում այն համարում է նոր տեղեկություններով, ներկայացնում Լազարյան ճեմարանի հայտարարած մրցանակաբաշխությանը և 1908-ին շահում մրցանակը՝ 2000 ռուբլի:

Աշխատանքը հրատարակվում է 2002 թ.՝ Երևանի Հրապա Աճառյանի անվան համալսարանի հովանավորությամբ (խմբագիրներ՝ ակադ. Հրանտ Ավետիսյան, բան.գիտ.դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհաննես Բարսեղյան)։ Տնօրէն տպագրության է պատրաստվում մեծ հայագետի դուստրը՝ Զնարիկ Աճառյանը։ Այն (768 էջ) ներկայացնում է 58 ներկնմում ասորոյ հայերի արտագաղթի պատմությունը, հայերի դերը տվալ ներկնմրի հասարակական-քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, առևտրական, մշակութային կյանքում։

Ինչպէս «Երկու խոսքում» նշում է պրոֆ. Հ. Բարսեղյանը, «Հրապա Աճառյանը այդ թեմայի առաջին ամբողջական ուսումնասիրողն է, որի քննությունը ինչպէս լեզվաբանության ասպարեզում, այստեղ էլ հետո է ազգայնական, կրօնական, կուսակցական, հարեանահովանավորչական կողմնակալ կաշկանդումներէից։ Հնդիմակի՝ յուրայինների և այլոց գործի գնահատման չափանիշները, ազգային, իրավական ու քաղաքական լինելուց բացի, նաև համամարդկային են»[1], էջ 6։

Ըստ Հր.Աճառյանի՝ «Գաղթականություն կը կոչուի ազգի մը ամբողջական կամ մասնական հաստատածներուն տեղափոխութիւնը մշտական բնակութիւն հաստատելու նպատակով» [1], էջ 10։ Հր.Աճառյանը տարբերակում է գաղթականության տնտեսներն ըստ տեղի, եղանակի, պատճառի, ձևի և քանակի։ Ըստ տեղի՝ գաղթականությունը լինում է ներսից դուրս, երբ մարդիկ, իրենց երկիրը թողնելով, հաստատվում են ուրիշ երկրում, դրսից դուրս, երբ արտաքին գաղթականություն է, ներսից ներս, երբ նույն երկրում տեղափոխություն է կատարվում, դրսից ներս, երբ հանգամանքների բերումով վարդ իր երկիրն է վերադառնում։ Աճառյանը ցավով է նշում, որ շատ է ներսից դուրս գաղթականությունը, որից անբաժան է դրսից դուրս շարժումը։ Հայերիս համար, դժբախտաբար, հազվադեպ է դրսից ներս գաղթը։

Ըստ եղանակի՝ Հր.Աճառյանը տարբերակում է թոնի կամ կամավոր գաղթ։ Երկուսն էլ շատ սովորական են հայերի համար։ Եթե գաղթօգնականը հայրենիքի հետ մշտական կապի մեջ են, «հաստատուն տեղականությունն գրաւական ունին», հայրենիքից կտրված լինելու դեպքում կորչելու վտանգի մեջ են։

Ըստ քանակի՝ գաղթականությունը լինում է անհատական կամ խմբական։ Ըստ Աճառյանի՝ գաղթականության տեղականության միակ գլխավոր պայմանը խմբականությունն է։ Այս տեսակետից տարբերություն է տեսնում Սեբաստիայի, Կիլիկիայի, Անիի, Մալաթիայի, Պոյսի և Լեհաստանի, Ռումինիայի, Ամերիկայի գաղթականությունների միջև։

Հր.Աճառյանը հայ գաղթականությունները բաժանում է չորս գծի՝ նյութիսային (տասը գաղթօջախ), հարավային-արևելյան (տասը գաղթօջախ), հարավային-արևմտյան (ինը գաղթօջախ) և արևմտյան (տասները գաղթօջախ)։ Ըստ այդմ էլ աշխատությունը բաժանվում է չորս մասի։ «Հյուսիսային գիծ» մասում Հր.Աճառյանը ներկայացնում է հետևյալ երկրները (անվանումները՝ ըստ Աճառյանի)՝ վրաստան, Ադուանք, Հիսիսային Աֆրիկէ, Եթովպիա, Տրանսվալ, արևմտյան գիծ՝ Փոքր Ասիա, Մալաթիոյ շրջան, Տրապիզոնի շրջան, Սեբաստիոյ շրջան, Կեսարիոյ շրջան, Էնկիւրի-Գոնիոյ (Անկարա-Իկոնիայի) շրջան, Ջմիւռնիոյ շրջան, Բոտսիոյ շրջան, Նիկոմիդիոյ շրջան, Պոյիս, Յունաստան, Կրետէ, Մակեդոնիա, Պոլկարիա, Սմբիա, Իտալիա, Մալանիա, Ֆրանսա, Ջուիցմբիա, Պելճիկա, Գաղղիա, Հոլանդիա, Շուտլանդիա, Անգլիա, Իռլանդիա, Հիսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Հարավային Ամերիկա։ Յուրաքանչյուր գաղթօջախի մասին խոսելիս Աճառյանը ներկայացնում է տվալ երկրի պատմությունը, թե ինչ պատճառով են հայերը եկել այդ երկիրը, ինչ դեր են խաղացել նրա քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքում։ Աշխատությունը քարձր է գնահատում խմբագիր պրոֆ. Հ.Բարսեղյանը. «Հր.Աճառյանի հայագիտական բոլոր բազմազնյուր գործերին առանձնահատուկ է նյութի ընդգրկման պատմական թե արդիական լիակատարությունը։ Հայոց գաղթականության պատմության շարադրանքում հեղինակը եթե պատմական առումով գրեթե հասել է թեմատիկ ընդգրկման լիակատարության (գրեթե ենթադրում, որովհետև բացարձակ լիակատարություն չի լինում),

ապա համաժամանակյա կամ արդիական կտրվածքով, գաղթօջախների անընդհատ ուժացման և նորերի գաղացման պայմաններում, նա մշտապես գտնվել է պատմական իրադարձությունների հետևից գնացողի, իր գրատվածները անընդհատ լրացնողի ու թարմացնողի դերում: Այս էլ այն դեպքում, երբ հայերի գաղթականության գործընթացը ժամանակային առումով ընդգրկում է հազարամյակներ, իսկ տարածական առումով Արևելյան կիսագունդը՝ հյուսիսից հարավ, խաղաղ օվկիանոսից Ատլանտյան օվկիանոս և արևմտյան կիսագունդը՝ Հյուսիսային Ամերիկայից Հարավային Ամերիկա ներառյալ» [1], էջ 5:

Աճառյանի նկարագրմամբ՝ դարեր շարունակ հայ գաղթականության կամ նրա գործի մեջ են Հայոց մեծագործ արքաներն ու հայրենի հող ու երկիր պաշտպանող զորավարները, երկիր շինացնող ու մշակող, վանքեր ու տաճարներ կառուցող, կամուրջներ ու ապարանքներ կանգնեցնող ճարտարապետները, շինականներն ու արհեստավորները, ազգ պահող և կերակրող, աշխարհի հարստացնող վաճառականները, հային հավատացյալ պահող, անհավատին հավատի բերող, աշխարհավրու ճկունքին անձնվիրաբար սպասավորող, ըստ անհրաժեշտության նաև պատերազմում հերոսացող հոգևորականները, գիր ու գրականություն, տպարան ու հրատարակություն, գիտություն ու մշակույթ ստեղծող մտավորականությունը: Եվ այս ամենը հայրենիքից դուրս, օտար տերության և իշխանության տակ [1], էջ 6:

Հր.Աճառյանը նշում է, որ «հայաշատության կողմեն Պօլսեն և Թիֆլիսեն յնտոյ աշխարհի երրորդ քաղաքը» Բաքուն էր [1], էջ 54: Այն մի աննշան տեղ էր, շամախցիների արքայազնը, որը քաղաղի անապատ հանքի շնորհիվ համաշխարհային քաղաք է դարձել: Առաջին անգամ 1874 թ. Միրզոյանցի է նավթաեռոցում առաջին շատրվանը խփել, որը Բաքվի համար մեծ առաջաց է կանխանշել:

Արքիմի և Նոր Մասիսեանի մասին խոսելիս՝ Հր.Աճառյանը հատկապես նշում է աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն, հայտնի երաժշտագետ Բրիտատաիոր կարա-Մուրզային, Ալ.Սպենդիարյանին, գրողներ Ռ.Պատկանյանին և Մ.Նալբանդյանին:

Աճառյանը հպարտությամբ է խոսում Նոր Զուղայի ազնվական տոհմից սերված Լազարյանների մասին: Ղազար Ղազարյանը իր չորս որդիներով և մեծ եարաստությամբ Մոսկվա էր եկել և այն փողոցը, որտեղ գտնվում էր Լազարյանների տունը, որտեղ և հետո կառուցվել են Հայոց Մ.խաչ եկեղեցին ու Լազարյան ճեմարանը, կոչվել է Հայոց նրբանցք (Армянский переулок): Ղազարը 1753 թ. կառուցել է նաև կերպասի ու կտավեղենի գործարան, որտեղ արտադրում էր սկիեթի դիպակ, մետաքսեղեն, կերպաս, թավիշ, որոնք չէին տարբերվում ֆրանսիական ու անգլիական ապրանքներից: Կայսերական պալատը նրա հաճախորդն էր: Ղազար Լազարյանի մեծ որդին՝ Հովհաննեսը, տեղափոխվել է Պետերբուրգ: Կայսրուհու հրամանով Հովհաննես Լազարյանը նշանակվել է արքունի դրամանոցի խորհրդական, ստանձել Միքիլից և Պերմից պոնձադարանները մայրաքաղաք փոխադրելու գործը, հետզհետե դարձել ատենական խորհրդական, ներքին գործերի պետական խորհրդական, իսկ Ավստրիայի կայսրը նրան կոմսության և պարոնության տիտղոս է շնորհել: 1815-ին Հովհաննես Լազարյանի կտակով է Մոսկվայում հիմնվել Լազարյան ճեմարանը: Կարևոր է նաև Գաղաթայան Անկյանցոցի կառուցումը: 1718-ին իզմիրցի հայերը Ասարախանում հիմնել են մետաքսի գործարան և ռուսների սովորեցրել կերպասի ջուլիսեղությունը: 1810-ին Ասարախանում բացվել է Աղաթայանի վործարանը:

«Եթե չհաշուենք Պոլսը, Լեհաստանը եվրոպական հայ գաղթականության մեջ ամենէն մեծը և ամենէն բազմահայն եղած է: այնքան ազդեցիկ եղան հոն հայերը, որ լեհերը Տերութեան մէջ տէրութիւն մը կը կարծէին մեզ և անոր առջէն առնել կը մտածէին», - գրում է Հր.Աճառյանը [1], էջ 115:

Լեհաստանի թագավորները հայերին իրենց երկրին կապելու, նրանց միջոցով վաճառականությունն ու արհեստները ծաղկեցնելու նպատակով հայերին տվել են կրոնական ազատություն, քաղաքական արտոնություններ: 1344 թ. Գազիմիր Գ թագավորը հայերին ինքնավարություն է տվել: Հայերը կազմել են առանձին վարչություն, օւնեցել են հատուկ հայ քաղաքագլուխ, որն էլ իրեն աջակից է ունեցել 12 հայ դատավորներ: Հայերը միայն վաճառականությամբ չեն զբաղվել, գինվորական, տերունական պաշտոններ էլ են զբաղեցրել,

շատ ընտանիքներ ազնվականության պատիվ են ստացել, ոմանք էլ թագավորի նրկորոշը լինելու արժանացել, դարձել թագավորական թիկնապահներ: Հայերի մասնագիտությունը են դարձել թարգմանչությունը, արհեստների մեջ՝ հատկապես ասնդնագործությունը, ոսկերչությունը:

Հունգարիայում հայերը առաջին տեղն էին գրավում եզների վաճառականությամբ, հայտնի են դարձել նաև ձիաբուծության և կաշեգործության մեջ:

80-ական թվականներին Աստրաքանի վաճառականությունը միայն հայերի ձեռքում էր. նրանք զբաղվում էին չամիչի, ծիրանի, նուշի, չոր մրգերի և բամբակի արտահանությամբ:

Հնդկահայ գաղութի մասին խոսելիս ոգևորությամբ է խոսում Իսրայել Օրու, ինչպես նաև հնդկահայ վաճառական Էմին Հովսեփյանի մասին, որը Լոնդոնից Պետրբուրգ է գնացել, իր միլիոնները կայսրուհուն տրամադրել և առաջարկել Ղարաբաղի հայության ազատությունը 1771-ին Գրիգոր աղա Չաքիկյանը Էջմիածնում բացել է Էջմիածնի առաջին տպարանը, շուտով նաև թղթի գործարան: Ազգային ազատության տենչով վառված ջուղայեցի միլիոնատեր հնդկահայ Աղա Շամիր Սուլթանում Շահամիրյանը Մարդաստան բացել է հայկական դպրատուն, հրատարակել նվիրական ոգով մի այբբենարան, որից հետո «Նոր տետրակ» աշխատությունը, 1773-ին՝ «Որոգայթ» փառաց՝ գիրքը, որը ապագա Հայաստանի օրինագիրքն էր:

Հայերը կառավարական բարձրագույն պաշտոնների են հասել Բիրմայում: Հատկապես նշանավոր էր Մանուկյան գնդապետանը, որի «նահապետը Բիրմանիայի Արտաքին գործերի պաշտոնէությունը վարելով, մեծ ծառայություններ է մատուցել Բիրմանիայի կայսրության»[1], էջ 319: Նրա անդրանիկ որդին տակառապետի, իսկ կրտսեր որդին ծովապետի պաշտոն են վարել: Կայսերական պալատում պաշտոնյաներ էին նաև Մինաս Գրիգորը, Տեր Նաչատուրյանը, Ավդալ Ավդալյանը:

Հրաչյա Աճառյանը հնդկահայ գաղթականության վերջին ճյուղն է համարում Ավստրալիան: «Առաջին անգը, որ գաղթել է Աւստրալիա, Մելբուրն Մանուկյանց անուն Նոր Ջուղայեցին է, որ նրկու ընկերներով գնաց Մելբուրն» [1], էջ 335: Տեղացիները ատելությամբ էին լցված օտարների հանդեպ, և գաղթականները հաջողություն չէին ունենում: Հրաչյա Աճառյանը 1905-06 թ.թ. տեղի ունեցած հետաքրքիր մի դատ է ներկայացնում, որից հետո հայերին Ավստրալիայում բնակվելու արտոնություն է տրվում՝ ի տարբերություն ասիացիների: Հին նախնիների Մարտիրոսը (Մարթին) Մելբուրնում մի անգլիացի ընկերոջ հետ տասնյակ տարիներ ոսկեհանությամբ էր զբաղվում, մեծ քանակությամբ ոսկի է գտարան տանում, հանձնում գործարանատիրոջը: Որոշված օրը անգլիացի ընկերը գնում է՝ մաքուր ոսկին ստանալու: Հրձա գործարանատիրը մեծում է տալ՝ փորձելով անգլիացուն համոզել, որ դավաճան հայ ընկեր է ունեցել: Դիմում են դատարան: Զանի որ Ասիայի գնդերը իրավունք չունենին Ավստրալիայում ապրելու, երեսն մեջտեղ է բերում Մարթինի հայ լինելու հանգամանքը: Դատարանը վճռում է, որ հայը 24 ժամվա մեջ հեռանա Ավստրալիայից: Սակայն մի անգլիացի փաստաբան կամովին բողոք է ներկայացնում, վերաբնություն պահանջում, բազմաթիվ նվիրապետան հնդկականների աշխատությունների վրա հիմնված պնդախոս ճառով ապացուցում, որ հայերը հնդկավրդական ցեղին են պատկանում, եվրոպացի են և իրավունք ունեն Ավստրալիայում ապրելու:

Եգիպտոսը նշանավոր կրթական կենտրոն էր: Ըստ խորհնացու՝ V դարում հայ թարգմանիչները նաև նրա մայրաքաղաք Ալեքսանդրիայի դպրոցներն են հաճախել: 640-ին արաբները տիրում են Եգիպտոսին: Արաբ բանակի հրամանատար Ամր-իպ-ալ-Ասին իր բարեկամ հայազգի ուրաջյալ զորավար Վարդանին նշանակում է Եգիպտոսի հարկապետ: Սա կահիրեի մեջ մի վաճառափողոց է շինում, որն իր անունով կոչվում է Սուրի Վարդան (Վարդանի շուկա): Հայերը Եգիպտոսում մեծ պաշտոններ են ստանում, նրանց մի մասը ուրանում է հավատը: XI դարում Եգիպտոսի մեծ վեզիրն էր Պատրը, որը նաև բանակների հրամանատարն էր, քաջ սպարապետ, փառավոր իշխան և պետության նեցուկը: Նա նորոգում է Լահիիրն մայրաքաղաքը, որտեղ նաև հայկական բանակ է նստում, որը նրբման պաշտպանում է հայությանը: Պատրը Եգիպտոսում կառավարում է 20 տարի և մահանում 1094 թ.: Նրան փոխարինում է որդին: 1135-37 թ.թ. Եգիպտոսի վեզիրն էր Վահրամ Պախլավունին: Մինչև 1167-ը Եգիպտոսի վեզիրները հայ էին: Այնուհետև՝ հատկապես մամլուքների շրջանում,

նգիպտահայ գաղութը «խնդհանում» է: XIX դարի սկզբներին նշանավոր էին հայ դերձակներն ու արծաթագործները: 1832 թ. Մեխմետ-Ալի փաշան օսմանցիների դեմ ապստամբում է և եգիպտոսը անկախ հայտարարում: Բանակցությունների մեջ մեծ դեր է խաղում Պողոս Բնյը, որի մասին «Երոտական լրագրերը վկայում են, թե ոչ մի երոտական խորհրդական կրնար այդպիսի կարևոր խնդիր մը այնչափ կարճ ժամանակէն լմցնել, ինչպէս այս խորագիտ և մեծահանճար հայը» [1], էջ 455: Այդ շրջանում նորից Եգիպտոսում ծնավորվում է ազնվական ու հարուստ հայ սերունդ, որոնց ղեկավարն էր Պողոս բնյը: Նա «արտաքին գործոց, վաճառականության գլխավոր և պաշտոնատարի, և՛ խորհրդականի անունով երկար ժամանակ կառավարել է երկրին արտաքին քաղաքականությունը» [1], էջ 455: Եգիպտահայերի մեջ «տիեզերական» հռչակ են ունեցել Արթին փաշան և Նուպար փաշա Նուպարյանը: Արթին փաշան 1834 թ. Եգիպտոսի գորապետի օգնականն էր, 1835-ին՝ տնտեսագիտության և թաղամանչության վարժարանի տնօնչ, բացել է Բազմարվեստից վարժարանը, հետո հազարավանդի աստիճան աստացի է և Պետական ժողովի անդամ նշանակվել, ինքը անձամբ թաղամանել է եվրոպական օրենսդրական գրքերը և սովորեցրել Մեխմետ Ալի փաշային: 1839-ին փաշայի առաջին թարգմանն ու քարտուղարն է դարձել, 1841-ին իբրև պատգամավոր Փարիզ և Լոնդոն զնացել, 1844-ին Արտաքին գործոց և վաճառականության նախարար նշանակվել: Ստացել է նաև փաշայի տիտղոս, որը քրիստոնյաներին տրվող բարձրագույն աստիճանն էր:

Նուպար փաշա Նուպարյանը հայերենից բացի գիտեր թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, հունարեն և արաբերեն: Սկզբում արտաքին գործերի նախարարությունում էր, հետո դարձել է փաշաների անձնական քարտուղար, երկաթուղայինների ընդհանուր տնօրեն, հանրօգուտ շինությանց և արտաքին գործոց նախարար և, վերջապես, Եգիպտոսի նախարարապետ (վարչապետ): Նրան էր պատկանում Ալեքսանդրիայից մեկ ժամվա տարածությամբ հեռու գտնվող Ապուհումուս գյուղը, որտեղ մի քանի հազար օրավար հողի վրա բրինձ էր մշակում: Մեծ դիվանագետ ու քաղաքագետ էր, ունի նվիրդական հռչակ, կառուցել է տվել Կահիրե-Սուեզ երկաթուղին: Նրա փառքի պատկան են համարում Եգիպտոսի դատական վերակազմության գործը, քնիկ դատարանների բարձնորոգումը: Ինքը հատուկ օրենսգիրք է կազմել, որով էլ առաջնորդվում էին: Եգիպտական ժողովրդի ամենամեծ պաշտպանն էր և վայելում էր մեծ ժողովրդականություն: Նուպար փաշան մահացել է Փարիզում 1899 թ: 1904 թ. Ալեքսանդրիայում կանգնեցրել են նրա արձանը:

Եգիպտահայերի առաջին կանոնավոր դպրոցը՝ Կահիրեի «խորենյան ազգային վարժարանը», հիմնել է վանեցի վաճառական Կարապետ Գալստյանը և ապահովել նրան՝ կտակելով 50 հազար ոսկու կալվածներ: Մատթեոս Նախկնդոս Իգմիրլյանը Եգիպտոսում Մահմանադրություն է հաստատել և օրենքը ամեն ինչից բարձր սահմանել: Եգիպտահայ գաղութում աշխույժ էր նաև ազգային կյանքը: Տպագրվում էին մի շարք թերթեր, նաև «Արտեմիս» ամսաթերթը, որ կանանց հարցին նվիրված առաջին հայ թերթն էր՝ օրիորդ Մարի Պնյլնյանի խմբագրությամբ: 1905-ին Պողոս Նուպար փաշան, որը հնարել էր էլեկտրական գութան և ճանապարհների հաղորդակցության և երկրագործության նախարարն էր, Կահիրեում բացել է երկրագործական առևտրական դպրոց: Նրա նախագահությամբ 1906-ին Կահիրեում կազմվել է «Հայկական բարձրորձական ընդհանուր միությունը»: Հիմնվել են նաև «Մանրագյան ուսումնասիրաց ընկերությունը», «Հասպուրական դպրոցասիրաց ընկերությունը», որոնք 1907-ին միացել և կազմել են «Միացյալ ուսումնասիրաց ընկերություն»:

XX դարի սկզբին եգիպտահայերի մեջ հայտնի էին Ալեքսանդրիայի բարձրագույն դատարանի նախագահ Կարապետ Կնյիսյանը, կառավարության գլխավոր երկրաչափ Միքայել Կնյիսյանը, Ալեքսանդրիայի խառն դատարանի անդամ Արթին Կնյիսյանը: Եգիպտոսի առաջին փաստաբանը թիֆլիսեցի տիկին Նաթալիա Միշնին էր, որը 1908-ին փաստաբանների կաճառ է ստեղծել [1], էջ 460-461:

Հայ գաղթականության պատմության մեջ քիչ գաղութներ են տևական կյանք ունեցել: Հրաշյա Աճառլյանը այդ տնտեսկետից առաջինն է համարում Սեբաստիայի գաղութը, իսկ նրա ժողովրդին բնութագրում է որպես հայության ամենամաքուր ներկայացուցիչներ՝ խաղաղ ու

պարկեշտ բնավորությամբ, մարդասիրությամբ, ազգասիրությամբ, ջերմեռակ բարեպաշտությամբ: Սեբաստիայի շրջանից են բժիշկներ Բունիաթ Սեբաստացին, Ամիրդովլաթ Ամասիացին, որը գրել է «Անգիտաց Անպետ» բժշկական գիրքը (1496), Մխիթար Աբբա Սեբաստացին՝ Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության հիմնադիրը, Սամվել Մուրատը՝ Հնդկաստանի նշանավոր բարեգործը և Վենետիկի Մուրադյան վարժարանի հիմնադիրը, և այլք:

«Հայ գաղթականությանը մեջ մեծագույնը և աշխարհի ամենէն հայաշատ քաղաքը Պոլիսն է, որ նախ Բիզանդիոն անունը կը կրէր» - գրում է Հր.Աճառյանը [1], էջ 585: Նա նշում է, որ հայերը հույների հետ բարեկամ ու դաշնակից են եղել վաղուց, իսկ սկսած IV դարից հայերից շատերը ուսանելու նպատակով էին գնում Աթենք ու Պոլիս, իսկ «Ե դարուն յարաբերությունները ավելի կընդարձակուին, և Պոլիսը հայ թարգմանիչներու ուսումնավայրը կը դառնայ» [1], էջ 586: Աճառյանը գրում է, որ 990 թվի մեծ երկրաշարժից փլվել էր նաև Սուրբ Սոֆիայի գմբեթը: Հույն ճարտարապետները չեն կարողացել այն վերակառնել: Տաճարի գմբեթը նախագծել ու առաջինից էլ ավելի կայուն ու գեղեցիկ (31 մետր տրամագծով) կառուցել է հայ անկանի ճարտարապետ Տրդատը:

Աճառյանը Պոլիս հայ գաղթականության հունական շրջանը հասցնում է մինչև 1452 թիվը. «Հոս կը վերջանայ Պոլսոյ հայ գաղթականության պատմության առաջին շրջանը և կկսի երկրորդը՝ Օսմանեան շրջանը» [1], էջ 598: Դրա սկիզբը դրվում է 1453 թ., երբ Սուլթան Մուհամմետ Բ-ն գրավում է Պոլիսը: Ղալաթիան, որ առաճիկն եվրոպական բերդաքաղաք էր, կամոլիս անձնատուր է լինում: Սուլթանը այդ երկու մեծ քաղաքների պարիսպները քանդել է տալիս և Փոքր Ասիայում եղած օսմանցիներին հավաքում Պոլսում: Քաղաքի անունն էլ փոխում, դնում է Իսլամպոլ (այսինքն՝ տաճիկը շատ): Սուլթանը Փոքր Ասիայից Պոլիս գաղթած հայերին ևս պատվով է ընդունում, արտոնություններ տալիս, առանձին թաղամասեր հատկացնում, արտոնում ազգային եկեղեցիներ ու դպրոցներ կառուցել և հորդորում նպաստել Օսմանյան կայսրության կառուցմանն ու ամրապնդմանը: «Հայասեր Սուլթանը քանի մը տարիէն Պրուսա գնաց. հոն գտնելով հին բարեկամ Յովակիմ եպիսկոպոսը՝ վեց տուն ազնուական հայոց հետ Պոլիս տարաւ և շնորհեց իրեն պատրիարքական Փաթրիկ տիտղոսը (1461 թ.): Այսպէս սկսաւ Պոլսոյ պատրիարքութիւնը, որուն իշխանութիւնը կը տարածուէր այն ժամանակ այնչափ տնդ միայն, որչափ կը տիրէր Ֆաթիհ»: «Յովակիմ Ա Պրուսացի (1461-1478) կազմակերպեց Պոլսահայոց առաջին համայնքը, որ պաշտօնապես կոչուեցաւ Այլը Ճէմաթը (վեց հասարակություն)» [1], էջ 600:

XVIII դարում Պոլսի հայկական թաղերի թիվը հասնում էր 20-ի, այդքան էլ եկեղեցիներ, դպրոցներ և այլն: Իրար նն հաջորդում հարյուրավոր պատրիարքներ, որոնցից ամենաառաջադիմականն ու ազգամկերը Մկրտիչ Նրիմյանն էր, որի անվան հետ է կապված «թղթն շերմի» պատկերավոր արտահայտությունը: Գովեստով է խոսում պատրիարք Մատթեոս Իգմիրլյանի (պոլսեցի) մասին, որը «երկաթն պատրիարք» տիտղոսին էր արժանացել:

1860-1880 թ.թ. Հր.Աճառյանը Պոլսի մտավոր ու հասարակական կյանքի դարազրկումն է համարում: Իրենց գործունեությունն են ծավալում բազմաթիվ գործիչներ, գրողներ, թերթեր, թատրոններ, դպրոցներ, տպարաններ, ընկերություններ: Պոլսի հայերը մեծ դեր են խաղացել օսմանյան տնրության մեջ: Թուրքիան չորս հիմնական հպատակ ազգ է ունեցել: Քրդերը՝ իբրև բարբարոս, բուլղարները՝ իբրև խղճով պարտիզան, հույները՝ իբրև պետական լեզուն սովորելու մեջ անընդունակ, չեն մասնակցել պետական գործերին: Ասպարնդը մնացել էր հայերին: XIX դարում Օսմանյան պետության ելմանական մասը հայերն էին ղեկավարում: Ընդհանուր մարալին հասույթը հանձնված էր Տյուզյան Հովհաննես Չելեպիին, վառողպետությունը ժառանգաբար Տադյանց ձեռքում էր: Արքունի պալատի և պետական պաշտոնյաների տների հացի մատակարարողները XVII դարից նույնպես հայերն էին, իսկ քանակի հացի մատակարարողները՝ Նորատուկյանները: Պետության գանձարանի տնօրենությունը հանձնված էր Տյուզյանց, որոնք առաջ արքունի ոսկերչապետ էին, հետո էլ՝ Պեղզյան Հարություն ամիրային: Սուլթան Մահմուտը նույնիսկ իր պատկերը, որ բարձրագույն նշանն էր, նվիրել էր նրան, տնտեսության էր գնացել հիվանդ ժամանակ, ծալյալ մասնակցել նրա հուղարկավորությանը: Հովհաննես Պեյ Տադյանը Պեյգուլի թղթի գործարանի վերատեսուչ է

աշխատել, Էյուպի մանածի գործարանի տնտւոյ, այնուհետև Ագետլըի վառողապետ: Նա հնարել է հրացանի երկաթները ծակելու մեքենա: Նրա ղեկավարությամբ են շինվել Պեյգեզի կաշվի, Նիկովմեդիայի չուխայի, Հնրեքնի մետաքսեղենի, Ջնթիսի Պուրնուի երկաթ ձուլելու և տպանդի գործարանները: Արքունի ճարտարապետությունը հանձնված էր Մերվեյան ճանիկ ամիրային, հետո՝ ժառանգաբար Պալյանների նշանավոր գեղին: Փաստորեն հայերը կամ նախարար էին, կամ էլ օգնական, խորհրդական: Երկրի հարկահավաքը հայ էր: Արքունի ղեկավարն համալսարանի ղեկավարը և գլխավոր դասախոսները հայ էին: Հարություն փաշա Տառյանը արտաքին գործերի նախարարության խորհրդական անունով վարչին էր, Պետրոս Գոյումճյանը՝ հանքերի և անտառների վերատնտիւր: Արհեստի, երկրագործության, վաճառականության և արվեստի մեջ ևս հայերը մեծ դեր ունեին: Արքունի հրդեհաշէջ խմբի ջրհանները պատրաստում էր Նիկողոս աղան, Գավաֆյանը հնարել էր ծովը վառելու նոր հունական հուր, տպարանապետ Պաղտատյանը՝ բազմագույն տպագրությունը, Թազվոր Մելլոյանը՝ խոտոր ծայնացույցը: Ընդամաքումը գրեթե հայկական արվեստ էր, Պուլի նշանավոր բժիշկները հայեր էին, ծաղկի պատվաստն էլ հայերի գյուտն էր: Պոլսում գործում էր մի հիվանդանոց՝ «արժանի ամեն ազգի նախանձը շարժելու. ունի 5257 քառակուսի մէթր տարածություն (յետոյ բարձրացաւ 35000 քառ. արշին) բազմաթիւ բաժանմունքներով ինչպէս՝ եիւրանոց, յիմարանոց, անկելանոց, ծերանոց, արհեստանոց, դեղարան, մոսարան ևն. կը խնամէ 1100-է ամէկ թշուառներ» [1], էջ 635: Հայերը գերազանցում էին նաև փաստաբանության և դժգոհողության մեջ: «1860-ին ֆուտա և Ալի փաշաները մտածած էին տաճկական հանելուկային գրերը թողուլ և պաշտօնական գիր ընդունիլ հայերէնը: Մեծ եպարքոս Բնէիտ փաշան սորվեցաւ հայ գիր, որպէսզի տարածէր թրքոց մէջ: Կ'ըսուի, թէ օսմանեան երեսփոխանական ժողովին ալ նույնը ընդունուած էր, բայց ազգային փառասիրութիւնը կամ ժողովին շուտ փակումը յետոյոց զայն» [1], էջ 643: Ժողովրդական բանաստեղծության՝ աշուղության, և մանկավարժության մեջ ևս հայերը մեծ դեր ունեցան, նույնիսկ տաճկերեն առաջին եվրոպական ոճով դասագրքերը հայերն են կազմել:

Վենետիկի գաղութական հայերի մեջ Հր.Աճառյանը առանձնացնում է Անտոն Սուրյանին, որը 1559-ին հնարել էր ծովի հատակը բերելու և մարքելու մի մեծ գործը: Նա կարողացել էր ծովը ընկղմված մեծ գիմպորական նավը հանել, մարքել Վենետիկի նավահանգիստը, իսկ 1570-ին հնարել էր նոր տնակ թնդանոց: 1575-77 թվերին Իտալիայի խոլերայի համաճարակի շրջանում Սուրյանը մի ղեղ էր հնարել ու նրանով փրկել շատերի կյանքը:

Փարիզի սրճարանային կյանքի հիմնադիրը հայազգի Հարությունն էր, որը 1671 թ. Սեն Ժերմեն տոնավաճառում բացել էր առաջին սրճարանը: 1798 թ. Փարիզում Արևելյան լեզվաց վարժարանում, Նապոլեոնի կարգադրությամբ բացվել էր հայերեն լեզվի դասընթաց, որի պատասխանատուն էր նշանակվել Շահան Զրպետը: Նապոլեոն Ա-ն շատ հայ թիկնապահներ և օգնականներ է ունեցել, որոնց մեջ նշանավոր են եղել Ռուստամը (կամ Ռուբան), Միր Դավթը և Մուրատը: Փարիզում հայ ուսանողների սիրած մասնագիտությունը բժշկությունն էր: Վասկապեն նշանավոր էր Հովսեփ Մելլոյան Պեյրանը: Նա միակ հայն էր, որ ընտրվել էր Փարիզի բժշկական ակադեմիայի անդամ, դարձել Պատվո լեզնոնի ապետ, հնարել նոր վիրաբուժական գործիք ու ղեղ, որն էլ կոչվե են նրա անունով, ընտրվել բժշկական համալսարանի դասախոս: Հր.Աճառյանը հիշատակում է նաև Երվանդ Մանվելյանին, որը գտել էր կատաղության միկրոբը, Դր.Հազարապետյանին՝ կուրյ բժշկին, որը սրտի հիվանդությունների հայտնի մասնագետ էր և, հակառակ իր կուրությանը, ճիշտ որոշում էր հիվանդությունը և դեղատոմս գրում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեծ հռչակ էր հանել Ֆրանսիայի հայ կամավորների բանակը, որ «Հայկական լեզնոն» անունն էր ստացել: Ֆրանսիայում հայերը մտցրել և զարգացրել են հատկապես գորգագործությունը և մետաքսն հյուսվածքների արտադրությունը: Պոլսեցի Միհրան Գավափաճյանը Մարսելում հայկական ջանասիրությամբ ոչնչից ստեղծել էր սնվական դեղատոմս, թղթի գործարան, միաժամանակ Փարիզի Արևելյան լեզուների վարժարանում դասավանդել տաճկերեն:

«Մինչդեռ Գերմանիան եղել է շուսահայ ուսանողների լեկտորնավայրը, իսկ Ֆրանսիան՝ տաճկահայ ուսանողների, ընդհակառակը, Շվեյցարիան երկու կողմի ուսանողութեան էլ ասպնջական է եղել միշտ, որովհետև Շվեյցարիայում թե՛ Ֆրանսերենը և թե՛ գերմաներենը զուգընթաց են» [1], էջ 728: Հայ ուսանողներից նշում է Հարություն Արևելյանին, որը կարողացել

է դառնալ քիմիայի պրոֆեսոր Յյուրիլիսի համալսարանում, վարել զանազան պետական պաշտոններ, իսկ 1883-ին նոյն է Յյուրիլիսի ցուցահանդեսի վարիչը, 1896-ին քարձրացել է Մասիսի գազաթը: 1887-ին Ժնևում հիմնադրել է Հնչակյան հեղափոխական կուսակցությունը, որը հետո փոխադրվել է Լոնդոն:

Բնիկայում Տիրան Սեֆերյանը հնարել է մի տմնակ դիտակ, որով կարելի է մինչև 20 մմ հաստությամբ մետաղե մամենների ներսը դիտել: Թագավորական հրամանագրով պարտադր էր նրա գործածությունը խտացած գազի հետ գործ ունեցող բոլոր հաստատությունների համար:

Ամերիկայում ևս գաղթական հայերը որոշակի ներդրումներ ունենին: Բժիշկ Տառայանը հայկական մածուներ ներդրել է բժշկության մեջ. կառավարության կողմից ստացել մածուների վաճառման մենաշնորհ: Նրան հետևել է բժիշկ Յադուպյանը: 1902-ին Ֆրեզնոյում Սեդրակ Մարալյանը հնարել է նրկու մեքենա՝ մեկը չամիչ չորացնելու, նրկրոդը՝ ծառից պտուղ հավաքելու: Ամերիկյան թոթադրամի հնարողը նոյն է Թովմաս անունով մի հայ, որն էլ նոյն է Օհայոյի կառավարիչն ու ֆինանսների նախարարը: Բյուզանդ Նշկյանը անասունների սնուցանելու նոր մեթոդ է մշակել, իսկ մշեցի Մելթոն Մարգարյանը երեք գյուտ է արել, որոնք «յեղաշրջին նրկաթուղաց վագոնի անիւներու շինութեան գործը» [1], էջ 760: Հարավային Ամերիկայում խաբերդոցի բժիշկ Վ.Օսկյանը հնարել է շերամի գունավոր մետաքսը՝ տասնութ զանազան գույներով: Բժիշկ Լևոն Գասպարյանը մեռած մարմինը քարացնելու գյուտն է արել, իսկ բժիշկ Միհրան Գասպարյանը ճառագայթներով բուժման ամենամեծ մասնագետն էր:

Հր.Աճառյան «Հայ գաղթականության պատմությունը» պատմական դասեր է տալիս մեզ, հիշեցնում, որ նույնիսկ նրբեմնի բարգավաճ ու ծաղկուն գաղթավայրերը տեղական չեն եղել, և հայերն այլ երկրներում լավագույն դնաքերում օտար լեզվով խոսող, տվյալ երկրի առաջնությանը խթանող մարդիկ են: Կարևոր է դա հասկանալ հատկապես մեր պատմության արդի փուլում: Ինչպես նշում է պրոֆ. Հովհ. Բարսեղյանը, «այս գիրքն ընթերցողը պակաս չի գգա նաև գաղթների պատճառ դարձող նրկապատկությունների, թշնամանքի ու դավաճանության, օտարապաշտ ու ազգութագրության, եկեղեցական աթոռակալի, կուսակցական պաշտոնավորության, նրբեմնի նույնիսկ մատնիչության՝ անվանապես բերվող բազմաթիվ օրինակների» [1], էջ 6:

Այսպիսով՝ Հր.Աճառյանը՝ լեզվաբանական մի շարք գիտաճյուղերի սկզբնավորողը, խորահնուտ ու բարեխիղճորեն ուսումնասիրել է նաև հայոց պատմությունը, հայկական գաղթօջախները, առաջիններից մեկը ներկայացրել հայերի ներդրումներն այդ երկրներում:

Резюме

Гр.Ачарян, который является основателем некоторых лингвистических учений, один из видных исследователей истории армянского народа и его миграции (переселения). В статье представляется книга “История армянской миграции” (768 с.), которая характеризует пятьдесят восемь армянских колоний, сформированных на разных континентах мира, а также заслуги армян в разных странах.

Գրականություն

1. Հր.Աճառյան, Հայ գաղթականության պատմություն, Ե., 2002:
2. Հր.Աճառյան, Հայոց պատմություն՝ հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Ե., 2004:
3. Հր.Աճառյան, Այսպիսի հուշերից, Ե., 1967:
4. Խ.Բաղդիկյան, Հրապա Աճառյան մարդը և գիտնականը, Ե., 2005:

ԱրՊՀ, հայոց լեզվի և նրա դասականության մեթոդիկայի ամբիոն

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԸ ԵՎ ԲԱՌԱՋԵԼԵՐԸ
ՂԱՅԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻ ՀՔԵՒԱԹՆԵՐՈՒՄ

Ա.Յու. Սարգսյան

Գնդարվեստական գրականության մեջ բարբառային և ժողովրդաստեղծական բառերի ու բառածանրի գործածության մասին քննադատական գրականության մեջ արտահայտվել են իրարանցիկ կարծիքներ: Այժմյանգաղեն անթույլատրելի է համարում նման ձևերի գործածությունը՝ գտնելով, որ «ժողովրդական բարբառները գրողի համար պետք է լինեն լոկ հում նյութ և ուրիշ ոչինչ, իսկ գեղեցիկ գրականությանը ծառայող հեղինակը պետք է գրի միայն գրականական բարբառով (լեզվով)»: Դրան հակառակ՝ դասական շատ գրողներ, կարևորելով խնդրո առարկա բառերի և բառածանրի անհրաժեշտությունը, մեծապես օգտվել են մայրենի բարբառների ու խոսվածքների հարստությունից, ինչպես Արսլանը՝ Արարատյան, Թումանյանը՝ Լուսու, Իսահակյանը՝ Կարեն, Բակունցը՝ Գորիսի, իսկ Սայաթ-Նովան ու Մուրադկյանը հիմնականում առեղծագործել են Թիֆլիսի բարբառով:

Ղազարոս Աղայանի հեքիաթներում հաճախ են հանդիպում բարբառային բառեր և բառածանր, որոնց աղբյուրը մեծ գրողի մայրենի՝ Բոլնիս-Լաչանի խոսվածքն է, որը հանդիսանում է Ղազարաղի բարբառի խոսվածքներից մեկը:

Հեղինակի գործածած բարբառային բառերը պայմանավորված են կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա/ գրական հայերենում համարձեցներ ունեցող բառեր

բ/ բառեր, որոնց համարձեցները չկան գրական հայերենում

Առաջին խմբի բառերից են՝ *բաժինը* (օժիտ), *գինահարվել* (սարսալ), *գոլ* (շերտ), *ժնգնել* (ծանածել), *կակուղ* (փախուկ), *կոտիպուզ* (գլուխկոծի), *կոնյան* (կարթածոտ), *մարմնար* (մարամուտ), *մրճոճվել* (խճճվել), *շառանդաղ* (մշուշ), *շիկնը* (վիզ), *չառգոն* (ճանկեղ), *ջգրացնել* (զայրացնել), *տատմար* (մանկաբարձուհի), *տափ* (ցնտին, դաշտ), *տրխատան* (տրվիսաթել), *օշաղի* (վիշապ): Նման բառերի տեղին գործածությունը ավելի ակնառու երևում է խոսքի մեջ, ինչպես. *Երեք օրից հետո ճամփա դրին մեծ բաժնի ու բաժինքով* (էջ 73): *Յոթը լուսն քառակնի, Սև բերդումը Անտես-Աննիանի հսկա նորայրները մեծ տոն էին կատարում իրենց արած հաղթությունների համար* (էջ 68): *Քաղաքների տերն ընտրեց ընտիր ճոթեղենն և, ինչ գաղղ ու զարդարանք, որ պետք էր հարս ու փնայի համար...* (էջ 29): *Նրանք էլ այնպես հախտեցին աղջկանը և այնպես կոլ տվին, որ միայն մի պուտ արյուն կաթեց տերևի վրա* (էջ 28): *Աչքերը գտա, բայց ինչպե՞ս ստղացնեմ* (էջ 23): ... *Իրանց ուտելու բաժինը վերցրին մի ջոկ անասուն, տարան հազ բորեցին մեջը և սկսեցին ուտել* (էջ 21): ... *Աղապհին իսկույն մի կարմիր խնձոր դառավ ու վաղ ընկավ մի տան հերթից* (էջ 82): ... *Պետք է իմանային լավ ձի հեծնել, լավ վազել, լավ լողալ, ծառերի վրա մագլցել, պատակների ու ժայռերի վրա բարձրանալ* (էջ 20):

Բավական է ընդգծված *բաժինը*, *քառակն*, *ճոթեղեն*, *հախել*, *պուտ*, *սաղացնել*, *ջոկ*, *հերթ*, *պատակ* բարբառային բառերը փոխարինել գրական համարձեցներով՝ *օժիտ*, *հնտ*, *կտորեղեն*, *խլել*, *կաթել*, *առողջացնել*, *առնոճին*, *նրդիկ*, *սպառաժ*, հեղինակի և նրա հերոսների խոսքի նրանցը կիտվելի՝ խոսքը դարձնելով ոչ հյույժեղ ու արհեստական:

Առավել տեղին են գործածված գրական հայերենում համարձեցներ չունեցող բառերը՝ որոնք բարբառներում ստեղծված կամ նրանց ինչուսական հիմքին համապատասխան փոխված ու իմաստավորված միավորներ են՝ *ակաճջաթնուկ* (ուրախ լուրի ավետում), *արխաջոր* (առվի ջուր), *գաթաթի* (զայաթ թուղ), *թաթաշոր* (մանկան ձեռքեր բարտրվելու շոր), *թանթուլ* (կենդանիների աջակ ոտքերի թաթը), *խաշու* (լոբալ, մսով և այլն ջրալի կերակուր), *ծննդկան* (նորածին երեխայի մայր), *կռատուն* (հեթանոսական տաճար), *հետկանին* (նրկուրդ կինը), *մադի* (էգ թռչուն), *պոխորակով* (էգ պախար) և այլն:

Դժվար թե հնարավոր լինի դրանց փոխարեն օգտագործել իմաստով շատ թե քիչ մոտ որևէ բաժ առանց աղավաղելու գրողի խոսքի գեղարվեստական հատկանիշները, ինչպես նաև իմաստը: Բերենք օրինակներ.

Գլուխն աղ տաթի թռններն էլ, թուրաւ չորս կողմով բոլորված, իրանց տատին էին հնիհաջ ասել տալիս՝ ականջ դնում (էջ 5): *Գլուղի աղջկերը նկն էին աղբյուրից ջուր տանելու և հերթով*

լցնում էին կրծքներն ու փառքները (էջ 91): Այ մարդ, նա կարծում էի, թե դու սովորականից շատ նա ուտում, էնքան որ նա քաղցած մնում (էջ 21): Կույրները չխնայեցան, որ մի նոր հացընկեր ունին, և թեև չկշտացան այս անգամ, բայց ծայր չխանցին (էջ 21):

Թերևս այս խմբի մեջ պետք է ներառել նաև բարբառային այն հարապատկությունները, որոնց համարվածները գրական հայերենում առանձին բառեր են, ինչպես՝ *թափազա ամեն* (մատուցել, հրավերել), *լոր-լոր անել* (ցատկել, թռչկոտել), *կանաչ-կարմիր* (ծիածան), *հաբու տալ* (պղծախարել), *չափ ընկնել* (արշավել, ստրալ), *կախ անել* (կախել), *բոլորա տալ* (հուսադրել), *լախառնաչի տալ* (շատախոսել), *այնուր չգցել* (անտեսել), *քացի-քացի անել* (քաղաքախել), *հույս տալ* (սնդակել), *դառա անել* (տրտմել):

Բարբառային բառերի շարքին կարելի է դասել մի շարք անծանոթներն ու մականուններն՝ *Օձամանուկ*, *Ջանգի-Ջուճգի*, *Այծատուր*, *Մանուկ-խան*, *Ասլան-Բալա*, *Գյուլնազ տատ*, *Ուլալ*, *Արևամանուկ*, *Պախլատուր*, որոնք հեղինակի կողմից գործածվել են այնպես, ինչպես ընդունված է նեղ ժողովրդի մեջ, կամ է ներթափվել են մշակման՝ համապատասխանեցնելով նկարագրվող դեմքերին և հերոսների խոսելակերպին:

Աղայանի հեքիաթներում ստվար թիվ են կազմում նաև արևելյան լեզուների բառերը.

*Մոր քույրն իր բուրբան ստացել է... (էջ 68): Այսպիսի մի փախժան է ունեցել և Լոխման հերթին (էջ 87): Բազմ դասած Ուխայր... աշղը դառավ և սազը ծնորթի մտավ հարսանքատուն (էջ 83): Դերվիշ էր դառնում և չանազը ծնորթ առած նրդում, փայ ուզում... (էջ 78): Նորափնասն յուր մակարներով սննդան էին նստած և ուրախություն էին անում (էջ 82): Նորափնիս առաջին, ինչպես սովորություն է, շատ սրգնելու կար, որ բերել էին բարեկամները իջրև թազավորի մազա (էջ 82): Այս որ լսեց բժիշկը ունեյին (մաշան) դեմ գցեց և դուրս եկավ (էջ 85): Այդպիսի բառեր են նաև՝ *փալի* (բախտագուշակ), *շայիր* (բանաստեղծ), *չառնար* (արքայած), *հավուզ* (ջրավազան), *հարթոնի* (ավազակ), *դոյ* (խոյ), *դումաշ* (մետաքս) և այլն:*

Նատկանշական է, որ հեքիաթներում ռուսներնից և վերջինիս միջոցով նվորդական լեզուներից փոխառված բառեր գրեթե չկան, ինչպես.

Ուխայր մի ճարպիկ ծնունտով էր, այսինքն՝ աչքակալ, ֆոկուսնիկ... (էջ 75):

Սակայն որևէ գրողի գործածած փոխառյալ բառերի մասին խոսելիս «պետք է խստորեն տարբերել նախ իր՝ գրողի կատարած փոխառությունը օտար լեզվից և այն փոխառությունը, որ ոչ թե գրողը, այլ բարբառն է կատարել»²: Վերը բերված օրինակները հիմք են տալիս ասելու, որ փոխառյալ այդ բառերը Աղայանը վերցրել է ոչ թե փոխառու լեզուներից, այլ մայրենի բարբառից, հետևաբար դրանք կարելի է համարել բարբառային-փոխառյալ բառեր:

Աղայանը մեծ տեղ է տվել նաև բարբառային բառաձևերին և քերականական ձևերին, ինչպես՝ *բալանի* (բանալիներ), *սուկի* (սովինկո), *ժխեր* (ձիեր), *աղջկեր* (աղջիկներ), *աշունքի* (աշան), *կոխրուր* (կողրուր), *առաջն* (առջևը), պատասխանել օր այժի հետ գնաց *ոչխարը* (ոչխարները արածվու տներ): ինձ ուղարկեցեք *տավար* (տավար արածեցնելու):

Ներիաթներին առանձին փայլ են տալիս բարբառային ու ժողովրդական բազմաթիվ դարձվածքներ, ինչպես՝ *փուտ անուն* (մականուն), *մարդու գնալ* (ամուսնանալ), *մինչև նրկինք բարձրացնել* (փառաբանել), *հացը կտրել* (ապրուստից զրկել):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, կարելի է ասել, որ Աղայանի հեքիաթներում բարբառային բառերի, բառաձևերի, քերականական ձևերի, դարձվածքների առատությունը նրան մի կողմից պայմանավորված է հեքիաթների ժանրային բնույթով, մյուս կողմից արդյունք է հեղինակի միտումնավորության՝ նոր գրական լեզուն հարստացնելու, ինչպես նաև իր խոսքը ավելի ժողովրդական դարձնելու համար:

Резюме

В работе представлены диалектические слова и формы слов, использованные в сказках одного из выдающихся представителей армянской литературы - Газароса Агаяна.

Отдельными группами представлены те диалектические слова, которые имеют и не имеют аналогов в литературном армянском языке. А также фразеологизмы, заимствованные из восточных языков слова.

Գրականություն

1. Այդ և մյուս օրինակների համար տե՛ս Ղ.Աղայան, Ներիաթներ, Ե., 2004:
2. Տե՛ս Դ.Իշխանյան, Բակուրցի լեզվական արվեստը, Ե., 1965, էջ 91:

ԱրԴՏ, հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ ԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱԾԱՆՑՄԱՆ ՉԵՆԹԱԿՎՐՈՂ
ՆԵՐԿՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԲԱՅԵՐԸ**

Շ.Մ.Մինասյան

Բառերի քերականական այն կարգերը, որոնք անմիջականորեն առնչվում են նրանց բառմաստին, առավել հսկված են փոփոխությունների, որոնք էլ հանգեցնում են ընդհանուր օրինաչափություններից շնչումների: Քերականական այդպիսի կարգերից է բայասմբը: Մեծ բայի ամենաբնորոշ քերականական կարգերից է, որի վերաբերյալ առայսօր էլ տարակարծությունները շատ են: Մեր խնդիրը չհամարելով այդ տնտանիքների քննությունը՝ կխոսենք ներգործական սեռի բայերի մի կարևոր առանձնահատկության մասին:

Մեծի քերականական կարգը քննելիս բոլոր լեզվաբանները անգրադառնում են նախևառաջ անցողականության և անանցողականության հասկացություններին, ընդ որում անցողականությունը բնորոշում են ուղղական (հայցական) հոլովով արտահայտվող ուղիղ խնդիր պահանջելու և ընդունելու հատկությամբ, իսկ անանցողականությունը՝ նշված հատկության բացակայությամբ:

Որպես անցողական գործողություն ցույց տվող բայեր՝ ներգործական սեռի բայերը բնորոշվում են երկու սեռատարբերակիչ առանձնահատկությամբ.

1) նրանք արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է մեկ այլ առարկա, որն էլ քերականորեն ներկայանում է որպես ուղիղ խնդիր,

2) որոշ բացառությամբ ստանում են *-վ* ածանց և փոխում իրենց սեռային նշանակությունը:

Նշված երկու հատկությամբ բնորոշվում են ներգործական սեռի բայերի մեծագույն մասը, սակայն մի շարք բայեր շեղվում են ընդհանուր օրինաչափությունից. նրանք կրավորական ածանց չեն ստանում կամ նրանց կրավորականը գործածական չէ:

Նշված առանձնահատկությունը հանդես են բերում կազմությամբ թե՛ համադրական, թե՛ հարադրական բայեր:

Համադրական մի շարք բայերի կրավորական ածանցման չնթարկվելու հանգամանքը չի փրկել բայի սեռը ուսումնասիրող լեզվաբանների կողմից:

Ա. Մուրվալյանը, խոսելով ներգործական սեռի բայերի մասին, գրում է. «...կան որոշ անցողական բայեր, որոնք չունեն իրենց հակադիր՝ կրավորական ձևերը (կամ դրանք սովորական, գործածական չեն): Դրանցից են, օրինակ *գիտենալ, ուզենալ*՝ կամ *ուզել, կամենալ, ցանկանալ, հուսալ* և այլն»¹: Ա. Աթրահամյանը նշում է, որ ներգործական սեռի բայերը, չնչին բացառությամբ, ի վիճակի են կրավորական ածանցման ընթարկվելու և իրենց սեռային նշանակությունը փոխելու²: Մ. Ասատրյանը ևս մեկ նախադասությամբ նշում է, որ սակավ բացառություններով յուրաքանչյուր ներգործական բայ ունի իր համապատասխան *-վ* ածանցով կրավորականը³: Ն. Պառնասյանը հարցին անդրադառնում է անուղղակիորեն.

«Ժամանակակից հայերենում ներգործական սեռի բայերի ճնշող մեծամասնությունը ունի *-վ* սեռաձանց ընդունելու հատկություն»⁴: Վերջերս լույս տեսած Յու. Ավետիսյանի, Հ. Զարարյանի «*Հայոց լեզու. Ձևաբանություն*»⁵ գրքում հեղինակները որպես բացառություն ներկայացնում են ներգործական սեռի մի շարք բայեր՝ *ունեն, ունենալ, ուզել, ուզենալ, գիտեն, գիտենալ, սովորել*, որոնք *-վ* ածանց չեն ստանում և կրավորական չեն դառնում:

Բառարանային և տեքստային ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդպիսի բայերի քանակը զգալի է, երևույթի պատճառները տարբեր:

Կրավորական ածանցման չնթարկվող համադրական բայերը մենք բաժանել ենք երեք խմբի:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են մի քանի պակասավոր բայեր, որոնք առիաստակ կրավորական դասնալ չեն կարող: Այդ բայերն են *գիտնմ, ուննմ, լվալ, ցանկալ, հուսալ, Գիտնմ և ուննմ* բայերը պատկանում են ակտիվ գործածություն ունեցող ներգործական սեռի բայերի շարքին և կարող են ընդունել իմաստային լայն ծավալ ընդգրկող ուղիղ խնդիր լրացում, մինչդեռ վերջին երեք բայերը քիչ գործածական են:

Երկրորդ խումբը կազմում են այն բայերը, որոնք իրենց հիմնական իմաստներով չեզոք սեռի են, բայց իմաստափոխությամբ կամ խնդրառական փոփոխություններով տեղաշարժի են ենթարկվել դեպի ներգործականը:

Հասկանալի է, որ գրաբարում միայն չեզոք, ժամանակակից հայերենում նախատաց չեզոք, ապա միայն ներգործական սեռի իմաստով հանդես եկող բայերը առավել ևս կրավորական ածանցման ենթարկվելու հատկություն հանդես չեն բերի: Այդ բայերից են *անցնել, բխել, խնջել, տննչալ, ունկնդրել* և այլն: Կրավորական ածանցման չենթարկվող մի քանի բայեր էլ թե՛ գրաբարում, թե՛ ժամանակակից հայերենում կրկնասեռ են՝ չեզոք և ներգործական սեռերի համատեղումով: Սրանց գրաբարյան սեռային և իմաստային հարաբերությունները հիմնականում պահպանվել են նաև ժամանակակից հայերենում: Այդ բայերից են՝ *աշխատել, ծաղկել, հոգալ, նրկարել, նրկնել, ցնկնել, շողնել, ողբալ, սովորել, սգալ, ստնլ* և այլն: Այս բայերը թե՛ գրաբարում, թե՛ ժամանակակից հայերենում իրենց առաջնային և իշխող իմաստներով չեզոք սեռի են, բացի *սովորել* և *ողբալ* բայերի, որոնցում այժմ իշխում է ներգործական սեռի իմաստը: Այս հանգամանքն էլ խոչընդոտում է նշված բայերի՝ կրավորական ածանց ստանալուն: Այս կապակցությամբ Ա. Աբրահամյանը գրում է, «... որոշ բայերի (չեզոք սեռի – Շ.Մ) մեջ էլ առաջացած ներգործական նշանակությունը անխորի հնարավորություն չի տալիս բայը գործածել կրավորական սեռով: Դրանց մեջ սկզբնական չեզոք նշանակությունն այնքան ուժեղ է լինում, որ արգելք է առաջացնում բայի կրավորական սեռի արտահայտմանը»⁶:

Հիմնական չեզոք սեռի իմաստից իմաստափոխությամբ ու խնդրառական փոփոխություններով ներգործական սեռի իմաստ ստացած բայեր էլ կան, որոնք կրավորական ածանց են ստանում, ինչպես՝ *ապրել-ապրվել, նայել-նայվել, շնչել-շնչվել, սպասել-սպասվել, հնչել-հնչվել* և այլն:

Գրոհել և դիմավորել բայերը ուղիղ խնդիր են առել և ներգործական սեռի դարձել ռուսերենի ազդեցությամբ, ընդ որում նրկորդը ստանում է *-վ-* ածանց, առաջինը՝ ոչ:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ այս բայերը կրավորական ածանց կարող են ստանալ միայն այն դեպքում, երբ հանդես են գալիս ներգործական սեռի իմաստով:

Ընդ որում այս բայերի՝ ներգործական սեռի իմաստով գործածությունը բավական ակտիվ է, որով էլ պայմանավորվում է նրանց կրավորական ածանցումը:

Որոշ կիրառություններում, սակայն, կրավորական ածանց ստացած չեզոք սեռի բայերը արտահայտում են ոչ թե իրենց ունեցած ածանցյալ իմաստով ներգործականի կրավորականը, այլ մի տեսակ գործողության հնարավորություն կամ լինելիություն⁷, ինչպես նրանում է հետևյալ օրինակներում. «Այստեղ չի ապրվում», «Կինոնկարը չի նայվում», «Շղանակի պատճառով չի խաղաղվում» և այլն:

Երրորդ խումբը կազմում են այն բայերը, որոնք բացառապես կամ իշխող իմաստով ներգործական սեռի են, բայց կրավորական չեն դառնում: Այս բայերը տեսականորեն հնարավորություն ունեն ստանալու *-վ-* ածանց և դառնալու կրավորական, սակայն խոշոր մասն կիրառությամբ հանդես չեն գալիս: Պատճառը ներգործական և կրավորական սեռերի ոչ հավասարաչափ կիրառությունն է: Սրանով պայմանավորված՝ կրավորական ածանց չեն ստանում ինչպես քիչ գործածական՝ *այապանել, ազապարել, ավելել, ողորել, պատրվակել, տնկորել, մատովակել, մեղապատել, բոթել, մուծել, թելել* և այլն, այնպես էլ գործածական մի շարք բայեր՝ *աղաչել, շնորհավորել, շոյել, վարել, ուզենալ, ուզել, վայելել, գիտնալ*:

Հաբաղիք բայերը սեռային առումով ավելի բարդ պատկեր են ներկայացնում, քան համադրական բայերը: Հաբաղիք բայերի սեռը չի նույնանում նրանց բայական բաղադրիչի սեռին, այլ որոշվում է հաբաղիքի ու այդ բայական բաղադրիչի միացությունը կազմող բայական բաղադրյալի իմաստով⁸: Ինչպես նշում է Ալ. Մարգարյանը, ներգործական սեռի բայերը, հանդես գալով հաբաղության մեջ, կարող են կազմել և՛ ներգործական բայեր, և՛

չեզոք: Իսկ չեզոք սեռի բայերը, հարադրության մեջ հանդես գալով, կազմում են միայն չեզոք բայեր:

Որպես բացառություն՝ լեզվաբանը բերում է երկու բայ *գլխի ընկնել* և *ծրնտով գալ*, որոնք, չեզոք սեռի բայական բաղադրիչ ունենալով, ներգործական սեռի նշանակություն են արտահայտում⁹:

Ելնելով հարադիր բայերի ունեցած իմաստային առանձնահատկություններից՝ կարող ենք ասել, որ չեզոք սեռի բայ-բաղադրիչ, բայց ներգործական սեռի իմաստ ունեցող հարադիր բայերի քանակը շատ է: Ուզում ենք շեշտել, որ այդ բայերը ունեն դարձվածի արժեք: Դրանք կրնանք կրավորական ածանցման, ինչպես նաև խնդրառական առանձնահատկությունների հետ կապված¹⁰: Հարադիր բայերի կրավորական դառնալու վերաբերյալ Ալ. Մարգարյանը գրում է. «Ինչպես ներգործական սեռի համադրական բայերից կազմվում են համապատասխան կրավորական սեռի բայեր, այնպես էլ կրավորական սեռի բայեր են կազմվում համապատասխան ներգործական սեռի հարադրավոր բայերից. համեմատենք գործ ածել - գործ ածվել, գործի ղեկ - գործի գրվել, շուռ տալ-շուռ տրվել, թույլ տալ-թույլ տրվել և այլն»¹¹:

Մակայն իրողությունը դադարում է միօրինակ լինելուց, երբ խոսքը վերաբերում է դարձվածի արժեք ունեցող հարադիր բայերին: Դրանք բաժանել ենք երկու խմբի.

1) չեզոք սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող ներգործական սեռի բայեր, որոնք կրավորական ածանցման չեն ենթարկվում, քանի որ գործնականորեն այդ հնարավորությունը չունեն,

2) ներգործական սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող ներգործական սեռի հարադիր բայեր, որոնք կրավորական ածանցման չեն ենթարկվում ու խնդրառության տեսակետից հանդես են բերում անմիօրինակացության:

Չեզոք սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող ներգործական սեռի բայերից են՝ *հետևից ընկնել* (հետապնդել), *աչքին երևալ* (1. հավանել, 2. նշանակություն, կարևորություն, արժեք ունենալ), *քորք* (ք) *գալ* (հավանել), *աչքին դիպչել* (նկատել), *բերանը գալ* (մի բան հիշել ու ասելու օգնություն ունենալ), *ծնոքն ընկնել* (ծնոք բերել, ճարել, գտնել), *միտքն ընկնել* (հիշել, վերհիշել), *միտքը գալ* (հիշել), *մտքից գնալ* (մոռանալ), *մտքից նկնել/ընկնել* (մոռանալ) և այլն:

Գնալիս ամբողջական կապակցության՝ ներգործական սեռի իմաստ արտահայտելուն՝ այդ բայերը հանդես են բերում ներգործական սեռի բնորոշ հատկանիշներից ոչ մեկը. կրավորական չեն դառնում և ուղիղ խնդիր չեն ընդունում: Սա բացատրվում է չեզոք սեռի բայ-բաղադրիչի իմաստային և խնդրառական հատկանիշների պահպանմամբ: Այս բայերի մեջ առանձնանում են *գլխի ընկնել* և *ծրնտով գալ*՝ դարձվածները, որոնք կրավորական ածանցման չեն ենթարկվում, բայց ուղիղ խնդիր են ընդունում¹²:

Ներգործական սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող հարադիր բայերից որոշները ստանում են - փ- ածանց՝ *ծնոք բերել-ծնոք բերվել*, *աչքի անցկացնել-աչքի անցկացվել*, սակայն այս կարգի բայերի մեծ մասը կրավորական ածանցման չի ենթարկվում, որը բացատրվում է նրանց՝ որպես դարձվածի արժեք ունեցող լեզվական միավորների կայունությամբ: Բնքենք օրինակներ՝ *աչքը բռնել/աչքն ասել* (հավանել), *ականջը քաշել* (խրատել), *ականջը կտրել* (նշանել), *գլուխը տանել* (ձանձրացնել) և այլն: Հնարավոր է, որ այս բայերի ուղիղ խնդիր չընդունելը պայմանավորված է հարադրության մեջ այդ բայերի արդեն իսկ ուղիղ խնդիր ունենալով: Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ գալիս թվով հարադիր բայեր, հարադրության մեջ ուղիղ խնդիր չունենալով, նախադասության կառուցվածքում ուղիղ խնդիր են ընդունում, ինչպես՝ *գլխի գցել*, *գլխին քաշել*, *բաց թողնել*, *երես գցել*, *երես տալ*, *միտքը գցել*, *ետ տալ*, *քառու տալ*, *մարդու տալ*, *բերան անել*, *բերան ասել*, *բերան բերել* և այլն: Մի շարք բայեր էլ, չնայած ներգործական սեռի իմաստ ունենալուն, ընդունում են բուն տրականով խնդիր, ինչպես՝ *ականջ ղեկ* (ինչի՞ն), *աչք ղեկ* (ինչի՞ն):

Ընդհանրացնելով կրավորական ածանցման չենթարկվող (կամ որոնց կրավորական անսովոր է) բայերի մասին ասվածը՝ ամփոփենք.

1. կրավորական ածանց չեն ստանում կազմությամբ թե՛ համադրական, թե՛ հարադրական բայեր:

2. կազմությամբ համադրական բայերի խումբն են կազմում

ա. պակասավոր մի քանի բայեր, որոնց կրավորականը ընդհանրապես գործածական չէ,

բ. հիմնականում չենթոք սեռի իմաստ ունեցող, բայց իմաստափոխությամբ կամ խնդրառությամբ պայմանավորված ներգործական բայեր, որոնց կրավորական ածանցմանը խանգարում է հիմնական սեռային իմաստը,

գ. գործածական և ոչ գործածական բայեր, որոնք բացառապես կամ հիմնականում ներգործական սեռի են, բայց –Վ ածանց չեն ստանում կրավորական կառուցվածքի պատվ գործածության պատճառով:

Կազմությամբ հարադրական բայերի խումբն են կազմում.

ա. չենթոք սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող ներգործական սեռի բայեր, որոնք կրավորական ածանցման հնարավորություն չունեն,

բ. ներգործական սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցող ներգործական սեռի բայեր, որոնց մեծ մասը կրավորական ածանց չի ստանում դարձվածի կայունության պատճառով:

Резюме

В статье рассматриваются те глаголы действительного залога современного армянского языка, которые исключают образование посредством страдательного суффикса. В числе этих глаголов имеются простые и составные:

Գրականություն

1. ՏՆՍ Մուրվալյան Ա., *Բայի սեռերը գրական նոր հայերենում*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1958, N3, էջ 44:
2. ՏՆՍ Աբրահամյան Ա., *Բայը ժամանակակից հայերենում*, Երևան, 1962, էջ 525
3. ՏՆՍ Ասատրյան Մ., *Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանական հարցեր*, հ գ, Երևան, 1977, էջ 182:
4. ՏՆՍ Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Երևան, 1974, էջ 280:
5. ՏՆՍ Ավետիսյան Յու., Զաքարյան Հ., *Հայոց լեզու, Ձևաբանություն*, Երևան, 2008, էջ 77:
6. ՏՆՍ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 718
7. Ա. Մուրվալյանը ներգործական սեռի բայերից ածանցված կրավորականների մի խումբ անվանում է՝ հնարավորության կամ լինելության կրավորական, քանի որ սրանք արտահայտում են գործողության հնարավորություն, ինչպես՝ *ուտվում է, խմվում է, խոսվում է*։ Նա նաև նշում է, որ հնարավորության կրավորական չենթոք բայերից էլ է կազմվում: ՏՆՍ Մուրվալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 51
8. ՏՆՍ Մարգարյան Ալ. *Հայերենի հարադիր բայերը*, Երևան, 1966, էջ 176
9. Նույն տեղը, էջ 183
10. Պետք է նկատի ունենալ, որ հաճախ չեն նույնանում դարձվածի արժեք ունեցող հարադիր բայ ու բայական դարձված հասկացությունները: Հաշվի առնելով լեզվական այս երկու միավորների տարբերությունը՝ մենք քննելու ենք միայն այն բայական դարձվածները, որոնք ունեն հարադիր բայի (ոչ թե բայական բառակապակցություն) կառուցվածք:
11. ՏՆՍ Մարգարյան Ալ. Ե., նշվ. աշխ., էջ 173
12. Չստ երևույթին Ալ. Մարգարյանը դա է հաշվի առել՝ չենթոք սեռի բայ-բաղադրիչ ունեցողներից միայն այդ երկուսը համարելով ներգործական: Բայց չէ՞ որ լեզվաբանը առաջարկում է հարադիր բայի սեռը որոշել հարադիր ու այդ բայական բաղադրիչի միացությունը կազմող բայական բարդության իմաստով: ՏՆՍ Մարգարյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 176:

ՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ
ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՖԱԿՈՒՆԵՏՈՒՄ

Ե. Ա. Միրզոյան

Աշխատանքում ներկայացված են գյուղատնտեսության բաժնում սովորող ուսանողների մասնագիտական բառարանային հարստացման և կառավարված խոսք կառուցելու հմտությունների զարգացմանը միտված լեզվական վարժությունների նմուշներ, որոնց կատարմամբ կօգնի ուսանողներին մասնագիտական վարժատնություն բարձրագույնն ուղղված գիտելիքների տիրույթում անհատական գործնականացում:

Հայոց լեզվի ուսուցումը ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում յուրահատուկ մեթոդներ է պահանջում: Այստեղ հատկապես պետք է ուշադրություն դարձնել ոչ միայն ուսանողի բառարանային զարգացմանը, կառավարված խոսք կառուցելու հմտություններին, այլև տարածական վարժություններով նպաստակալաց աշխատանքները պետք է տանել մասնագիտական բառարանային ձևերում անհատական ուղղությամբ:

Մասնագիտական բառարանային տիրույթները ոչ միայն հարստացնում է ուսանողի ակտիվ բառարանային և զարգացնում խոսք կառուցելու հմտությունները, այլև օգնում է գիտականորեն ու համակարգված յուրացնելու մասնագիտական առարկաներից հանձնարարված նյութը: Հետևաբար, հայոց լեզվի ուսուցումը ոչ մասնագիտական բաժիններում ունի և՛ տեսական, և՛ գործնական նպատակներ:

Մասնագիտական բառարանային զարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներից առանձնապես արդյունավետ է խոսքի նմուշների խնամքով ընտրությունը: Գնդարվմասական և գիտական ոճերին բնորոշ տեքստերը պետք է ունենան ոչ միայն մասնագիտական կողմնորոշում, այլև զարգացնեն ուսանողի ճանաչողական (էվիստոնի)-իմացական կառուցվածքները, խթանեն հայերենախոսական զգացմունքների դաստիարակությունը: Այսպես օրինակ գիտական հետևյալ տեքստը՝ *Հայաստանի Հանրապետությունում կազմված է պատկազմաբանության տակ առնված բույսերի և կենդանիների հատուկ զանգ, ուր տեղ են գտել գորշ արջը, անդրկովկասյան ընձառյուծը, բնգռայուն այծը, վայրի ոչխարը, մորուսավոր արծիվը, ճարտերը, մեղուները, մեղուները, թիթերները, թռչունները, ինչպես նաև գլխին, ճեմներին և մի շարք բուսատեսակներ: Հաստիկ ուշադրություն են պահանջում ղեղաբույսերը, որոնցից շատերը անհետացման եզրին են: Հայաստանում աճող ղեղաբույսերից են՝ աղյուծագի, արքրնկույզ, անանուխ, ավելուկ, բանգի, բարձմենյակ, գազ, դաճառու, եղան լեզու, եղինգ, ծնեքնի, թանթրվենի, կատվախոտ, հալսիցիվա, դանձլամը, մատառտակ, մղանուժ, մարիամխոտ, ձիածն, կատվալեզու, հազարտերևույ, ալսանը, տոշու, տարտակ, խոճկորիկ, փիփկոր, օճառախոտ և այլն (1), բացի մասնագիտական տերմինների՝ բույսերի, կենդանիների ու թռչունների նոր, իայերեն անվանումներ մատնանելուց, ճանաչողական լայն գիտելիքներ է տալիս, դաստիարակում նպատրաստան զգացում հայրենիքի ու նրա բուսական ու կենդանական հարուստ աշխարհի հանդեմ:*

Բառարանային զարգացման թափանցիկ վարժություններ կարելի է հանձնարարել մեր ներկայմասի բուսական հարուստ աշխարհի ներկայացվող հետաքրքիր տեքստերից, ինչպես օրինակ՝ Արցախի խոլերում աճող համարյա բոլոր թթենիների կարգավորող հետևյալ տեքստը՝ *Անիշենի ժամանակներից Արցախի բնակիչները զբաղվում են թթաբուծությամբ և պատահական չէ, որ թթենին դարձնել է դարաբարձու կանյիք ուղեկիցը: Օտարվում է անշուք, անհեղատիկ և անուստ երկու ներկայախմբերի՝ ընթացքում անուշահամ պտուղ է տալիս մարդկանց: Հեռու մարդիկ նրան կոչում էին կանյիքի ծառ: Թթենին նաև հին աշխարհի բժշկության մեջ մի ամբողջ բուսական ղեղաբույս էր, դրան զուսբարձ անհիտությունից մեծաքանակ իսկ փայտը նրա ժշտական գործիքների համար հազվագյուտ էր և անփոփոխելի: Նրանք գործում են ձորալանջերին, քարալանջերի և քերների վրա: Նրանք իրենց արմատներով պատում են հողը:*

Մեր աշակերտը *չափազանց* խելոք են վարվել՝ թթենին տնկելով՝ այնպիսի տեղերում, որ բոլորովին պիտանի չէ ոչ՝ արջի, ոչ՝ խոտիարքի համար: Այդպես սիրելի՛ փայփայել են թթենուն, նրեն չեն տվել նրան, առանձին խնամք չեն տարել, պաշտամուք են ունեցել խանութա-խաղաղ թթենիների հանդեմ, և հրաշք ծառերը գորացել են Ղարաբաղում՝ միշտ վարձառատույց լինելով իրենց տերերին:

Շղակ այնպես, որ Ղարաբաղի արքայական թթենու աղբիների վրա են ցուր մաղվել: Արգելվեց թթի օդու արտադրությունը: Մարդկանց ձեռքն ու ոտը թուլացավ, չէ ինչ անառ, նրե թթենու աղբիներում չհնչեն թույթ թափողների ձայները, չբարձրանա օդեղորման «գափողների» ծուխը:

Ղարաբաղի թթի օդին «Մամագոն» չէ: Հնում մարդիկ նրան կոչում էին կյանքի ծառ, աղբատի կջան կոկ, աղբո՞րի կայք (2):

Նման տնքստերը հնարավորություն են տալիս իրականացնել նաև բառագիտական և ռճարանական բնույթի այլևայլ առաջադրանքներ, ինչպես օրինակ՝ ընդգծված բառերը փոխարինել հոմանիշներով, տնքստից դուրս գրել դարձվածքները, բացատրել իմաստները և այլն:

Գնդարվեստական գրականությունից ընտրած չափածո հատվածները ևս նպատում են մերոհիշյալ նպատակների իրականացմանը:

Գիշերային ջրտուփի ժամն է, լուսին մեջ կայնած,

Մշակն անքուն կը սպասե՛ր, ուրդը թոփիկ, բաժնի ուսին.

Պարտնզներուն վրա կ'իջնե՛ թնթա թողք մը միգամած,

Ու ծորիղներ՝ լուսնակով արբշտ անվերջ կը խոսին: (Մ. Մեծարենց)

Մասնագիտական բառապաշարի զարգացմանն են միտված նաև իմաստաբանությունից հանձնարարվող առաջադրանքները: Ինչպես գիտնք, իմաստաբանությունը բառագիտության հետաքրքիր բաժինն է, և ուսանողները աշխուժությամբ են ուսումնասիրում այն: Այս բաժնից կարելի է հանձնարարել հետևյալ առաջադրանքները.

1. Կազմել հոմանիշային շարքեր.

ա) Երամ, անթոքոց, թոնրատառն, գազպեն, բրդոտ, սանձափուկ, տարմ, գեղմավետ, թոնրախառնիչ, հացատուն, մանանա:

բ) Այծուտ, խաչկծղել, ծվկլալ, եղջուր, լամա, բուսաջուր, թաղոտ, մակար, խաղչակնի, կտուղ, թուրմ, նրբալ, գեղգնլալ:

գ) Ագրոնոմ, խոտհարք, կաղին, շոռիք, այլպան, տկողին, ագրար, մարգագետին, լորձուր, բարձր, նոճային, գյուղատնտես, ագտոնիչ, հողատեր, ագրոքիմիա:

դ) Ագատուկ, դաժճ, արդնիկ, աղամաթենի, անանուխ, անդուսքեն, աշխեն, բրաբիտ, դանդուղ, տառախկափուշ, կուժկոտրուկ, քանան, մշկենի:

ե) Սապատ, ցցվածք, սակառ, սարդ, կարկառ, ծագել, կողով, պորտ, սարավանդ, սեր, սերմ, սկզբնավորվել, տոմս, սիզավետ, ցնդ, խոտառատ, խոտամարգ, սին (3):

Ձուլադրելով ծանոթ բառը անծանոթին՝ ուսանող մասնագիտական բազատրական բառարանի օգնությամբ ավորում է նոր բառեր և գործածելով կապակցված խոսքում՝ մտապահում:

2. Գրել տրված համանունների իմաստները և օգտագործել նախադասություններում:

Աղամաթենոք, ակոսառատ, ակր, աղորիք, անչաք, դնկան, թոռ, իշխան, ագոխ, լոռ, խոլ, ծաղկել, քոս և այլն:

3. Բացատրել հետևյալ հաբառներների իմաստները. Այոճ-աղոց, այգաբազ-այգնաբազ, գինաբուլ-գինաբուլ, դաժճ-դնդճ, խաղչ-խաղչան, ղմակ-ղմակ, մոլուկ-մոլուկ, քաղցու-քաղց, մրիկ-մրիկ, շկամ-շիրմ, ման-մանչ, սակառ-սակր, ֆնրա-ֆիրմա, նշդար-նշտար, սմբակ-սմբուկ, օրան-օրան և այլն:

Ժողովրդական բանասիրության բազմաթիվ նմուշները՝ առածները, ասացվածքները, թևավոր արտահայտությունները, ասույթները, ինչպես օրինակ՝ Ով՝ մշակում է իր հողը, փոխի կշտան հացով (Աստվածաշունչ): Կայում աշխատող նգան դունչը չկապեն (Աստվածաշունչ): Ինչպես կարող է ճանաչումն նգր ունենալ, նք աննգր է բնությունը (Դավիթ Անհաղթ): Այն ազգը, որ չունի հող և նրկի, նրքնք չիտա, որ պիտի հարստանա (Մաթեանյան): Ինչ ցանն, այն կինն: Զարից հաց քանն: Փորձված թանը անպորձ մանկից լավ է, դարձվածքներն ու դարձվածային միավորները ևս զարգացնում են ուսանողի լեզվատնտնողությունը և նպատում մասնագիտության հանդեպ հետաքրքրություն և ձևավորելուն:

Առանձնապես ուշադրություն պետք է դարձնել գյուղատնտնական որոշ տնրմիների բարբառային անվանումների գրական համարժեքների ուսուցմանը: Ղարաբաղի բարբառն ունի գյուղատնտնական, նրկագործական տնրմիների ուրույն բառապաշար, որը հիմնականում փոխառություն է արևելյան լեզուներից: Նման բառերի գրական տարեկնակը մատնանշող վարժությունները կօգնեն ուսանողներին՝ մտադաշին դրանք:

Գտնել բարբառային ձևերի գրական համարժեքները.

ա) դարպազ, լյուփի, օրաղչին, մաշառ, ակիշ, մալա, մաշա, գիդաբիք, ծրեան:

Խիզար (մծ աղոց), ունիլ, մանգաղ, գնդանդ, նդան, հաղիան, կրանկառնիչ, բրիչ, լոսոց:

բ) ճնդճալ, տնջիլ, սապիկ, քալամ, յոնջա, տնխաղ, վուլուկ, կրկուկ, սեղն, գաճքան, տարնկան, կնձմուկ, նանա, դրդալի, կոխտկոտնը, խոտնը:

Աշորա, կաղամբ, համնմ, առվույտ, ճարճատուկ, առի-չինաղի, ավելուկ, սինդուկ, բրդում, ցունդառ, նգիստագորեն, անանուխ, դաժճ, գաղտնիք, ալոճ, որոց (4):

Ինչպես հայտնի է, ծուսներնը նդել և մնում է հայերենի բառապաշարի հարստացման աղբյուրներից մեկը: Այն ծառայում է նաև որպես միջնորդ լեզու. փոխառյալ շատ բառեր հիմնականում բառապաշար են ներմուծվում ժուսերենի միջոցով:

Գյուղատնտեսության բնագավառից հայերենի բառապաշարում կան մի շարք փոխառյալ մասնիկներ՝ ագրո-, բիո-, գրո-, էկո-, էքս-, տրանս-, հիդրո-, միկրո- մասնիկներով, ինչպես՝ ագրոթագալ, ագրոտոպալնրա, ագրոտոխնիկա, բիոտոգիա, բիոտաֆերա, բիոտիպ, բիոդինոցենտր, գրոտոգիա, գրոտոխնիկ, էկոտոգիա, հիպերտենզիա, մելոֆագոզ, էքսպլանտացիա, տրանսպլանտացիա և այլն (5), որոնց հայերեն համարժեքների ուսուցումը ևս կհարստացնի ուսանողների մասնագիտական բառապաշարը:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ վերջին տարիներին հրատարակված գյուղատնտեսական բնագավառի գիտական գրականության մեջ փոխառյալ շատ բառերի հետ տրված են և նրանց հայերեն համարժեքները: Ուսանողներին այս կարգի բառերի հայերեն համարժեք ձևերը սովորեցնելու նպատակով կարելի է հանձնարարել հետևյալ վարժությունները:

1. Գտնել տրված բառերին համարժեք հայերեն բառը:

ա) Անանաս, ռուսանց, բառբաբ, բնվարդնա, մանղաքին, բանան, սմբվոյա: Արքայախարինջ, վարազանո, արքայախնձոր, գնդեկուռի, աղամբոցու, սատանայի ճուղան, մամուտածառ:

բ) Էկոտոպիա, էքսպերիմենտ, սալոլ, ֆենոլոգիա, տոբսիդիա, պրոտոպլազմա, ֆիտոֆտորոզ, ինտեգրացիա:

Դրամական օժանդակություն, ներդիտում, փորձ, նախանյութ, մնացորդ, բուսամակարոյծ, ամբողջացում, բնապահպանություն:

գ) Վնգնաացիա, շիշակ, դսիլնանտ, գրադացիա, ֆիտոֆագ, էկոլոգիա, ֆլորա, ֆաունա, ռեյինգ, ֆալս:

Գերակշիշ, բուսածուռ, վնասատու, մակերևութապատկեր, մեկամյա գառ, աստիճանավորում, բնապահպանություն, այծսամարդ, կենդանական աշխարհ, բուսական աշխարհ:

2. Բառապաշարից առանձնացնել փոխառյալություններն ու օտարաբանությունները:

Բիզնես, ակտրես, ջունգլի, առֆալտ, մարշալ, պուրյա, օլիմպիադա, էմբրիո, մարքեթինգ, ինֆորմացիա, լիթարգիա, օնկոլոգ, բիոլոգ, ագրոկոլտուրա, պերիտոլտիսմատում, սրբոլոգիա, սիսպտոմ, մադամ, օնոլոգեն, էպիդեմիա, էրիտրոցիտ, հեմոլոգին, զեն, հեմոլիզ, հիպնոս, հիպնոտիկա, կլոն, պլանկտոն, օրանգուտան:

Ժամանակակից հայերենը հարուստ է գյուղատնտեսության ոլորտին առնչվող նորաբանություններով, և գյուղատնտեսության բաժնի ուսանողները պետք է տեղեկացված լինեն այնպիսի նոր բառերի, ինչպիսիք են՝ անասնագրություն-անասունների նկարագրություն, անտանաճարակ-անասունների հիվանդության համաճարակ, անասնաբարդ-անասունների ջարդ աշարհ, ագրոպրոտսպիդո-գյուղատնտեսական գիտելիքների տարածող, անտանակեր- անտառի բարիքներով սնվող, կերակրվող, բժատկ-բժաշկվող կտրվել, գինեմոմ-գինի ստանալու համար անկրճելու համար, դեղագործում-դեղ ցողել, շաղ տալ (ինքնաթիռից), ծառաբարդ-ծառերի ջարդվել, հատվել ծիծեղում-որոշ սննդամթերքների ծխեցում, չորացում և այլն (6):

Մասնագիտական բառապաշարի զարգացմանն ուղղված նման առարքերույթ վարժությունները, անշուշտ, կնպաստեն գյուղատնտեսության բաժնում սովորող ուսանողների մասնագիտական վարպետությանը:

Այսօրվա ուսանողը, ունենալով ինքնուրույն մտածելու, մտահանգումներ կատարելու ունակություններ, օգտագործելով իր ստեղծագործական կարողությունները, լավագույնս տիրապետելով իր մասնագիտությանը, կդառնա մեր հասարակությանը ակտիվ կառուցողներից մեկը:

Резюме

В статье представлены образцы лингвистических упражнений для студентов, обучающихся в аграрном факультете, с целью обогащения профессионального лексического запаса и приобретения навыков связной речи. Выполнение таких упражнений поможет обладанию навыками и повышению профессионального мастерства студентов данного факультета.

Ծանոթագրություններ

1. Ա. Փարսադանյան, Գիտելիքների շտեմարան, Եր. ՎՄՎ-Պրինտ, էջ 207, 2003:
2. Ե.Միրզոյան, Հայոց լեզու, Գործնական աշխատանքների ձեռնարկ գյուղատնտեսության բաժնի ուսանողների համար, Դիզակ, Ստեփանակերտ, էջ 11, 2007:
3. Ա. Մոյրիպյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր. 2003:
4. Ե. Միրզոյան, Հայոց լեզու, Գործնական աշխատանքների ձեռնարկ էջ 22:
5. Ն.Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները, Եր., ԳԱ հրատ., էջ 204, 1982:
6. Մ. Էլյան, Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան, Եր., Նաիրի, 2002:

ԱրՊՏ, Հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

РОМАН А. БИТОВА «ОГЛАШЕННЫЕ» - ПЕРВОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ РУССКОГО
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОСТМОДЕРНИЗМА

М.Р. Осипян

В настоящей статье автор пытается проанализировать последний роман – странствие Андрея Битова «Оглашенные». Это первое произведение русского экологического постмодернизма. «Оглашенные» – произведение далеко не обычное, не стандартное. Оно открывает для русской литературы новые перспективы, побуждает смотреть не только назад, но и вперед, вбирает в себя экологическую философию эпохи постмодернизма. Появление этой книги – один из признаков сближения двух культур: российской и западной.

Трактовка окружающей среды как эстетического объекта – центральная мысль романа. Именно в этом аспекте воспринимается роман А.Битова.

Как известно, экологический постмодернизм появился в русской литературе позднее, чем на Западе. Его появление связано с поисками позитивной модели существования человечества и становлением экологической эстетики. По мнению Н.Б.Маньковской, «экологическая эстетика своими специфическими средствами исследует глобальную проблему взаимосвязей человека и природы в контексте культуры. Современный этап ее развития выходит далеко за рамки традиционного рассмотрения темы природы в искусстве и связан, прежде всего, с попытками построения концептуальной философской модели эстетики природы».

Трактовка окружающей среды как эстетического объекта – центральное положение «экологов». Именно в этом аспекте воспринимается роман А.Битова «Оглашенные».

Роман – странствие «Оглашенные» создавался в течение двадцати шести лет (1969-1995). Правда, отдельные его части публиковались в печати. Однако только в окончательном виде произведение со всей определенностью обнаружило свою тенденцию к постмодернизму. Книга состоит из двух основных частей. В первую входят две повести Битова – «Птицы, или оглашение человека», «Человек в пейзаже» и роман «Ожидание обезьян». Вторая основная часть представляет собой интерпретации битовской трилогии, философские рассуждения о поднимаемых в ней проблемах. Несмотря на отсутствие цензуры и гласность, последний роман Битова было трудно издать на родине. Поэтому он сначала вышел на немецком, на английском, на финском языках и лишь потом на русском, эксклюзивными изданиями и тиражами. По этому поводу битовед Э.Хаппонен писал: «роман является своего рода кратким курсом антропологии и имперологии (науки, изобретенной автором). Первая часть анализирует Человека с точки зрения других живых существ, вторая – с точки зрения творца, третья – это взгляд на русский менталитет с точки зрения других менталитетов. И все эти три взгляда – вместе: живые существа гибнут, Бог сердится, народы недовольны, - что особенно характерно для империй».

В двух первых повестях романа «Оглашенные» сохраняется иллюзия «все, как в жизни», в третьем произведении писатель обнажает секрет создания художественных образов. В этом плане очень интересны и важны наблюдения, сделанные Борисом Авериным относительно особенностей воссоздания в романе «я» Битова. По мнению Аверина, роман похож на автобиографическую трилогию как особую разновидность автобиографической прозы, которую можно определить такими парадоксальными словами, как исповедь и проповедь. «Нормальный человек хорошо знает, что он несовершенен, что есть люди красивее, умнее и добрее. И вместе с тем нормальный человек никогда не поменяет свое «я» на другое. Так глубоко осознается ценность и единственность собственной личности. И столь же глубоко заложена жажда выйти за пределы своего «я», быть другим, познавать ценность другого человека как имеющего в себе что-то такое, чего у меня нет и что мне необходимо.

Автор «Оглашенных» раздвоен, расстроен, расчленен, распят. «Он хочет быть самим собой и всем» – пишет в своей интерпретации Борис Аверин.

Битов не проводит четкой границы между художественной и жизненной реальностью. В романе «Ожидание обезьян» мы встречаем героев его прежних произведений, которых писатель уравнивает с новыми персонажами, появляющимися только в «Оглашенных». Таким образом – перед нами произведение, состоящее «из автора, размноженного в своих героях: «Мы писали. Не один я. Нас было много на челне. Иные парус натягали...» Кроме этого, текстовую реальность романа «Оглашенные» особенно сильно подчеркивает цитатность, т.е. писателем использованы цитаты, отсылающие к разным источникам и авторам. В поисках путей спасения Литературы автор – «командир» переживает, преодолевает страх, усталость, сомнения, но смело продолжает путь.

Битовское произведение обнаруживает тенденцию перехода традиционного типа письма в постмодернистский. Начав с литературно – философской эссенстики “Птиц”, автор приходит к деконструктивизму “Ожидания обезьян”. Прав был А.Великанов в своих рассуждениях о том, что “части романа писались в разное время”. Но, несмотря на это, роман несомненно целое. Его объединяет сама личность пишущего, причем личность оказывается сильнее времени и событий.

Писатель действительно подчеркивает конструктивность текста, как бы забывая о разновременности частей. Он, улыбаясь, пускает читателей по ложному следу. Конструктивность текста становится его декором. Истинная же конструкция запрятана глубоко и мастерски.

Переход к деконструктивизму соответствует изменению объекта изображения в романе: 1 – ое – природа (“Птицы...”), 2 – ое – культура (“Человек в пейзаже”), 3 – ее – общество (“Ожидание обезьян”). От гармонии “рая” (природы) Битов движется к просветлению “чистилища” (искусства) и далее к хаосу человеческой жизни. Построение книги отражает путь, пройденный людьми, выделившимися из мира природы. “Путем ее эксплуатации они создали цивилизацию и культуру; закон насилия и эксплуатации распространили также на общество; достигли колоссального технического могущества, поставив в то же время под угрозу к концу технотронного века существование самой жизни на Земле.”

Природа предстает в романе как объект эстетический, что подчеркивается обращением к литературе и живописи. Присутствие искусства как неотъемлемой части человеческой культуры обнажает цитатность третьей части, которая подводит итог пройденному человечеством пути. Если начинается произведение как пастораль, воссоздающая картину земного рая, то заканчивается тревожным ожиданием трагедии, которую во что бы то ни стало нужно предотвратить. Этой же цели служит использование однотипных ситуаций. Если в “Птицах” персонажи мирно прогуливаются, беседуя вдоль кромки моря, то в “Ожидании обезьян” они натываются то на мертвого дельфиненка, то на мертвую морскую корову. Если в “Птицах” все заполнено воздухом и светом, то в конце “Ожидания обезьян” – перемолотый танками асфальт, висящие в воздухе пыль и песок.

Данный момент проакцентирован в интерпретации Петра Кожевникова: “Писатель – основной хранитель слова, которое “было вначале”, посему он, писатель, наиболее близок к вечности. Его основное предназначение – воспроизведение жизни в любых ее формах, то есть создание “версий”, “игр”, поэтому он, писатель, острее прочих ощущает любое насилие над жизнью, т.е. природой, или экологией. Все это относится к Битову, тем более что он один из первых почувствовал наступление “экологической катастрофы”, заключающейся не только в “уничтожении видов растений и животных” и в перемещении “экологических ниш”, но и в изменении самого человека, который есть и птица, и обезьяна, и все вместе взятое от “всей окружающей среды”, “среды обитания”, “природной среды...” и который не дает покоя ничему живому, потому что не имеет покоя сам, галая, в отличие от всего “окружения”, кто он, откуда и куда идет”.

В романе понятие “оглашенные” воспринимается как метафора современного человечества. Оно включает в себя два значения: оглашенные – ведущие себя бессмысленно, вестолково, шумно; оглашенные – приготовившиеся принять крещение “новой верой”, но еще не крещенные.

Битов дальше других русских писателей пошел по пути панэкологизма, подключаясь к мощной волне экологического постмодернизма на Западе, наделяя отечественного читателя новым духовным зрением. “Оглашенные” – произведение далеко не рядовое, не обычное, не стандартное. Оно открывает для русской литературы новые перспективы, побуждает смотреть не только назад, но и вперед, вирает в себя экологическую философию эпохи постмодерна. Появление этой книги – один из признаков сближения двух культур: российской и западной. Кроме этого, выход последнего романа свидетельствует о том, что Битов двигался от “чистой литературы” к литературе, которая вирает в себя эссенстику, литературоведение, культурологию и культурфилософию.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում հեղինակը ձգտում է վեր լուծել Ա. Բիտովի վերջին՝ «Հայտարարվածները» վեպը։ Դա ժառանգան բնագիտական թեմայով գրված առաջին անդամագործությունն է, որ ներկայացվում է որպես նախամոդերնիզմի արտահայտություն։ Վեպը սովորական նրկ չէ։ Սյն ժառ գրականության ասպարեզում բացում է նոր հեռանկարներ, մղում է կյանքին նայել ոչ թեմ հետադարձ հայացքով, այլ առաջընթաց, ներառում է իր բնագիտական փիլիսոփայության երանգները՝ առնչված նախամոդերնիզմի դարաշրջանին։ Գրքի նրևան գալը միտված է ժառանգան և արևմտյան մշակույթների մերձեցմանը։ Երջակա միջավայրի պատկերումը որպես գեղագիտական օբյեկտ – վեպի գլխավոր գաղափարն է։ Հենց այս դիտակետից էլ ընկալվում և արծնրափորվում է նրկը։

Լիտերադա

1. А.Г. Битов, Оглашенные: Роман – странствие.- СПб: Азбука- классика, 2004.
2. И.С. Скоропанова, Русская постмодернистская литература: Учеб.пособие. - 5 изд.- М.: Наука, 2004.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО – ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ
ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА.

В.А.Аванесян

В данной статье автором рассматриваются некоторые вопросы, связанные с профессионально–ориентированным обучением русскому языку применительно к студентам химико-биологического факультета.

Эти проблемы автором рассматриваются на материале специальных текстов, подобранных и используемых на практических занятиях. Приводится единая схема из нескольких этапов, по которой строится изучение каждой темы.

Русский язык подобно другим языкам мировой культуры, располагает обширным запасом иноязычных выражений и слов, которые употребляются и с соблюдением графики и орфографии языка – источника. Правильно понять эти иноязычные «вкрапления», часто имеющие международный характер, помогут специальные словари иностранных слов.

В вузе такие слова объясняются именно с помощью таких словарей. Используя их, выполняются упражнения типа: объясните значение слов; замените в тексте или без текста иноязычные слова на русский и т.д.

Основные направления обучения русскому языку в вузе заключаются в том, чтобы подготовить студентов к жизни и труду в современном информационном обществе, способствовать их социальной адаптации к условиям постоянно меняющегося мира и помочь студентам в реализации этих направлений.

Эта реализация видится на пути развития профессиональной ориентации и интеграции учебных предметов.

Особенностью использования средств русского языка является то, что преподаватель должен осуществлять не столько профессиональное просвещение, сколько знакомство с многообразием современного мира профессий, профессиональную ориентацию на основе полученных средствами русского языка сведений о профессиях, профессиональных требованиях. Эта задача решается в тесной взаимосвязи и при опоре на другие вузовские дисциплины. На занятиях русского языка с новых сторон раскрываются вопросы, ставящиеся в текстах. Например:

- а) ознакомление с основами современного производства и сферы услуг;
- б) формирование стремления к изучению мира профессий, осуществлению профессиональных проб с целью адекватного профессионального самоопределения;
- в) формирование представления о многообразии мира профессий;
- г) знакомство с профессиями и др.

Действительно, включение в учебный процесс изучения на русском языке материалов химической, биологической, стоматологической направленности наталкивается на ряд трудностей, главным из которых представляется отсутствие учебных пособий и методических материалов.

Изучение каждой темы построено по единой схеме, включающей следующие основные этапы:

1. предтекстовое изучение специальной лексики. Студенты знакомятся с терминами данной темы. Дается написание, толкование терминов на русский язык. Необходимо тщательное изучение профессионально ориентированной лексики на этом этапе.
2. закрепление лексики упражнениями на обратный перевод. Предлагается дать русские эквиваленты терминам и словосочетаниям. Студент имеет перед собой два параллельных текста: русский и его перевод. Далее упражнение повторяется со следующим термином и т.д.
3. закрепление лексики в терминологических заданиях.
4. закрепление лексики в вопросо-ответных упражнениях.

5. работа со специальным текстом по данной теме. Студенты прослушивают текст, который читается преподавателем, затем осуществляется аналитическое, изучающее чтение с переработкой лексических и грамматических особенностей текста.
6. обсуждение текста, дискуссия в ходе которой задаются вопросы, требующие знания терминов и понимания текста.

Преподаватель, работающий в спецгруппах, исходит из того, что будущий химик, биолог или стоматолог должен практически овладеть русским языком, освоить всю необходимую терминологию. Материал для занятий, связанный со специальностью, преподаватель подбирает из журналов таким образом, чтобы его содержание соответствовало специальным элементам для усвоения языковой терминологии. Для знакомства с новой лексикой наиболее рациональной оказалось введение новых терминов и слов в процессе самого урока по специальности.

В качестве иллюстрации предлагаются темы:

Ген – (от греч. *genos* – род, происхождение) – наследственный фактор. У высших организмов (эукариот) входит в состав хромосом.

Генетика – (от греч. *genetikos* относящийся к рождению, происхождению) – наука, изучающая наследственность организмов.

Биология. Ген спорта.

Английские генетики обнаружили ген, который дает повышенную силу и выносливость лучшим альпинистам и солдатам. Этот ген, называемый АСЕ, отвечает за выработку одного из ферментов, регулирующих кровяное давление и использование кислорода клетками организма.

Ген АСЕ встречается в двух вариантах – вариант I имеет лишний участок ДНК, вариант D короче. Опыты, проводившиеся на альпинистах и пехотинцах, показали, что те из них, кто унаследовал вариант I, более сильны и выносливы. А особенно это касается тех, кто получил АСЕ – I и от отца, и от матери, и, соответственно, имеет его в двойном экземпляре. Слабее всего те, у кого имеется только вариант D. Люди с одним «сильным», а другим «слабым» геном промежуточны по своим возможностям.

Изучив гены 15 лучших английских альпинистов, не раз поднимавшихся на вершины восьмисотых тысяч, генетики нашли, что вариант D никогда не встречается у них в двойном экземпляре, а чаще всего эти люди имеют два гена типа I.

Исследовали также гены 78 новобранцев британской армии, проходивших курс молодого бойца. Оказалось, что те из них, у кого имелось два гена I, за десять недель увеличили свою мышечную силу в 11 раз больше, чем те, у кого имелось два гена типа D.

Не исключено, что вскоре в армию будут отбирать по результатам генного анализа.

Ферменты – (ед.ч. фермент) (лат. *fermentum* – закваска) – сложные органические вещества белковой природы, содержащиеся в животных и растительных организмах и в миллионы раз ускоряющие химические процессы в них; играют важнейшую роль в обмене веществ.

Давление – гипертония.

ДНК – дезоксирибонуклеиновая кислота – высокополимерное природное соединение, содержащееся в ядрах клеток живых организмов; вместе с белками гистонами образует вещество хромосом. ДНК – носитель генетической информации.

Биология. Стоматология. Магнит против рака.

Магнитный способ уничтожения некоторых видов злокачественных опухолей испытан в крупной берлинской клинике «Шарите». Прямо в опухоль вводится взвесь металлических частиц окиси железа – поперечник отдельных частиц всего несколько миллионных долей миллиметра. Затем пациента подвергают действию переменного магнитного поля. Частицы железа при этом нагреваются до 45–47 градусов Цельсия, этой температуры достаточно, чтобы убить опухолевые клетки. Остальные ткани организма, где магнитных частиц нет, не нагреваются.

Пока метод с успехом испытан на мышах, и вскоре должна начаться проверка на людях.

Злокачественный – очень опасный, грозящий смертью.

Опухоль – болезненное новообразование, вздутие в тканях организма.

Магнит – кусок железной руды или стали, обладающий свойством притягивать железные или стальные предметы.

Поперечник – размер в ширину, диаметр.

Задача преподавателя русского языка, объяснить студентам особенности той или иной специальности, значения слов вместе с развитием этого научного направления, ключевое слово, которое сформировало новые термины. Эти новообразования последних десятилетий, которые включены в состав словарей, энциклопедий, справочников по медицине и т.д. приобретают в современном литературном языке новые значения. Происходит расширение сферы употребления слова, круг его применения становится очень широким.

Вот несколько примеров таких смещений:

Травма – (первоначально в медицине «повреждение тканей организма». Затем появляется второе значение термина – в медицине ж – «психическая травма, нервное потрясение». В общем употреблении теперь «любое потрясение, встряска».)

Противопоказанный - (в медицине «невозможный, вредный при определенных болезнях». В общем употреблении «недопустимый, невозможный»).

Диагноз - (в медицине «определение болезни на основании исследования больного»; в общем употреблении «определение чего-либо на основании каких-нибудь данных»).

Отмечается также, что тогда как в прошлом веке детерминологизированные слова и обороты пополняли в основном книжные слои литературной лексики, и в наше время этот пласт слов формирует нейтральные и отчасти разговорные, сниженные слои лексики языка (ср. сфера, ингредиент, кристаллизация, симптом, эмбрион, кризис, апогей, импульс, накал, спайка, крен, задел, и т.д.). изменились и те специальные области, сферы, из которых черпает литературный язык новые знания и новые словосочетания.

Так в тексте: «Замороженные. Крионика: путь в бессмертие», новые слова и значения словосочетаний:

Крио – (от греч. kryos – холод, мороз, лед), часть сложных слов, означающая связь со льдом, низкими температурами.

Криобиология – раздел биологии, изучающий действие на организмы низких и сверхнизких температур. Основные задачи: установление нижних температурных границ жизни, изучение жизни в условиях холода, устойчивости организмов к переохлаждению и замерзанию, разработка способов защиты клеток и тканей от замораживания.

Эмбрион – (греч. embryo), то же, что зародыш животного или человека.

Гуанин – пуриновое основание содержится в клетках всех организмов в составе нуклеиновых кислот (одна из «букв» генетического кода) нуклеотидных коферментов и др. биологически важных веществ. Основная составная часть экскрементов птиц.

Хромосомы – (от хромо и греч. soma - тело) структурные элементы ядра клетки, содержащий ДНК, в которой заключается наследственная информация организма – В хромосомах в линейном порядке расположены гены. Самоудвоение и закономерное распределение хромосом по дочерним клеткам при клеточном делении обеспечивает поколения к поколению.

Терапия – лечение, внутренние болезни.

Лунатизм – то же, что сомнамбулизм (назв. –от ложных представлений о влиянии лунного света на человека).

Сомнамбулизм – (от 'лат. somnus – сон и ambulo – хожу) расстройство сознания, при потере которого автоматически во сне (отсюда назв. – снохождение), совершаются привычные действия, (например: ходьба, перекалывание вещей).

Бормашина – зубоврачебный аппарат для сверления зубов.

Пациент – больной.

Манипуляция – сложный прием, действие над чем-нибудь при работе ручным способом.

Процедура – процесс, церемония.

Пломбирование – накладывать пломбу, класть пломбу.

Гипотеза – предположение.

Тромб – кровяной сгусток, образующийся в кровеносном сосуде.

Стоматология. Пародонтоз тоже лечится.

Одно из самых распространенных в мире заболеваний – пародонтоз, который проявляется в периодической кровоточивости десен, в постепенно нарастающей подвижности зубов и в их

последующем выпадении. Еще совсем недавно пародонтоз считался неизлечимым, но теперь у многих страдающих им появилась реальная надежда сохранить здоровые десны и зубы.

Совместные исследования специалистов Института катализа Сибирского отделения Российской академии наук (Новосибирск) и Новосибирского медицинского института дали очень важные результаты. Оказалось, что одна из десятков известных аминокислот, а именно аминокaproновая, обладает свойством восстанавливать больные ткани десен.

Ученые объединили это вещество с уже применяемым в медицине энтеросорбентом, на основе активированного угля и получили в результате новый препарат, который не только прекращает кровоточивость и убирает с их поверхности вредные бактерии, но и постепенно приводит поврежденные десны в нормальное состояние.

Этот препарат авторы назвали амисорб.

Пародонтоз – (от лат. ... и греч. *odus, odontos* – зуб), хроническое заболевание тканей, окружающих зубы.

Десны – часть слизистой оболочки полости рта, покрывающая альвеолярные (несущие зубы) отростки верх. и нижн. челюстей.

Химия. Йод.

Йод – (лат. *iodium*), *i* – химический элемент VII группы периодической системы Менделеева относится к галогенам, кристаллы черно-серого цвета с металлическим блеском. Йод открыл в 1811 году французский химик Б. Куртуа. Нагревая маточный рассол золы морских водорослей с концентрированной серной кислотой, он наблюдал выделение фиолетового пара (отсюда название йод – от греч. *iodes, iocides* – похожий цветом на фиалку, фиолетовый), который сконденсировался в виде темных блестящих пластинчатых кристаллов. В 1813 – 1814 гг. французский химик Ж.Л. Гей-Люссак и английский химик Г. Дэви доказали элементарную природу йода.

История йода в земной коре тесно связана с живым веществом и биогенной миграцией.

Основным резервуаром йода для биосферы служит Мировой океан. Йод легко адсорбируется органическими веществами почв и морских илов.

При обычной температуре йод испаряется, образуя резко пахнущий фиолетовый пар. Химический йод довольно активен, хотя и в меньшей степени, чем хлор и бром. С металлами йод при легком нагревании энергично взаимодействует, образуя йодиды. С водородом йод реагирует только при нагревании. С углеродом, азотом, кислородом йод непосредственно не соединяется. Элементарный йод – окислитель, менее сильный, чем хлор и бром. Адсорбируясь на крахмале, йод окрашивает его в темно – синий цвет.

Пары йода ядовиты и раздражают слизистые оболочки. На кожу йод оказывает прижигающее и обеззараживающее действие. Йод – необходимый для животных и человека микроэлемент.

Текст сокращен.

Концентрированный – крепкий.

Конденсировался – накопился в большом количестве.

Мантия – широкая длинная одежда в виде плаща.

1. (от ср. греч. *mantion* – покрывало, плащ) нарядное одеяние царей, рим. Папы, высших служителей православной церкви. Мантию надевают судьи, адвокаты, в торжественных случаях – члены ученых обществ и академий.

2. (биол.) складка кожи у некоторых беспозвоночных (моллюски, плеченогие, усоногие, раки), охватывающая все тело животного или его часть. Из выделений мантии образуется наружный скелет.

3. земли, оболочка «твердой» Земли, расположенная между земной корой и ядром Земли.

Магма – огненно-жидкая масса внутри земного шара (от греч. *магма* – густая мазь).

Биосфера – (био... – и сфера), область активной жизни, охватывающая нижнюю часть атмосферы, гидросферу и верхнюю часть литосферы. Термин «биосфера» введен в 1875 г. Э. Зюссом. Активная оболочка Земли, в которой совокупность живых организмов.

Адсорбация – (от лат. *Ad* – на, при и *sorbeo* – поглощаю), поглощение газов, паров или жидкостей поверхностным слоем твердого тела (адсорбента) или жидкости.

Раздражают – едкий

Обеззараживающее – дезинфекция

Синтез – обобщение

Питовилная железа – железа внутр. секреции позвоночных животных и человека. Расположена на шее, в области гортанных хрящей. Вырабатывает гормоны тироксин и т.д., регулирующий рост и развитие организма.

Холестерин – вещество из группы стероидов. В значит. количествах содержится в нервной и жировой тканях, печени и др.

Фибринолизин – плазмин

Радиоактивность – (от лат. Radio - испускаю лучи и activus - действенный), самопроизвольное превращение неустойчивых атомных ядер в ядра других элементов и т.д.

Биология. У кого мозг больше.

Американские ученые считают, что мозг 30% современных людей почти не отличается от мозга наших далеких предков.

Однако раз в несколько тысяч лет происходят мутации – изменения в составе наших генов, при которых ген мозг становится больше, сильнее и возможности тоже увеличиваются. Одна из таких мутаций произошла по эволюционным меркам совсем недавно – 5800 лет назад, и связана она с крупными культурными явлениями. Это в первую очередь развитие искусства, музыки, письменной речи, а также ремесел, требующих сложных навыков.

Еще одним мощным толчком для развития мозга послужили развитие сельского хозяйства, возникновение городов и первых дошедших до нас образцов письменного языка. Сейчас около 70% жителей Земли являются носителями тех самых “новых” генов. Что же касается мозга остальных 30% людей, то у них обнаружен ген, который присутствовал у наших предков 37 тысяч лет назад.

Какие из современных занятий человека отразятся на развитии и возможностях мозга наших потомков? Пока даже ученые затрудняются точно ответить на этот вопрос, а тем временем эволюция продолжается.

Предок – древний предшественник из прежних поколений.

Мутанты – организмы, отличающиеся от исходного (дикого) типа каким-либо наследственным отклонением, возрастающим в результате мутации.

Мутация – (от лат. mutatio – изменение, перемена). Возникающее естественно или вызываемые искусственно изменения наследственных свойств организма в результате перестройки и нарушений в генетическом материале организма – хромосомах и генах. Мутация – основа наследственной изменчивости в живой природе.

Мутация – (муз.), перелом голоса у подростков: из-за роста гортани у мальчиков голос резко понижается – в ср. на октаву, меняется его тембр.

Мутизм – (от лат. mutus - немой), отказ от речевого общения при сохранении речевого аппарата. Наблюдается при психич. заболеваниях, у застенчивых детей и т.д.

Эволюция –
1. развитие, развитость
2. формирование, становление.
3. ход
4. прогресс

мерка – критерий (мера, мерило, мерка)

толчок –
1. побуждение
2. сотрясение

Ген – (от греч. genos – род, происхождение) (наследственный фактор) единица наследственности материала, ответственная за формирование к-л. элементарного признака.

Навык – умение, созданное упражнениями, привычкой.

Мощный –
1. сильный
2. могущественный
3. большой

Ремесло – мастерство, промысел.

Чтобы положительно решить этот вопрос, необходимо большое внимание уделить профессиональной направленности. Реализовать профессиональную направленность студентов необходимо уже с первых курсов на практических занятиях по русскому языку. Для этого нужно

как можно больше реализовать слов профессионального направления ко всем специальностям: биологам, химикам, стоматологам.

Биология. Бузина

Целебный – целительный, врачующий, бальзамический.

Священный – 1. святой, свято чтимый, неприкосновенный
2. благородный.

Легенда – 1. миф, сказание, предание
2. вымысел

Ягода – небольшой сочный плод кустарников и трав.

Кора – 1. наружная, над древесиной часть стволов, стеблей и корней древесных растений.
2. твердый, отвердевший верхний слой чего-нибудь.

Подагра – болезнь суставов и тканей, вызываемая нарушением обмена веществ в организме.

Луб – 1. волокнистая внутренняя часть коры липы и некоторых других лиственных деревьев.

2. волокнистая ткань некоторых растений (льна, конопли и т.п.)

3. ткань растений по которой происходит перемещение органических веществ.

Рожа – заразная кожная болезнь.

Нарыв – нагноение в ткани организма, гнойник.

Сырье – материал, предназначенный для дальнейшей обработки.

Сырьем – (разг.) нареч. В сыром виде. Есть овощи сырьем.

Гормон – вещество, выделяемое в кровь железами внутренней секреции и возбуждающее деятельность тех или иных органов.

Химия. Алоэ.

Сабур – (тур. sabur), выпаренный досуха сок из листьев различных видов алоэ.

Алоэ – род многолетних трав семейства асфodelовых. Лекарственные препараты как биогенные стимуляторы.

Ферменты – (ед.ч. фермент) (лат. fermentum – закваска) – биологические катализаторы, содержащиеся во всех живых клетках.

Фитонциды – (от греч. phyton – растение и лат. caedo – убиваю), образуемые растениями биологически активные вещества, убивающие или подавляющие рост и развитие микроорганизмов; играют важную роль в иммунитете растений.

Микроэлементы – (биол.) хим. элементы (Al, Fe, Cu, Mn, Zn, Mo, Co и др.), содержащиеся в организмах в низких концентрациях и необходимые для их нормальной жизнедеятельности.

Кобальт – (лат. Cobaltum).

Медь – (лат. Cuprum).

Стоматология. Как связан кариес со строением зуба?

Кариес – (лат. caries – гниение), постепенное разрушение ткани кости или зуба вследствие дистрофического или инфекционного процесса, в кости или надкостнице. Заболевание в образовании дефекта эмали в dentине зубов. В начальной стадии грязно-серое шероховатое пятно, возможна боль от сладкого, кислого, холодного.

Полость – 1. В животном организме полая пространство –местилище органов.

2.покрывало на ноги в экипаже.

Дентин – (от лат. dens род.п. dentis – зуб), разновидность костной ткани, составляющая главную массу зубов: в области коронки дентин покрыт эмалью, в области корня –цементом.

Эмаль – 1. (от франц. email; др. рус. финфить), прочное стеклообразное покрытие, наносимое на металлич. предмет и закрепляемое обжигом.

2.(зубная), затвердевшее выделение эпителиальных клеток, покрывающие коронку зуба, защищает его от износа и повреждения.

Десны – часть слизистой оболочки полости рта, покрывающая альвеолярные (несущие зубы) отростки верхней и нижней челюстей.

Эпидемия – 1. (устар.) поветрие, (устар. и прост.) мор, моровое поветрие, моровая язва.

2.широкое распространение какой-нибудь заразной болезни.

Коренные зубы – задние пять зубов по обе стороны челюстей.

Окклюзия (от ср.век. лат. okklusio – запираение, скрывание) циклона – смыкание холодного и теплого фронтов.

Хрящ – разновидность соединительной ткани организма человека, отличающаяся плотностью и упругостью.

Регенерация – восстановление, возобновление, возмещение чего-нибудь, в процессе обработки развития, деятельности.

Губчатая – ткань, рыхлая гл. образом мяготь.

Трабекулы - (от лат. trabecula – небольшая балка) (биол.), пластинки в веществе кости, перегородки и тяжи, образующие остов органа.

Налкостница – соединительная ткань, покрывающая кость.

Компактно – плотно.

Зубоврачевание.

Зубоврачевание является одним из древнейших разделов медицины. Как показывают результаты исследований костей раннего периода заболевания кариесом и пародонтитом встречались во все времена, начиная с самого раннего периода человеческой истории. Исключительно широко кариес распространился с начала XX века и по настоящее время в связи с употреблением в пищу легкоусвояемых продуктов, богатых углеводами, и не способных очищать зубы. Однако лечение больных зубов в течение многих веков сводилось главным образом к их удалению. Конечно, попытки лечения зубов предпринимались неоднократно. Но поскольку почти все они были связаны с необходимостью «проникнуть» в больной зуб, а это удавалось далеко не всегда, попытки эти крайне редко приводили к успеху. Все-таки еще в древности врачеватели зубов пытались воздействовать на ткани зуба: в IX веке до н.э. народы Майя осуществляли углубления в зубах с помощью круглой трубки, похожей по форме на соломинку для питья, изготовленной из нефрита или меди. При подготовке полости трубку вращали ладонями рук или при помощи веревки. В качестве абразивного материала использовался мелко истолченный в воде кварц, что позволяло на зубах вырезать круглые отверстия, а в I веке нашей эры древнеримский хирург Архиген, врач императора Траяна, одним из первых с лечебной целью просверлил полость зуба трепаном.

Стоматология как самостоятельная наука, возникла во время первой мировой войны, ввиду того, что хирурги общего профиля оказались неспособными оказывать квалифицированную медицинскую помощь при ранениях челюстно – лицевой области. В настоящее время появились качественные материалы, современное оборудование, но проблема заболевания кариесом, пародонтитом, появление зубного камня все еще остаются проблемой из-за неправильного питания. Возможно, в ближайшее будущее именно химия поможет решить эти и другие проблемы.

Ամփոփում

Սույն հոդվածում արծանծված են մի շարք խնդիրներ՝ առնչված ժուսաց լեզվի ուսուցմանը քիմիա-կենսաբանություն ֆակուլտետում: Այդ հիմնախնդիրները առաջադրվում են հատուկ բնագրերի հիման վրա, որոնք ընտրվել են օգտագործվել են պրակտիկ պարապմունքների ընթացքում: Բերվում է մի քանի էտապների ընդգրկմամբ այն միակ միջոցն որով իրականացվում է յուրաքանչյուր թեմայի ուսուցումը:

Литература

1. А.М. Юдин, Химия в нашем доме, Справочное издание, Москва, «Химия», 1990.
2. С.К. Калантар и др., Русский язык на каждый день, Ереван, «Луйс», 1987.
3. Ж. Наука и жизнь, Москва, издания разных годов с 1985 по 2008.

ОБОРОТЫ СО СТАТИВНЫМ ХАРАКТЕРОМ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

А. Э. Айрапетян

Конструкции синонимичные стативу можно причислить к стативному полю, т.е. к вариантам статива или к оборотам со стативным характером. В основе классификации лежит принцип тематического расчленения конструкций, где каждая единица имеет свое отдельное семантическое пространство.

В статье конструкции с *“PartizipII”* подразделяются на группы (н-р, *“bleiben+PartizipII”*, *“глаголы состояния+PartizipII”*, *“глаголы движения+PartizipII”* и др.), где каждая имеет свой семантический оттенок, однако все конструкции сливаются на периферии стативного поля.

Статив образуется при помощи вспомогательного глагола *«sein»* и *«sein + Partizip II»*, выражает результативность или продолжительную длительность результата. Состояние, как результат действия, выражают и другие конструкции с *«Partizip II»*, которые можно причислить к стативному полю.

Называя конструкцию синонимичной стативу, мы имеем в виду предложения со стативным характером. Исследуя подовные предложения, можно их причислить к стативному полю, т.е. классифицировать как “варианты статива”. Характерной чертой стативного поля является само стативное значение оборотов, т.е. результативность. Основываясь на примере пассивного поля, сформируем “стативное поле”, т.е. попытаемся изобразить слияние грамматических значений на периферии поля, расположив в центре *«sein-Passiv»*¹. Каждая конструкция поля качественно индивидуальна, своеобразна в заполнении сетки взаимоотношений со стативом и имеет свое отдельное семантическое пространство. В основе классификации лежит принцип тематического расчленения конструкций, синонимичных семантически результативному пассиву.

По Г.Гельбигу результативная возвратная конструкция синонимична стативу, обе являются стативными формами, выражают результат прошедшего действия (процесса), обе формы обратимы в активное или возвратное предложение². Однако Г.Гельбиг различает формально-возвратные глаголы (т.е. “настоящие” возвратные конструкции) в форме *«sein+Partizip II»*, которые интерпретируются как результативные возвратные конструкции, и семантически возвратные глаголы (т.е. “не настоящие” возвратные глаголы), которые выступают в качестве омонимов. Эти конструкции трансформируются как в пассивную, так и в возвратную конструкцию, так как возникшее в результате состояние в обоих случаях одинаково, хотя семантически процесс различен. В некоторых же случаях омонимия ограничена семантическим окружением, например, когда подлежащее переходит из одной семантической категории в другую:

Der Mantel ist gewaschen.

← *Der Mantel ist gewaschen worden.*

← *Der Mantel hat sich gewaschen.*

Существуют и другие конструкции, которые имеют стативный характер. Известно, что статив образуется при помощи вспомогательного глагола *«sein»*, а конструкция *«sein+Partizip II»*, выражает результативность или продолжительную длительность результата, которая является следствием процесса. Состояние, как результат действия, выражают и другие конструкции с *«Partizip II»*. Исходя из семантических оттенков, разделим их на следующие группы:

1. *«sein»* можно заменить глаголом *«bleiben»*, так как результативный пассив выражает продолжительный результат, и предложения семантически тождественны, например:

1) *Die bleiben ungerührt, bemerken nichts, es ist heiß...* (Kleist H., Erzählungen, Kleine Schriften, B I, Berlin-Weimar, 1968, S. 35)

1a) *Die sind ungerührt, bemerken nichts, es ist heiß ...*

2) *Und ein drittes Gerücht, dessen Urheber unentdeckt blieb, sagte gar aus, dass die Pferde bereits in Gott verschieden, und in der Knochengrube zu Wilsdruff begraben wären.* (Kleist H., там же, стр.136)

Рассмотрев пример (2), мы видим, что *“bleiben”* семантически схож со вспомогательным глаголом результативного статива. В этом примере существует так же временной показатель, который выражает результат действия, процесс. В предложении можно добавить предложное дополнение, которое характерно стативу. Так, вышеуказанный пример преобразуется следующим образом:

2a) *Und ein drittes Gerücht, dessen Urheber von jemand unentdeckt war, sagte gar aus, dass die Pferde bereits in Gott verschieden, und in der Knochengrube zu Wilsdruff begraben wären.* (Kleist H., там же, стр.36)

Таким образом, предложения с конструкцией «*bleiben+Partizip II*» тождественны по значению с результативным пассивом и глагол «*bleiben*» заменен вспомогательным глаголом «*sein*». Необходимо отметить, что в основном подобные предложения беспредложные:

- 4) ... *die ohne Essen und Trinken so lange eingeschlossen bleiben.* (Kleist H., *daß* *es*, *nöd.* 300)
→ ... *die ohne Essen und Trinken so lange eingeschlossen sind.*

К этой группе относятся глаголы, производные от «*bleiben*», т.е. конструкции с глаголами, образованными от «*bleiben*» в сочетании с «*Partizip II*», которые синонимичны стативу и относятся к стативному полю, например:

8) *Plötzlich aber, mit einem Rück, einem kurzen, kramphaften Aufatmen, blieb er gefesselt stehen...* (Mann T., *Es geht um den Menschen*, Moskau, 1976, стр. 59)

II. «*Sein*» в конструкции результативного пассива можно заменить глаголами состояния, покоя «*liegen*», «*sitzen*», «*stehen*».

а) Рассмотрим примеры с «*liegen*»:

1) *Ich rutschte vom Stuhl hinunter auf den meerblauen, tiefblauen Teppich, die 665 Korallen lagen über das ganze Zimmer versprengt.* (Hermann J., *Sommerhaus Später*, Erzählungen, Frankfurt/Main, 1998, *nöd.* 27)

2) ... *und sie mit Pfeilen, bald schärfer, bald leiser, aus der wunderlichen Schlafsucht, in welcher sie befangen liegen, wecke.* (Kleist H., там же, стр.317)

3) *Und in ihrer extremen Tüchtigkeit liegt ein beständiger Vorwurf für die gesamte Männerwelt verborgen, von der noch niemand darauf verfallen ist...* (Mann T., там же, стр.21)

В примерах 1), 2), 3) «*liegen*», как и в вышеуказанных случаях с глаголом «*bleiben*», можно заменить на «*sein*». Характерным для этих предложений является двучленная конструкция. В примере (3) конструкция «*liegen+Partizip II*» сопоставляется с «*sein+Partizip II*». При сопоставлении видно, что «*verfallen ist*» выражает полное законченное действие, а «*verborgen liegt*» имеет оттенок незавершенного действия, близкого к результату.

б) Следующие примеры с «*sitzen*» имеют, кроме тождественной со стативом конструкции, предложное дополнение с «*von*»:

1) ... *sie saßen von seinem Mantel bedeckt und ruhten.* (Kleist H., там же, стр.25)

2) ... *denn als der Drachenflieger in einem kleinen roten Auto den Berg hinaufgekröchen kommt, sitzen die Dorfgemeinschaften von Stony und Snow Hill schon auf der Veranda versammelt...* (Hermann J., там же, стр. 39)

В примерах (1), (2) «*sitzen*», как и выше указывалось в случае с «*bleiben*», можно заменить на «*sein*». Характерным для этих предложений является двучленная конструкция. Иногда предложное дополнение выражается прямым дополнением, заменимое на «*von*» или «*durch*»:

3) *Und an Wieberneits Scheune, wie ich da vorbeikomme, sitzt die alte Warszus einen Grabstein umfasset.* (Bobrowski J., *Die Erzählungen*, Berlin, 1992, стр.75)

3a) *Und an Wieberneits Scheune, wie ich da vorbeikomme, ist die alte Warszus durch einen Grabstein umfasset.*

На результативность и законченность действия, а также на синонимичность со стативом указывает временной показатель «*schon*» во примере (2). Можно сравнить так же следующие примеры с глаголами «*bekleiden*» и «*kleiden*» в сочетании со вспомогательным глаголом «*sein*» и «*sitzen*»:

4) *Er saß mit einer Flausjacke und einem großen weißen Hut bekleidet.* (Mann T., там же, стр.60)

5) *Beide hatten die Schulmappen über die Schulter gehängt, und beide waren sie gut und warm gekleidet.* (Mann T., там же, стр.62)

Сравнив примеры, видна синонимичность конструкций «*bekleidet sitzen*» и «*gekleidet sein*» в пределах данного контекста, различие заключается лишь в том, что «*Partizip II*» в сочетании с «*sitzen*» приобретает конкретный результат.

в) к глаголам состояния, заменимым «*sein*» в конструкции статива, можно причислить «*stehen*»:

1) *Die hohe weisse Flügeltür zu den anstossenden Billardräume stand weit geöffnet...* (Mann T., там же, стр.31)

2) *Im festen Glauben an Eure Unschuld steht er, wie Ihr steht, bereits zum Kampf gerüstet...* (Kleist H., там же, стр.270)

Конструкции результативного характера с «*stehen*» могут быть как беспредложными (как примеры (1),(2)), так и с предложным дополнением:

1) *Es stand eingeschlossen von den Nachbaräusern...* (Mann T., там же, стр.95)

2) *Nicilo stand wie vom Donner gerührt...* (Kleist H., там же, стр.249)

III. Третью группу конструкций, синонимичных стативу и относящихся к стативному полю, составляют предложения с глаголами движения в сочетании с *Partizip II*: «*gehen*» и «*steigen*». Эти глаголы в подовных конструкциях заменимы вспомогательным глаголом «*sein*» и имеют предложное дополнение. Семантическое различие заключается в конкретизации предложений с глаголами движения:

1) *Er ging gut und modisch gekleidet, in langem schwarzem Rock und farbig punktierter Weste.* (Mann T., там же, стр.27)

2) *Bei diesen Worten stieg er vom Altan betroffen herab.* (Kleist H., там же, стр.286)

IV. К конструкциям со стативным характером причисляются глаголы, выражающие мнение, предчувствие, самочувствие, которые мы условно назовем «*glauben*»-группой. К этой группе относятся глаголы «*glauben*», «*fühlen*», «*scheinen*», «*erscheinen*», «*finden*». Все эти глаголы семантически близки друг к другу:

а) В первую подгруппу входит глагол «*glauben*», который в обороте с «*Partizip II*» заменим на «*sein*» и который конкретизирует ситуацию:

1) *Offenbar glaubte er sich aufs giftigste verletzt.* (Mann T., там же, стр.159)

2) *Der Unglückliche ... kam und schloss sie voll Dankbarkeit, da er sich gerettet glaubte, in seine Arme.* (Kleist H., там же, стр.201)

б) Глагол «*fühlen*» с «*Partizip II*» может иметь предложное дополнение, тождественное со стативом и имеет предложное дополнение с «*vom*» или «*durch*»:

1) *Ich fühlte mich durch ihre seltsame Atraktivität ät geschmeichelt.* (Hermann J., там же, стр.9)

2) *Ich war durch ihre seltsame Atraktivität geschmeichelt.* (Hermann J., там же, стр.69)

В следующем примере в пределах одного контекста сопоставлены конструкции «*sich fühlen+Partizip II*» и «*sein+Partizip II*». Различия наблюдаются лишь в степени конкретизации результата. Так, при замене «*sich fühlen*» на «*sein*» различия наблюдаются лишь в точности констатации факта. Сравним:

3) *Ich fühlte mich auf eine unwirkliche Art gerührt. Ich war überhaupt nicht erregt. ... dennoch war ich beleidigt.* (Hermann J., там же, стр.71)

В первом предложении выражен результат, подверженный сомнению. Во 2-ом - использование конструкции «*sein+Partizip II*» придает ему оттенок констатации результата, которому предшествовало какое-то действие либо процесс.

Не все конструкции «*sich fühlen+Partizip II*», как и в случае с «*sein+Partizip II*», синонимичны стативу как залогу, т.к. «*Partizip II*» выступает в ряде предложений в качестве именного сказуемого в роли прилагательного:

4) *Ich brachte sie zum Bahnhof, fühlte mich zerschlagen (müde) und selten sentimental.* (Hermann J., там же, стр.76)

в) Следующий глагол в этой подгруппе – «*scheinen*» и производный от него «*erscheinen*»:

1) *... und die Züge seines südlich geschnittenen Gesichts waren schon scharf, von einem harten Griffel gleichsam nachgezogen und ausgeprägt, während doch sein Mund so sanft umrissen, sein Kinn so weich gebildet erschien (= war)...* (Mann T., там же, стр.180)

2) *Er nahm die Hundert Goldgülden ... und bestellte ein Leichenbegängnis, das weniger für sie als für eine Fürstin, angeordnet schien ...* (Kleist H., там же, стр.130)

В данных конструкциях может быть предложное и беспредложное дополнение (см. пример 1).

V. Стативный характер часто имеет конструкция «*sehen + Partizip II*». В сочетании с «*sehen*» и производными от него глаголами «*Partizip II*» приобретает семантику конструкции «*sein+Partizip II*» результативного пассива. Варианты предложений с «*sehen*» имеют характер достоверности информации, констатации факта со стороны адресата:

1) *Er sah sich (= war) zerfressen von Ironie und Geist, verödet und gelähmt von Erkenntnis, halb aufgerissen von den Fiebern und Frösten des Schaffens, ... verarmt, erschöpft von kalten und künstlich erlesenen Exaltationen, verirrt, verwüstet, zermartert ...* (Mann T., там же, стр.16)

Некоторые предложения при преобразовании в статив имеют сложноподчиненную форму:

2) *... mein Vater, der den Reiz meiner aufblühenden Jugend gern gefeiert sah ...* (Kleist H., там же, стр.278)

2а) *... mein Vater, der gern sah, wie der Reiz meiner aufblühenden Jugend gefeiert war ...*

VI. Ряд конструкций типа «глагол+*Partizip II*» можно причислить к синонимичным вариантам статива. К нему относится конструкция «*halten+Partizip II*» в определенном контексте, т.к. кроме причисления к стативному полю, данную конструкцию можно отнести к форме, которая синонимична Перфект-у, сравним:

1) *... der für seiner Sinne völlig beraubt hielt, und ging ab...* (Mann T., там же, стр.63)

1а) *... der für seiner Sinne völlig beraubt war, und ging ab...* (статив)

2) *Mit zwei Fingerspitzen hielt er eines der sonderbaren Flaumhärchen an seiner Wange erfasst...* (Mann T., там же, стр.50)

2a) *Mit zwei Fingerspitzen hat er eines der sonderbaren Flaumhärchen an seiner Wange erfasst...* (перфект)

К периферическому ряду стативного поля относятся конструкции с глаголами «antworten» и «lassen». В оборотах с этими глаголами наблюдаются все признаки статива, например:

3) *Sie ließ zu Herrn Spinell und antwortete ein wenig gelangweilt.* (Mann T., там же, стр.39)

4) *Als das Essen vor ihm stand, ließ er es noch lange unberührt...* (Mann T., там же, стр.93)

К стативному полю можно причислить причастные обороты, имеющие результирующий характер. Однако причастные обороты по структуре неполные, представляют собой эллиптическую форму статива, т.е. используются без вспомогательного глагола «sein»:

1) *... und fuhr, mit Zurücklassung seiner Frau, bloss von einigen Bedienten begleitet, nach Berlin ab.* (Kleist H., там же, стр.178)

2) *... der Graf, durch ihre Gestalt und Bildung getäuscht, schwamm in Tausend des Vergnügens...* (Kleist H., там же, стр.284)

Подобные предложения обратимы в сложноподчиненные конструкции, где причастный оборот выступает в качестве самостоятельного предложения:

3) *Und er beendet seinen märchenhaften Clownsbesuch, von Cornelius zur Tür begleitet.* (Mann T., там же, стр.151)

3a) *Und er beendet seinen märchenhaften Clownsbesuch, und war von Cornelius zur Tür begleitet.*

Предложения с причастным оборотом имеют предложное дополнение с характерными для статива предлогами «von», «durch» (см. примеры 1-3) и другими предлогами, нетипичным для статива (например «mit»):

4) *... das kleinere, dritte Zimmer nun ebenfalls ganz mit Büchern angefüllt...* (Mann T., там же, стр.97)

Стативный характер имеют причастия в роли распространенного определения. Их можно отнести к стативному полю, если учесть их эллиптическую конструкцию в словосочетании:

1) *... die ganze im Tempel Jesu versammelte Christenheit.* (Kleist H., там же, стр.33)

→ *... die ganze Christenheit, die im Tempel Jesu versammelt war.*

2) *Er würde gleich selbst die Ehre haben, antwortete der Verwirrte Obrist.* (Kleist H., там же, стр.48)

→ *Er würde gleich selbst die Ehre haben, antwortete der Obrist, der verwirrt war.*

Таким образом, к стативу относятся конструкции с Partizip II, причастные обороты, причастия в роли распространенного определения, результирующие возвратные конструкции. Все эти языковые грамматические единицы несут стативный характер, синонимичны стативу и семантически сливаются на периферии поля, если расположить в центре «sein-Passiv».

Ամփոփում

Վիճակի կրավորականին հումանիշ կառույցները կարելի է վերագրել վիճակի կրավորականի դաշտին, նրանք ներկայանում են որպես վիճակի կրավորականի տարբերակներ: Դասակարգման հիմքում ընկած է թմափոխի բաժանման սկզբունքը, որտեղ յուրաքանչյուր միավոր ունի իր առանձին իմաստային դաշտը:

Հոդվածում “PartizipII”-ով կառույցները բաժանվում են խմբերի (“bleiben+PartizipII”, “վիճակ գույց տվող բայեր+PartizipII”, “շարժում գույց տվող բայեր+PartizipII” և այլն), որտեղ յուրաքանչյուրն ունի իր իմաստային երանգը, սակայն գտնվում է վիճակի կրավորականի դաշտի սահմաններում:

Литература

1. Moskalsëaja O.I., Grammatik der Deutschen Gegenwartssprache, Moskau, 1983, S.134.
2. Helbig G., Studien zur deutschen Syntax; B. I, Leipzig, 1983, S.51.

ЕВРОПЕЙСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК СРЕДСТВО ОЦЕНКИ И САМООЦЕНКИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Н.В. Дурасанян

В данной статье идея портфеля связывается с новым пониманием сути учебного процесса, с новыми целями и содержанием образования. Самым главным здесь является не портфель как таковое, а так называемый «портфель-процесс» – совокупность процессов обучения и учения. Портфель содержит информацию о том, какой опыт в изучении иностранного языка имеет учащийся, и помогает ему правильно оценить свои достижения. Внедрение метода портфеля в школе может стать одним из важнейших направлений модернизации образования только при условии обеспечения его надлежащим теоретико-методологическим анализом и связанными с ним дидактико-методическими материалами.

Европейский языковой портфель – ЕЯП (The European Language Portfolio – ELP) был разработан Департаментом языковой политики Совета Европы в Страсбурге. Проект начал осуществляться в общеевропейских масштабах в 2000 году, когда отмечался Европейский год языков. На Западе его называют портфель и говорят о нем, как об одном из основных образовательных трендов последнего десятилетия. Школа XXI века – это «школа портфеля» и идея портфеля выступает как один из существенных элементов модернизации языкового образования, происходящей по всему миру. Сторонники портфеля видят в нем нечто гораздо большее, чем просто альтернативный способ оценивания или собрание работ. За этой идеей стоит целая образовательная философия. Идея портфеля связывается с новым пониманием сути учебного процесса, с новыми целями образования. Самым главным здесь является не портфель как таковое, а так называемый «портфель-процесс» – совокупность процессов обучения и учения. Само же портфель выступает как повочный продукт этого процесса. Понимаемая так идея портфеля связывается с процессами модернизации современной школы. Важно показать, что идея портфеля выходит далеко за рамки простого альтернативного способа оценивания учебных достижений и может явиться важным элементом в модернизации школы. Однако условием этого может быть только более глубокий дидактико-методологический анализ новых целей обучения всего комплекса идей, которые лежат в основе применения портфеля в учебном процессе современной школы.

ЕЯП представляет собой педагогический инструмент, способствующий развитию многоязычия и поликультурности. Портфель позволяет студентам постоянно совершенствовать свои языковые знания и компетенции. Языковые компетенции описывают в соответствии с едиными для всей Европы критериями. В настоящее время рассматривается вопрос о широком внедрении в различных странах «Европейского языкового портфеля». Языковой портфель позволит учащимся документально фиксировать свое продвижение к многоязычию путем документальной презентации своего учебного опыта в различных языках, в том числе такого, который в противном случае был бы не замечен и не аттестован. Языковой портфель призван способствовать тому, чтобы учащиеся регулярно осуществляли самооценку уровня владения изучаемыми иностранными языками. Для того, чтобы сведения в Языковом портфеле признавались достоверными, необходимо заполнять его обдуманно и недвусмысленно. Применение принципов «Общеевропейских компетенций» будет здесь особенно ценно.

ЕЯП несет социальную, информативную и педагогическую функции, что позволяет поддерживать на континенте языковое и культурное многообразие, формирует толерантность, гуманные гражданские позиции, развивает многоязычие в масштабах всей Европы. Европейский языковой портфель – это свод документов, где люди, где бы то ни было изучающие языки, собирают и хранят все документы, отражающие в Европе как всем понятное, информативное и признанное доказательство определенного уровня владения европейскими языками, достигнутого его обладателем.

Портфель служит доказательством усиления процессов интеграции и достигнутого уровня владения иностранным языком в процессе обучения, при поступлении в вуз или при поиске работы. В портфеле содержится информация о том, каким опытом в изучении иностранного языка владеет учащийся, и помогает ему правильно оценить свои достижения и успехи. Портфель поможет учащемуся самостоятельно поставить задачи в изучении языка и с помощью преподавателя сформировать свои собственные, эффективные лично для него технологии обучения.

Во-первых, ЕЯП – это инструмент, способствующий пониманию и рефлексии по поводу своей языковой принадлежности и степени владения ИЯ в соответствии с Общеευропейскими компетенциями.

Во-вторых, при внедрении ЕЯП первостепенное значение приобретают самооценка и самоконтроль, стимулируется интерактивная деятельность учащихся. В течение года учащиеся регулярно возвращаются к ЯП, т.к. проводятся срезы знаний и умений по всем видам речевой деятельности, что дает возможность преподавателю и студенту вести мониторинг продвижения в изучении иностранного языка. Работа с ЕЯП позволяет расширять возможности учащихся. Учащийся становится главным действующим лицом, берет инициативу в свои руки, выдвигает новые требования, появляется новое представление об учебном процессе. ЕЯП позволил усилить мотивацию учащихся, их ответственность, развивать формы самоконтроля и контроля.

В-третьих, формируется самоуважение, необходимость позитивного мышления. Вводимые дескрипторы «Я умею, я могу, я знаю» соответствуют самоутверждению учащихся, развивают личностный потенциал, создают условия для успешной самореализации. Учебный процесс становится более прозрачным для учащегося, который становится его активным участником. Формируется личностная ответственность за выбор средств для достижения учебных и личных целей.

В-четвертых, работа с ЕЯП формирует общеевропейскую культуру, способствует развитию взаимопонимания между различными культурами.

Портфель представляет собой обязательную форму итоговой оценки знаний студентов, предусматривающую, что студент самостоятельно, но в рамках программы планирует свои учебные цели на год и отслеживает их достижение. В результате этого достижения студента в овладении навыками и компетенциями становятся очевидны прежде всего для него самого. Этот же документ может использоваться как итоговая форма аттестации и как документ, который может предъявить работодателю. Портфель имеет следующую структуру, состоящую из трех частей:

1) **Языковой паспорт.** Раздел «Языковой паспорт» представляет собой документ, подтверждающий определенный уровень владения европейскими языками на момент предоставления портфеля. Уровни владения языками представлены в формате, отражающем критерии оценки языковых компетенций, отраженных в документах Совета Европы. Они содержат как официально присвоенные квалификации (часть «Сертификаты и дипломы»), так и описание достигнутых языковых компетенций и межкультурного опыта в период изучения языка (часть «Резюме изучения языка и межкультурного опыта», которая включает в себя самооценку обладателя портфеля, оценки его преподавателей и языковых образовательных учреждений и/или экзаменационных советов, с обязательным указанием этих источников документации). Кроме того, в раздел «Языковой паспорт» входит «Языковой профиль», где на основании «Европейской Схемы

Уровней Владения Языком» владделец портфеля самостоятельно представляет оценку своих знаний, разбивая их по навыкам и уровням владения языком.

2) **Языковая Биография.** Раздел «Языковая биография отражает способность обучающегося к самооценке и планированию изучения языков. В этом разделе владделец портфеля представляет

а) свою историю изучения языка, анализируя собственные достижения и прогресс и подкрепляя анализ примерами и фактами языковой биографии;

в) перечень межкультурного опыта, т.е. поездок и контактов, и как они повлияли на развитие компетенций и навыков.

в) уровни владения языками. Общая языковая компетентность подразделяется на устную и письменную коммуникацию, непонимание и активное применение иностранного языка. Выделяются уровни языковой компетентности и разрабатывается таблица оценивания. Предлагаемая в языковом портфеле шестиступенчатая система владения языком, полностью соответствующая общеевропейским стандартам, является надежной основой для разработки единых требований к сертификации языковой подготовки учащихся:

- А 1 – Уровень Выживания – (Breakthrough)
- А 2 – Предпороговый – (Waystage)
- В 1 – Пороговый – (Threshold)
- В 2 – Пороговый продвинутый – (Vantage level)
- С 1 – Уровень профессионального владения – (Proficiency)
- С 2 – Уровень владения в совершенстве – (Mastery)

Вместе с тем, при рассмотрении этих шести уровней нельзя не заметить, что они представляют собой более низкие и более высокие подуровни в классической трехуровневой системе, включающей в себя базовый, средний и продвинутое уровни. Кроме того, некоторые названия, которые Совет Европы дал отдельным уровням, оказались слишком трудны для перевода (например, Waystage – Предпороговый, Vantage – Пороговый продвинутый). Поэтому предложенная ниже схема построена по принципу последовательного разветвления. Она начинается с разделения системы уровней на три крупных уровня – А, В и С.

Затем на основе этой таблицы-стандарта, для каждой ступени и каждой составляющей языковой компетентности формулируется четкое описание умения от первого лица "I can ..." (Я умею), чем подчеркивается момент самооценки учащимся своих достижений. Приведем примеры из первой ступени языковой компетентности, по одному предложению для каждой составляющей {6}: слушание – я могу понимать, когда кто-то говорит со мной медленно и отчетливо; чтение – я могу понимать в текстах данные о лицах, возраст, профессию, место жительства; участие в общении – я могу представить кого-либо и употреблять простые формы приветствия; связная речь – я могу рассказать о себе, например, где я живу, учусь и т.д. речевые стратегии – я могу сказать, что я не понимаю; письмо – я могу заполнить анкету с данными о своей личности. Кроме этого, в анкете

предусмотрена графа для дополнений и отдельная графа для того, чтобы ученик обозначил следующий шаг своего обучения, то, чем он предполагает овладеть на следующем этапе.

3) **Досье.** Раздел «Досье» предоставляет обладателю портфеля возможность отобрать материал, который ему кажется интересным и информативным, и поместить его в портфель в качестве иллюстраций тех достижений в области изучения языка, которые были представлены в разделах «Языковой паспорт» и «Языковая биография». Материал может включать в себя примеры эпистолярного жанра – переписку, творческие сочинения, либо наиболее удачные тестовые работы, либо иллюстрации к участию в проектах, т.е. все, что, по мнению владельца портфолио, является показательным в плане изучения языков.

Таким образом, портфель является альтернативным способом оценки достижений учащихся. Такое понимание портфеля отражает недовольство многих учителей традиционным способом оценки учебных достижений, осуществляющимся посредством тестов, которые, по их мнению, не в состоянии дать валидной картины подлинных умений (компетентностей) 44х учеников. При «Portfolio-Assessment» учащийся – в противоположность тестам – получает возможность представить свои способности в разных областях более или менее самостоятельно. Решающим здесь является момент самоопределения. Важнейшей целью портфеля является повышение саморефлексивности учащихся по отношению к процессам учения, которая рассматривается как предпосылка повышения самостоятельности в организации процесса учения (т.е. движение в сторону самообучения) и участие в процессе оценивания качества результатов учения. То есть сама идея оценивания учебных достижений претерпевает в правильно понятом портфель -процессе существенные изменения.

Оценивается не просто достижение, но и процесс оценивания, который, помимо самих продуктов – собственно результатов обучения, – представляет комиссии – учителям, друзьям, родителям, гостям – и то, как он работал для достижения этих результатов и дает свою оценку тому, что ему удалось, что не удалось и где лежит «зона ближайшего развития», т.е. говорит о своих ближайших учебных планах, интересах, целях. Ученик готов ответить на все возникающие вопросы, обсудить в разговоре с другими свои дальнейшие цели и способы их достижения.

Важность изменения форм оценивания учебных достижений подчеркивают очень многие авторы. При этом исходят из положения, которое в настоящее время уже ни у кого не вызывает сомнения, а именно, что формы оценивания, оказывают решающее влияние на процессы обучения, которые ему предшествуют. Из этого вытекает что, изменяя процедуру оценивания учебных достижений, мы оказываем существенное влияние и на сам учебный процесс. То есть портфель как метод оценивания претендует не только на более адекватное отражение действительных достижений, но и на то, чтобы быть инструментом повышения качества процессов учения.

Исходной при этом является мысль, что достижения нужно не оценивать, а документировать. То, что достигнуто, нужно сделать непосредственно зримым. Естественно, что традиционные тетради являются тоже такими документами. Но в портфеле речь идет о том, что ученик сам решает, что он хочет положить в свою папку или портфель. Тем самым от ученика требуется самооценка в процессе учения. В портфеле находят свое место, наряду с тем, что ученик сделал в школе, так же и домашние, и внешкольные работы. В папку, помимо работ, кладется и суждение (оценка) работы как самим учеником, так и учителем. Если собираются работы одного типа или предмета (часто это связано с письменными заданиями), то по собранным работам хорошо можно видеть прогресс. Ученик работает над оформлением своего портфеля как в школьное, так и внешкольное время. Учитель помогает и консультирует ученика при выборе и оформлении портфеля, пишет свои комментарии к собранному материалу. Другие ученики могут также внести свои замечания и комментарии к отдельным частям портфеля своих товарищей.

Экзамен в форме портфеля. Так как работы, собранные в портфель, как правильно, имеют уровень, годный для предъявления, а также оформление портфеля в целом эстетически привлекательно и доступно для обзора со стороны, портфель принципиально годится для

предъявления заинтересованным лицам. Это может происходить в определенный день, например, на собрании родителей, на котором ученики предъявляют свой портфель. Это процедура предъявления или защиты портфеля может быть поводом для того, чтобы конкретно говорить о росте достижений учеников в процессе работы. Презентация портфеля может быть связана с более или менее полным отчетом ученика о процессе своей работы и учебных усилиях. Во многих школах США в качестве эксперимента проводится завершающий экзамен в форме портфеля, что, однако, не освобождает эти школы от американского варианта ЕГЭ, обязательного для всех школ. Во время экзамена дети презентуют портфель, рассказывают как о предмете и результатах, так и о процессе своей работы, отвечают на вопросы учителей и комиссии. Работа, предъявленная учениками, оценивается по трем уровням: «Honors Standard», «Beacon Standard» и «Competency Standard». Эта оценка сопровождается устным комментарием, т.е. обосновывается. Такая устная оценка происходит неоднократно в процессе подготовки портфеля к презентации, что является принципиально важным моментом. На заключительную презентацию портфеля – «портфель-экзамен»- хорошо пригласить коллег со стороны (из других школ, институтов или органов образования).

Важным разделом в идее портфеля как альтернативного способа оценивания является анализ такого способа оценивания по сравнению с традиционным экзаменом или тестом, выделение тех преимуществ, которые дает экзамен в форме портфеля. Однако он предметно важен, так как помогает лучше понять педагогическую суть процесса оценивания и идеи портфеля как альтернативного способа оценивания учебных достижений учащихся.

Портфель не есть самоцель. Формирование портфеля должен иметь смысл в контексте учениц. Поэтому исходный пункт работы с портфелем – это постановка вопроса, открытой, комплексной задачи, формулировка проблемы. Само портфель служит свидетельством степени достижения поставленной (перед самим собой) цели. Поэтому важно, чтобы цели работы, формулирующиеся в процессе договоренности между учеником и учителем, были открытыми (транспарентными) и внятыми. Только после этого эти цели могут быть связаны с индивидуальными интересами учащегося и зафиксированы в явном виде в письменной форме. Письменная фиксация учебных целей служит, с одной стороны, для ученика в качестве ориентира и помощи для систематического движения к намеченной цели, с другой стороны – как основа для последующей самооценки и оценки со стороны прогресса в учении. После установления целей работы письменная фиксация целей – первый шаг в работе над портфелем. После того как цель прояснена и письменно зафиксирована, начинается собственно фаза работы и собирания. Посредством постоянного собирания и изготовления документов процесс учения становится внятным для внешнего наблюдателя. При этом многообразие документов (свидетельств) является одним из существенных признаков качества портфеля.

Пожалуй, самая трудная задача – это представить, т.е. сделать видимым свой, собственный путь учения. Для этого необходим метарефлексивный анализ пройденного собственного учебного пути, точнее, способов работы, образа действий. Самое позднее такой анализ необходим на фазе подготовки такой формы, которая может быть представлена во вне. «Саморефлексия учащегося – это сердце всего «портфель-процесса». Таким образом, помимо рефлексии первого уровня по поводу проблемы, являвшейся учебной темой, темой метарефлексии становится сам процесс работы над ней: как я обдумывал тему; организовывал свою работу, насколько успешной была моя стратегия учения и т.д. Здесь становится ясной разница между портфелем и простым собиранием работ, как это происходит в папке или портфеле работ. Все дело в этой метакогнитивной интерпретации: я рассматриваю свое собственное учение, дабы выявить, как я учусь. Собрание портфеля в данном случае сохраняет следы индивидуального процесса учения. В завершающем рассмотрении (размышлении, интерпретации) над ним ученик может сделать выводы на будущее. Для того чтобы ученики могли оценивать свою работу, помимо целей обучения должны быть разработаны ясные стандарты и критерии оценивания. в идеальном случае они устанавливаются

вместе с учеником. Это важно, так как в традиционной школе, по крайней мере в Германии, коммуникация по поводу достижений и оценивания между учениками и учителем не происходит.

В рамках проекта языкового портфеля подробно разработаны все этапы работы и формы оценки языковой компетентности учеников (и самообучающихся), выделены уровни языковой компетентности, даны таблицы оценки и самооценки.

Из этого краткого описания языкового портфеля отчетливо видно, что работа над портфелем позволяет ученику все больше и больше становиться, выражаясь привычным нам языком, субъектом процесса учения, в который входят, наряду с результатом, и процессы оценивания, планирования и рефлексии своего образовательного пути.

Ценность портфеля состоит в том, что вокруг него и в связи с ним может быть выстроен такой учебный процесс, который позволяет развивать или формировать некоторые когнитивно-личностные качества (компетентности), которые выдвигаются миром образования и труда как необходимые каждому человеку для активного участия в жизни современного демократического информационного общества. Хотя утверждение, что школа XXI века – это «школа портфеля», т.е. когда портфель выступает как некая панацея, которая должна перевернуть все традиционное образование, – явно преувеличено. Вместе с тем, внедрение метода портфеля в школе может стать одним из важнейших направлений модернизации, но только при условии обеспечения его надлежащим теоретико-методологическим анализом и связанными с ним дидактико-методическими материалами.

Ամփոփում

Հորվածում թղթապանակի գաղափարն առնչվում է ուսուցման գործընթացի էության, կրթության ժամանակակից նպատակների և բովանդակության հետ: Գլխավորն այստեղ ոչ թե ինքնին թղթապանակ է, որպես գործիք, այլ՝ որպես գործընթաց, այսինքն՝ թղթապանակի ներդրման ընթացքում ուսուցման և ուսումնառության գործընթացների միասնությունը: Թղթապանակում տեղեկություններ կան այն մասին, թե օտար լեզուներ սովորելու ինչ փորձառություն ունի աշակերտը: Այն օգնում է սովորողին ճիշտ գնահատել օտար լեզուներ յուրացնելու գործում իր ծնրքերումները: Դպրոցում օտար լեզուների գնահատման ոլորտում թղթապանակի ներդրումը կարող է դառնալ կրթության արդիականացման կարևորագույն ուղղություններից մեկը, պայմանով, որ այն ապահովվի տնական-մեթոդաբանական վերլուծությամբ և դիդակտիկական-մեթոդական նյութերով:

Լիտերատուրա

1. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment, Council of Europe, Modern Languages Division, Strasbourg, Cambridge University press, 2001.
2. Общевропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Совет Европы, Департамент по языковой политике, Страсбург 2001.
3. Crist, F. Debyser, A. Dobson, R. Scharer, G. Schneider/B. North & al. and J. Trim, European Language Portfolio, Council of Europe, Strasbourg, February 1997.
4. David Little and Radka Perclova, European Language Portfolio Guide for Teachers and Teacher Trainers, Modern Languages Division, Council of Europe, Strasbourg, January 2001.
5. Gabo r Boldizsa r, Magdalena Bedynsa, Anthony DeGabriele, Genevie ve Girard, Daina Kazlauskaite, Krystyna K walezyk, Jose Joaquin Moreno Artesero, Zolt n Po r, Marta Sza ka, An Introduction to the current European context in language teaching, Council of Europe, Strasbourg, p/28-30.

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ В СЕМЬЕ И ЕГО ИСТОКИ

Ж.А.Саркисян

«Агрессивные дети, как правило, выросли в семьях, где дистанция между детьми и родителями огромна, где мало интересуются развитием детей, где не хватает тепла и ласки где в качестве дисциплинарных воздействий вместо заботы и терпеливого объяснения предпочитают силовые методы, особенно физические наказания.»
(Perry, Bussey, 1984)

В статье анализируется агрессивное поведение подростков в семье. Агрессивное поведение – сложный и многогранный процесс, в котором действует множество факторов. Агрессивное поведение определяется влиянием семьи, сверстников, а также средств массовой информации. Подростки учатся агрессивному поведению путем наблюдения агрессивных действий. Что касается семьи, на становлении агрессивного поведения влияет степень сплоченности семьи, близость между родителями и подростком. Дети, у которых в семье сильный разлад, чьи родители отчуждены и холодны, сравнительно более склонны к агрессивному поведению.

Провели исследование агрессии по опроснику Басса-Дарки в школах N 1, 3 с подростками.

Вся история человечества убедительно доказывает, что агрессия является неотъемлемой частью жизни личности и общества. Агрессивное поведение – один из центральных вопросов понимания человеческой природы. Более того, агрессия обладает мощной притягательной силой и свойством заразительности – большинство людей на словах отвергают агрессию, а при этом широко демонстрируют ее в своей повседневной жизни.

Особую значимость эта проблема приобретает в государствах, находящихся в состоянии социально-экономического кризиса. В связи с этим в последнее время вызывает озабоченность ростом числа нарушений поведения у детей, особенно подросткового возраста: побегов из дома, воровства, намеренной лживости, прогулов школы, актов вандализма, разрушений чужой собственности, нападения на людей, случаев физического и сексуального насилия, жесткости по отношению к людям и животным, суицидального поведения. Наиболее острой является проблема роста детской преступности и асоциальности.

В переводе от латинского языка «агрессия» означает «нападение». В настоящее время термин «агрессия» в психологии употребляется чрезвычайно широко.

В психологии под агрессией понимают тенденцию (стремление), проявляющуюся в реальном поведении или фантазировании, с целью подчинить себе других, либо доминировать над ними (9,9).

Целью агрессии может быть причинение страдания жертве. Наиболее же привычными проявлениями агрессии считаются конфликтность, злословие, давление, принуждение, негативное оценивание, угрозы или применение физической силы. Скрытые формы агрессии выражаются в уходе от контактов, бездействие с целью навредить кому-то, причинение вреда себе.

Агрессивное влечение, как известно, может проявляться через различные агрессивные аффекты, такие, как раздражение, зависть, отвращение, злость, нетерпимость, ярость, бешенство, ненависть.

Ведущими признаками агрессивного поведения можно считать такие его проявления, как:

- выраженное стремление к доминированию над людьми и использованию их в своих целях;
- тенденция к разрушению;
- направленность на причинение вреда окружающим людям;
- склонность к насилию (причинение боли).

Дети черпают знания о моделях агрессивного поведения из семьи. Семья может одновременно демонстрировать модели агрессивного поведения и обеспечить его подкрепление. Вероятность агрессивного поведения детей зависит от того, сталкиваются ли они с проявлениями агрессии у себя дома.

Именно в лоне семьи ребенок проходит первичную социализацию. На примере взаимоотношений между членами семьи он учится взаимодействовать с другими людьми, обучается поведению и формам отношений, которые сохраняются у него в подростковом периоде. Реакция родителей на неправильное поведение ребенка, характер отношений между родителями и детьми,

уровень семейной гармонии и дисгармонии, характер отношений с родными братьями и сестрами – вот факторы, которые могут предопределять агрессивное поведение ребенка в семье и вне ее, а также влиять на его отношение с окружающими в подростковом возрасте.

Прежде чем обратиться непосредственно к семейным взаимоотношениям, следует отметить, что такая характеристика семьи, как «полная или неполная», представляется связанной с агрессивностью детей. Эта характеристика квалифицирует как раз те самые составляющие семейной обстановки, которые связываются со становлением агрессивности – один или оба родителя живут с ребенком под одной крышей и каков характер отношений между ними. Например, Геттинг обнаружил, что малолетние убийцы зачастую происходят из неполных семей. Мак-Карти сообщает, что малолетние убийцы, как правило, происходят из «семей», где царит атмосфера беспорядка и безмолвия, где безразличие к чувствам других часто идет рука об руку с физической жестокостью и недостаточной поддержкой и заинтересованностью в жизни детей. Несколько исследований продемонстрировали зависимость между негативными взаимоотношениями в паре «родители и ребенок» и агрессивными реакциями со стороны ребенка. Если у детей плохие отношения с одним или обоими родителями, если дети чувствуют, что их считают никуда негодными, или не ощущают родительской поддержки, они, возможно, окажутся втянутыми в преступную деятельность, будут вести себя агрессивно по отношению к своим родителям.

Штайнлиц (Steinbock, 1977) сообщает, что для людей, совершивших заказные политические убийства (или покушения), характерно происхождение из распавшихся семей, где родителям было не до ребенка. Женщины, на которых в детстве их собственные матери обращали не так много внимания и которые не получали от родителей необходимой поддержки, склонны применять характерные меры воспитания (например, браниться, шлепать) и срывать гнев на своих детях.

Аспект семейных взаимоотношений, вызывающий наибольший интерес социологов, – это характер семейного руководства, т.е. действия родителей, имеющие своей целью «настаивать детей на путь истинный» или изменить их поведение. Некоторые родители вмешиваются редко: при воспитании они сознательно придерживаются политики невмешательства – позволяют ребенку вести себя как он хочет или просто не обращают на него внимания, не замечая приемлемо или неприемлемо его поведение. Другие же родители вмешиваются часто, либо поощряя, либо наказывая. Рассмотрим взаимосвязь наказаний и агрессивности. Эрон и коллеги (Eron, 1984) провели эксперимент, они собирали сведения у испытуемых, их родителей и сверстников. Уровень агрессивности того или иного подростка определяется по отзывам одноклассников – всех попросили перечислить учеников, для которых характерно агрессивное поведение (например, тех, «кто пинается и толкается»). Когда родители снисходительно или слишком сурово относятся к агрессивности своих сыновей, эти мальчики в позднем подростковом возрасте склонны быть более агрессивными.

Олуэйз (Olweus, 1980) работал над проблемой причинности, используя статистический метод, раскрывающий причинную связь переменных (регрессионный анализ), чтобы выявить влияние ребенка на поведение родителей, так и влияние родителей на поведение ребенка. Агрессивность ребенка определялась по оценкам его сверстников. При опросе родителей измерялись 4 параметра, теоретически и эмпирически связанные с детской агрессивностью:

- 1) негативизм матери – враждебность, отчужденность, холодность и безразличие к ребенку;
- 2) терпимое отношение матери к проявлению ребенком агрессии по отношению к сверстникам или членам семьи;
- 3) применение родителями силовых дисциплинарных методов – физических наказаний, угроз, скандалов;
- 4) темперамент ребенка – уровень активности и вспыльчивости.

негативное отношение матери к своему ребенку		
	использование родителями силовых методов	
		агрессивность ребенка
	снисходительное отношение матери к агрессии ребенка	
вспыльчивый ребенок		

Олуэйз отметил, что «Негативизм матери и ее терпимость к агрессии имеют наибольший каузальный эффект ... из ребенка, к которому проявляется слишком мало интереса и которому достается слишком мало материнской любви, которому предоставлено слишком много свободы и для

которого введено слишком мало ограничений на агрессивное поведение, скорее всего вырастает агрессивный подросток.

Таким образом, агрессивное поведение – достаточное обычное явление для подросткового возраста. Более того, в процессе социализации личности агрессивное поведение выполняет ряд функций. В норме он освобождает от страха, помогает отстаивать свои интересы, защищает от внешней угрозы, способствует адаптации.

В целом для развития подростка опасны не столько сами агрессивные проявления, сколько их результат и неправильная реакция окружающих. В случае, когда насилие дает внимание, власть, признание, деньги, другие привилегии, у подростков с большой вероятностью формируется поведение, основанное на культе силы, которое может составлять основу социального функционирования у взрослых людей (например, в криминальных группировках). Стремление окружающих подавить агрессию силой нередко приводит к эффекту, противоположному ожидаемому.

На становление агрессивного поведения подростка влияют различные семейные факторы, например, низкая степень сплоченности семьи, конфликтность, недостаточная близость между родителями и ребенком, неблагоприятные отношения между детьми, неадекватный стиль семейного воспитания. Также существует мнение, что выраженное негативное влияние на подростка оказывает агрессия отца по отношению к матери (физическое насилие или моральное унижение).

А. Бандура и Р. Уолтерс (2) посвятили изучению данного семейного вопроса специальное исследование и получили следующие данные. Родители агрессивных мальчиков предъявляли меньше требований к достижениям детей в сравнении с родителями контрольной группы (без агрессивного поведения) и меньше ограничили их в детстве. В то же время рассматриваемые подростки сильнее сопротивлялись воздействиям родителей. Мальчики с агрессивным поведением были более привязаны к матери, чем к отцу. Родители агрессивных подростков чаще опирались на методы принуждения, в то время как в контрольной группе шире использовались методы развития внутреннего самоконтроля, например, убеждения. Отцы агрессивных мальчиков характеризовались резкостью и тенденцией часто наказывать детей, тогда как матери – нетребовательностью при низкой общей согласованности требований и недостаточной сердечности взаимоотношений. Агрессивные мальчики меньше идентифицировались со своими отцами, они чаще отвечали им критическим и враждебным отношением, чем подростки из контрольной группы. Все это, по мнению исследований, затруднило усвоение родительской системы ценностей и выполнение их требований.

Большинство же исследователей отмечают различное влияние плохого обращения в семье на детей различного пола. По мнению ряда авторов, девочки, к которым в детстве проявляли жесткость, более склонны к развитию мазохистического паттерна поведения, в то время как мальчики в этом случае чаще идентифицируют себя с агрессором и большей вероятностью развиваются в садистическом направлении (8,335). Очевиден тот факт, что агрессия и деликventное (противоправное) поведение взаимосвязаны. Это могут быть корыстные преступления, в которых агрессия носит инструментальный характер, т.е. служит достижению каких-либо целей (убийство для получения жилплощади, физическое насилие при ограблении, угрозы с целью вымогательства денег). Насилие, в целом наиболее опасная форма агрессивного поведения, запрещается законом. (Например, 15-летний подросток полюбил девочку и хотел на ней жениться, но родители были против их женитьбы. Так как она ждала ребенка, была беременной, он убил своих родителей из-за жилплощади). В мозгу имеется «центр насилия», вызывающий агрессию. В мозгу нет такой области, которая бы не отвечала за агрессивность, потому что агрессия – сложное поведение, происходящее в конкретном контексте. Гормоны, алкоголь и другие вещества в крови влияют на нервную систему, контролирующие агрессию. Алкоголь, как по биологическим, так и по психологическим причинам, усиливает агрессивную реакцию на неудачи. Данные и исследования ученых, проведенные в семьях, школах, подтверждают выводы экспериментов по изучению воздействия алкоголя на агрессию. Подростки, склонные к агрессивности, чаще выпивают и в результате интенсификации проявляют жесткость, а злоупотребляющие алкоголем, совершают 50% сексуальных нападений и других преступлений с применением насилия (7, 769-778).

Родители вряд ли являются единственным образцом агрессивности. В первые 15 лет жизни большинство детей больше времени проводят у телевизора. По исследованиям психологов, 50 часов в неделю дети смотрят телевизор. В городах по всему миру телевидение стало обычным явлением. За последние 20 лет средний ребенок просматривает 8000 телевизионных убийств и 100000 актов насилия. Если сюда включить кабельное телевидение и видеопродукцию, статистика жесткости возрастает (видеофильм «Крепкий орешек-1» с 264 смертями, куда более жестоки, чем основные сетевые программы).

агрессивные акты? Судья, ведя дело двух подростков, убивших двухлетнего ребенка, предположил, что возможной причиной, повлиявшей на поведение агрессоров, было обилие «видеофильмов со сценами жестокости» (Herpold, 1986). Насилие на телеэкранах приводит к агрессивному поведению со стороны подростков. От сцен насилия подростки возбуждаются.

В школьном возрасте еще более четко прослеживается существование значимых полувозрастных различий в способах выражения агрессивности мальчиками и девочками (11-15 лет). У подростков младшего подросткового возраста вербальная агрессия становится доминирующей, и, кроме того, они чаще прибегают к словесному способу выражения негативных чувств, чем девочки того же возраста. Вместе с тем отмечается и одна особенность поведения детей: с возрастом агрессивность детей все больше приобретает враждебную окраску.

Для исследования агрессии использовали опросник Басса-Дарки. Это одна из наиболее популярных в зарубежной психологии методика. Исследование провели с подростками (14-15 лет) в школах N 1, 3 с 83-мя учащимися. Из 83 учеников с нормальным поведением было 17 учеников, у 20 учеников – наблюдалась физическая агрессия, 38 – вербальная агрессия, а остальные с негативным поведением.

К сожалению, никакое общество не свободно от проявлений насилия, агрессии. Более того, история знает немало примеров, когда само государство выступало инициатором преступных деяний. Преступления против человечества признаны как последствия политики ряда государств: уничтожение миллионов евреев фашистами, массовые убийства армян – турками, чеченская война, карабахская война и т.д.

Ամփոփում

Հոդվածում քննարկվում է ընտանիքում դեռահասների ագրեսիվ վարքը: Ագրեսիվ վարքը բարդ է բազմակողմանի գործընթաց է, որտեղ գործում են բազմաթիվ գործոններ: Ագրեսիվ վարքը որոշվում է ընտանիքի, հասակակիցների, ինչպես նաև զանգվածային լրատվության միջոցների ազդեցությամբ: Դեռահասները ընդօրինակում են ագրեսիվ վարքը ագրեսիվ գործողություններ դիտելով: Ինչ վերաբերում է ընտանիքին, ագրեսիվ վարքի ձևավորման վրա ազդում են ընտանիքի համախմբվածության աստիճանը, ծնողների եւ դեռահասների միջև եղած մտերմությունը: Երեխաները, որոնց ընտանիքում տիրում է անհամաձայնության մթնոլորտ, որոնց ծնողները միմյանց նկատմամբ սառն են եւ օտար, համեմատաբար ավելի են հակված ագրեսիվ վարքի:

Ստեփանակերտի թիվ 1 եւ 3 դպրոցներում դեռահասների հետ անց ենք կացրել ագրեսիայի հետազոտություն Բաս-Դարկի հարցաշարով:

Литература

1. А. Бандури и Р. Уолтерс, Подростковая агрессия, М., 1999.
2. А. Шмелев, Острые углы семейного круга, М., Знание, 1986.
3. Ս.Արզումանյան, Էդա Գրին: Իրավաբանական հոգեբանություն: Ջանգալ-97, 2004
4. Р. Бэррон, Д. Ричердсон, Агрессия, СПб: Питер, 1998.
5. Д. Майерс, Психология, МН.ООО «Попурри», 2001.
6. Е. Змановская, Девиантология (Психология отклоняющегося поведения), М:академия, 2003.
7. С. Ковалев, Психология семейных отношений, М., Педагогика, 1987.
8. Бартол, Психология криминального поведения, СПб: прайм-Еврознак, 2004.
9. А.И. Ленюшкин, И.С. Буров, Мальчику-подростку, М: Медицина, 1990.
10. Л. Берковец, Агрессия: причины, последствия, контроль. СПб: прайм- Еврознак, 2001.
11. А.Е. Личко, Психопатии и акцентуации характера у подростков, Л., 1983.
12. К. Лоренц, Агрессия, М., 1994.
13. Н. Мак-Вильямс, Психоаналитическая диагностика, М., 1998.
14. Психоаналитические термины и понятия под редакцией Б. Мура и Б. Файна., М., 2000.
15. Ребер Артур, Большой толковый психологический словарь, Тома 1-11 ООО Изд. АСТ, 2003.
16. Г. Аракелова, Учителям и родителям о психологии подростка под ред. М. Высшая школа, 1990.
17. И.А. Фурманов, Психология детей с нарушениями поведения. М., изд-в «Владос», 2004.

Աշխատանքային
դասավանդման
բարեփոխումներ
ՌԻՍՈՎ
գործիք, որը
ուսումնասիրում
է ներկա
մեթոդների
ուսումնասիրում
մի քանիսը.

- ուսուց
- բովան
- ուսուց
- սովոր
- սովոր
- սովոր
- սովոր
- սովոր
- ուսում
- ուսուց
- նախը
- ուսում
- ուսուց
- սովոր
- ուսուց

Բացի
լինել: Այսին
(ցուցադրակ
փայլելը ա
նպատակն
այդ նպատ
արդյունավ
տարիքին ա
իրատեսակ
Դասա
ունի: Այն
Պատկերաց
հմտություն
դառնալով

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԱՅԻՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՏԵՐԵՈԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՄՏԱՏՈՂՈՒԹՅԱՆԸ ՆՊԱՏՈՂ ՌԱԶՄԱՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ն.Մ.Մելքունյան

*Աշխարհի բարելավելու համար հարկավոր է
շրջվել դեպի դուրս կրթական մեթոդներ:
Այն պահից, երբ բացահայտվեն առավել արդյունավետ
մեթոդները, կրթությունը կդառնա գրեթե միակ
համապատասխան բնագավառը, որը կարող է բարելավել կյանքը:
Բ. Ֆ. Սքիննը*

Աշխատանքում դիտարկվում է հանրակրթական դպրոցում հայոց պատմություն առարկայի դասավանդման համագործակցային մեթոդները՝ կրթական համակարգում տեղի ունեցող բարեփոխումների պահանջներին համապատասխան:

Ուսուցման մեթոդը մանկավարժական գործունեության մի միջոց է, հնար, հիմնական գործիք, որով իրականացվում է ուսուցչի և աշակերտի համագործակցությունը՝ ուղղված ուսումնառության նախանշված արդյունքին:

Ներկայումս, հանրակրթական դպրոցի բարեփոխման գործընթացում ուսուցչին ազատ է մեթոդների ընտրության հարցում: Մանկավարժական գրականության մեջ առանձնացված են ուսուցման մեթոդների ընտրության վրա ազդող մի շարք գործոններ: Ստորև բերվում է դրանցից մի քանիսը.

- ուսուցման նպատակները և խնդիրները,
- թվանշակությունը,
- ուսուցման նյութերի քանակը և բարդությունը,
- սովորողների պատրաստվածության մակարդակը,
- սովորողների շահագրգռվածությունը,
- սովորողների տարիքն ու աշխատանքությունը, ուսումնական վարժվածությունն ու դիմացկունությունը,
- ուսումնական ժամաքանակը,
- ուսուցման նյութատեխնիկական ու կազմակերպչական պայմանները,
- նախորդ դասերին կիրառվող մեթոդները,
- ուսումնական պարապմունքների տիպը և կառուցվածքը,
- ուսուցչի-աշակերտ հարաբերությունները (ավտորիտար, համագործակցային),
- սովորողների թվաքանակը դասարանում,
- ուսուցչի պատրաստվածության մակարդակը:

Բացի այդ մեթոդների կամ մեթոդական հնարների կիրառումը չի կարող ինքննպատակ լինել: Այսինքն՝ բուն նպատակը ոչ թե արդարապես դասն աշխուժացնելն է կամ բաց դասի (ցուցադրական դասի) ընթացքում գործընկերների առջև մանկավարժական վարպետությամբ փայլելը, այլ առաջին հերթին՝ մեթոդական ձգժգույն կիրառմամբ հասնել ուսուցման նպատակների իրականացմանը: Եթե ուսուցչի կողմից կիրառված մեթոդները չեն տալիս դեպի այդ նպատակը, ուրեմն պետք է փոխել կամ կատարելագործել դրանք: Եթե մեթոդները արդյունավետ են, բայց դրանք պարզորոշ վկայում են, որ առաջադրված նպատակը տվյալ տարիքին անհամապատասխանության կամ ուսումնառության այլ պայմանների արդյունքում իրականացան չէ, ուրեմն պետք է վերանայել նպատակը [3]:

Դասարանում համագործակցային խմբերով աշխատանքը բազմաթիվ առավելություններ ունի: Այն գործուն և արդյունավետ ուսումնառության հնարավորություն է ընձեռում: Պատկերացնել մի դասարան, ուր աշակերտները զարգացնում են իրենց ուսումնական հմտությունները և բնօրյալում ըմբռնումները՝ զանազան իրական հանգամանքներում մասնակից դառնալով իրենց հետաքրքրություններն ու նրանկայությունը խթանող կոնկրետ գործնական

աշխատանքների: Նրանք անհատապես և խմբերով կարծիքներ են քննարկում, կազմում հանձնարարականների ցանկեր, գրում հայտարարությունների տեքստեր, հետազոտություններից ստացված տվյալներ հավաքում, նախապատրաստվում ելույթների և այլն:

Այստեղ ստեղծագործական գործունեությունը խմբային աշխատանք է և ստեղծագործական մտածողությունը խթանող համագործակցություն: Մտեղծագործող մարդկանց հետ աշակերտների համագործակցությունը նպաստում է, որ նրանք հաղորդակցվեն այն հնարներին, ռազմավարություններին ու մոտեցումներին, որոնք մարդիկ կիրառում են ստեղծագործելու ընթացքում:

Ռիթիչները հետ աշխատելու և համագործակցային ստեղծագործական աշխատանքից առավելագույնս օգուտ քաղելու էական պայմաններից մեկն ուրիշի տեղում իրեն պատկերացնելու կարողությունն է: Բավարարել խելացի և ստեղծագործական ներուժ ունեցող երեխաներ այդպես էլ չեն հասնում հաջողության, քանի որ գործնական մտածողություն չեն զարգացնում: Նրանք լավ են սովորում դպրոցում և հաջողությամբ են հանձնում ստուգողականներն ու քննությունները: Սակայն քնավ չեն սովորում, թե ինչպես պետք է փոխհարաբերվեն ուրիշների հետ, կամ ինչպես ուրիշի աչքերով նայեն առարկաներին ու երևույթներին և իրենք՝ իրենց: Ռիստի անհրաժեշտ է հատուկ ուշադրություն դարձնել այս հիմնահարցերին, քանի որ դիմացինի տեսակետի ըմբռնումը աշակերտներին հնարավորություն է տալիս առավել հեշտությամբ հարմարվել կյանքի պահանջներին: Համագործակցային ուսումնառության մեթոդները կարող են արդյունավետորեն գործադրվել ցանկացած դասարանում՝ ցանկացած բովանդակություն ուսուցանելու համար: Այդ մեթոդները հաջողությամբ կիրառվում են ինչպես համասեռ (հավասար ընդունակությունների տեր աշակերտներից կազմված), այնպես էլ օժտված երեխաների կամ հատուկ կրթության դասարաններում: Համագործակցային մեթոդների կարիքն զգացվում է հատկապես առաջադիմության տարբեր մակարդակներ դրսևորող դասարաններում: Համագործակցային ուսումնառությանը կարող է նպաստել երեխաների կարողությունների ըստ ամենայնի բացահայտմանը:

Համագործակցային մեթոդներով աշխատել՝ նշանակում է աշակերտներին նախ բաժանել փոքր թիմերի: Ռիսուցման կազմակերպման այդ ձևը սովորողներին հնարավորություն է տալիս իրենց գիտելիքներն ու փորձը դասընկերների հետ փոխանակել, համատեղ խնդիրներ լուծել: Ռիսուցման այս ձևը ժողովրդավարական հասարակության կարևոր նախապայմաններից է: Աշխատելով տարբեր ընդունակություններ, հմտություններ, բնավորության գծեր ունեցող դասընկերների հետ, աշակերտները զարգացնում են ժողովրդական հասարակությանը բնորոշ՝ բազմազան իրադրություններում արդյունավետ գործելու հմտություններ և որակներ:

Ընթերցող է, որ աշխատելիս աշակերտները պահպանեն հետևյալ կանոնները.

- Ես քննադատում եմ գաղափարները, ոչ թե մարդկանց:
- Ես հիշում եմ, որ բոլորս այստեղ միասին ենք:
- Ես քաջալերում եմ յուրաքանչյուրի մասնակցությունը:
- Ես լսում եմ բոլորի մտքերը, նույնիսկ եթե համաձայն չեմ դրանց:
- Ես վերաձևակերպում եմ ինչ-որ մեկի ասածը, եթե այն հստակ չէ:
- Ես փորձում եմ հասկանալ հարցի երկու կողմերն էլ:
- Սկզբում արտահայտում եմ բոլոր գաղափարները, ապա դրանք խմբային աշխատանք կազմակերպելիս միացնում [2]:

Դասապրոցների ընթացքում ուսուցիչները պետք է հետևեն հետևյալ խորհուրդներին:

- Առաջարկները պետք է հստակ և պարզ ներկայացվի:
- Խումբը պետք է տեղեկացված լինի ժամանակային սահմանափակումներին:
- Խմբի և դասարանի աշակերտները պետք է միմյանց լսեն: Եթե նույնիսկ համաձայն չեն իրար հետ:
- Խմբային քննարկումների ժամանակ ոչ ոք չպետք է իշխի մյուսների նկատմամբ:
- Խրախուսել մասնակցությունը և հարցերը:

Փոքր խմբերով աշխատանքը ինքնանպատակ չէ: Այն միջոց է համագործակցային ուսուցման հասնելու ճանապարհին: Կրթության հայտնի տեսաբաններ Ժան Պիաժեն, Լև Վիգոտսկին և այլք, պնդում են, որ երեխայի մտավոր զարգացման գործում սոցիալական փոխազդեցությունն ու միջանձնային հաղորդակցությունը կարևոր գործոններ են: Ռիսուցի համար շատ կարևոր է հասկանալ, որ ոչ միշտ են փոքր խմբերը համագործակցային: Համագործակցության աստիճանից կախված՝ դասապրոցներում հնարավոր են փոքր խմբերով աշխատանքի հետևյալ մակարդակները.

1. **Կնիճ խմբեր:** Թոնն աշակերտներն աշխատում են խմբերով, բայց առանձնակի շահագործվածություն չեն դրսևորում: Նրանք մտածում են, որ ուսուցիչը իրեն գնահատելու է անհատական աշխատանքի համար: Արտաքուստ աշակերտները քննարկում են, բայց խորքում նրանք մրցակցում են: Նրանք միմյանցից թողարկում են գիտելիքները, իրար շփոթեցնում են:

2. **Ավարտական խմբեր:** Աշակերտները բաժանված են խմբերի, բայց առաջադրանքը տրված է այնպես, որ համատեղ աշխատանքի կարքի չի զգացվում: Աշակերտները աշխատում են անհատական, առանց մտքեր փոխանակելու, միմյանց հետ համագործակցելու:

3. **Համագործակցային խմբեր:** Աշակերտները հասկանում են, որ իրենց հաջողությունը կախված է թոլոր անդամների ներդրումից: Նման խմբերին բնորոշ է թիմային աշխատանքի ոգին, ընդհանուր նպատակին հասնելու համար առավելագույնը անելու ցանկությանը, փոխվախվածությունն ու սոցիալիսական փոխազդեցության հմտությունները, խմբի աշխատանքի ընթացքը և արդյունքը մշտապես գնահատելու ու վերանայելու կարողությունը:

4. **Բարձրակարգ համագործակցային խումբ:** Այս խումբն ունի նախդրի թոլոր հատկանիշները: Վերջնալսից զատ բարձրակարգ համագործակցային խմբի անդամները աջակցում են յուրաքանչյուրի անհատական առաջընթացին, գործում են փոխադարձ նվիրվածությամբ սկզբունքով: Իրականում նման խմբի հազվագեղ են լինում: Այսպիսով, ոչ թոլոր խմբերը կարելի է համարել համագործակցային: Աշակերտներին մի սենյակում նստեցնելը, մի խմբում ընդգրկելը, նույն առաջադրանքը հանձնարարելը դեռևս բավարար չեն համագործակցային ուսուցման մասին խոսելու համար: Ռեսուրսիչը պետք է հետևողականորեն ձգտի ստեղծել համագործակցային ուսուցման մթնոլորտ, որպեսզի արդարացված և արդյունավետ լինի փոքր խմբերով աշխատանքը [3]:

Արդյունավետ համագործակցային խմբային աշխատանքը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ առաջադրանք և, որի վրա աշխատում է խումբը տրված է այնպես, որ այն ավարտելու համար պահանջվում է թիմային աշխատանք: Ռեսուրսիչը պետք է հասկանա, որ ոչ թոլոր առաջադրանքներն են հարմար համագործակցային ուսուցման նպատակների համար, քանի որ դրանք չեն նպաստում խմբերի միջև փոխազդեցությանը: Օրինակ պարզ մաթեմատիկական բանաձևերի լուծումը ինքնին չի պահանջում խմբային աշխատանք՝ հանձնարարությունը կատարելու համար: Մյուս կողմից, զենկոյից կամ ելույթի պատրաստումը կամ պատմական իրադարձությունների ուսումնասիրությունը արդյունավետ հնարավորություն է ստեղծում խմբերից շատերում, եթե չասենք թոլոր խմբերում, իրական համագործակցություն զարգացնելու համար:

Համագործակցային ուսուցման հայոց պատմության դասերի համար համապատասխան առաջադրանքներ պատրաստելիս, ուսուցիչը պետք է հետևի երեք հիմնական պայմանների, որոնց պետք է բավարարի առաջադրանքը:

Այդ պայմաններն են.

ա) խմբի անդամները պետք է ունենան մասնակցելու պատճառներ,

բ) առաջադրանքը պետք է խմբի թոլոր անդամներին խոսելու հնարավորություն ընձեռնի,

գ) խմբի անդամները պետք է ընտրություն կատարեն և որոշում ընդունեն:

Մասնակցություն. Խնդրակալով ուսուցման առաջադրանքի պատրաստում ամենակարևոր ուղեցույցն այն է, որ խմբի թոլոր անդամները պետք է կարողանան հեշտությամբ մասնակցել առաջադրանքի կատարմանը: Այնհայտ է, որ ուսուցողական ցանկացած լավ առաջադրանք պետք է հետաքրքրական լինի աշակերտների համար և համապատասխանի առօրյա իրավիճակներին: Ավելին, լավ խնդրակալով առաջադրանքի կատարման համար սովորաբար պահանջվում են տարբեր տեսակներ, կարծիքներ, և զաղափարներ: Ի յուրմե, համագործակցային ուսուցման առաջադրանքները հազվադեպ են միայն մեկ ճիշտ պատասխան կամ լուծում ունենում, սակայն դրանք կարող են հանգեցնել տարբեր արդյունքների՝ կախված կիրառվող մեթոդներից և խմբի կողմից որոշված ընտրություններից:

Խոսելու հնարավորություն. Խնդրությունը ցույց է տվել, որ արդյունավետ խոսակցության քանակը դրական կորելացիայի մեջ է ուսուցման որակի հետ, այսինքն՝ ինչքան շատ են խոսում և հաղորդակցվում աշակերտները այն մասին, թե ինչ են սովորում, այսինքն ավելի շատ են սովորում այդ մասին: Համագործակցային առաջադրանքի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այն պետք է արժարժի այնպիսի խնդիր կամ հարց, որն ունի մեկից ավելի լուծում կամ

պատասխան: Այդ է պատճառը, որ համագործակցային ուսուցման նպատակների համար հատկապես նպատակահարմար են քաջ հարց: Ինտնրակտիվ խոսակցությանը նպաստող առաջադրանքը այն է, որ ներգրավում է աշակերտներին՝ իրենց գաղափարները կիսելու, տեղեկություն փոխանակելու, ընտրություն կատարելու և որոշում կայացնելու համար:

Ընտրություն կատարելու և որոշում ընդունելու հենց, որ աշակերտները բախվում են այնպիսի իրավիճակի, մեր չկա առաջ տանող ճանապարհի, նրանք պետք է պլանավորեն և որոշեն, թե որն է ամենալավ քայլը, որ իրենց կարող են կատարել: Ընտրություն կատարելը և որոշում ընդունելը օգնում է աշակերտներին փոխկապել ինչ են իրենք սովորել և ինչպես է հնարավոր կատարել առաջադրանքի մեկ կամ մի քանի ասպեկտները: Եթե ուսուցիչը խելամոռն է մշակում համագործակցային առաջադրանքը, ապա աշակերտներին հուշում է, թե որ գրքերից են նրանք օգտվելու, ինչպես են բաժանելու աշխատանքը, ինչպես են ամփոփելու և ներկայացնելու իրենց արդյունքները, ինչպես են գնահատելու իրենց անփական աշխատանքի որակը:

Ընտրություն կատարելը և որոշում ընդունելը պահանջում են հմտություններ, որոնք պետք է շարունակաբար ուսուցանվեն: Եթե աշակերտները համագործակցային ուսուցման քիչ փորձ ունեն, ուսուցիչը կարող է սահմանափակել խմբի համար հնարավոր ընտրությունները:

Վկա որևէ կանոն, որտեղ նշված լինեն համագործակցային ուսուցմանը համապատասխանող թեմաների: Ուսուցիչը, մի փոքր փոփոխելով, գրեթե բոլոր թեմաները կարող է դարձնել կիրառելի փոքր խմբային աշխատանքի համար:

Այնուամենայնիվ կան որոշ առարկաներ և թեմաներ, որոնք ավելի դյուրինությամբ են համապատասխանում խմբային աշխատանքի համար: Պատմությունը, հասարակագիտությունը, ճշգրիտ գիտությունը և գրականությունը այն դպրոցական առարկաների թվում են, որոնցում ուսուցիչները կարող են առանց դժվարության գտնել արդյունավետ հարցեր՝ համագործակցային ուսուցման համար:

Դպրոցի բարելավման ծրագրերում պետք է հատկացնել բավականաչափ ժամանակ, որպեսզի աշակերտները և ուսուցիչները պլանավորեն և գործնականում իրականացնեն ինտերակտիվ առաջադրանքները: Գոյություն ունեցող ուսումնական նյութերի առաջադրանքներից շատերը նույնպես նախատեսված են անհատական աշխատանքի համար: Հետևաբար, անհրաժեշտ է, որ ուսուցիչները անցնեն համապատասխան վերապատրաստում՝ պլանավորել ուսուցողական նոր տեսակի առաջադրանքներ, որոնք նպաստում են փոխնորոգողությանը, հաղորդակցությանը և համագործակցությանը և որոնք պահանջում են ավելին, քան կարող է կատարել մեկ անձը [4]:

Դասապլանը կազմելու ժամանակ ուսուցիչը պետք է հաշվի առնի ժամանակակից մեթոդներն ու դասապլանի կառուցվածքը.

- ներածական մաս (խթանում),
- հիմնական մաս (իմաստի ընկալում),
- ամփոփում (կշռադատում),
- անհրաժեշտ նյութեր,
- կապակցում:

Ներածական մաս.

- աշակերտների ուղադրության գրավում,
- հետաքրքրության ստեղծում, ներգրավում, կապակցում ունեցած գիտելիքների հետ,
- դասի հետագա ընթացքի, նպատակների և ակնկալվող արդյունքների ներկայացում,
- սովորողների ակտիվացում, խթանում:

Հիմնական մաս.

- ռեսուրսավոր նյութի բովանդակության ուսումնասիրում և հետազոտում,
- նյութերի ներկայացում:

Ամփոփում.

- արդյունքների վերլուծություն,
- հետադարձ կապի ապահովում,
- հետագա անելիքների հստակեցում [5]:

Ստորև ներկայացնում են հայոց պատմությունից դասապլան, որտեղ ներկայացված է համագործակցային ռազմավարություններ:

Առարկա՝ Հայոց պատմություն

Դասարան՝

8-րդ

Թեմա՝

Ազատագրական պայքարը Արցախում (18-րդ դար)

Նախատակը և խնդիրները

- Արցախում ծավալված ազատագրական պայքարի և դրա արդյունքների համակողմանի պատկերացումների ձևավորում:
- Ազատագրական շարժման պատճառների պարզաբանում:
- Պատճառ, առիթ, հետևանք կապի հստակեցում:
- Անհատական և խմբային աշխատանքների կատարման հմտությունների ձևավորում և զարգացում:

Անհրաժեշտ նյութեր

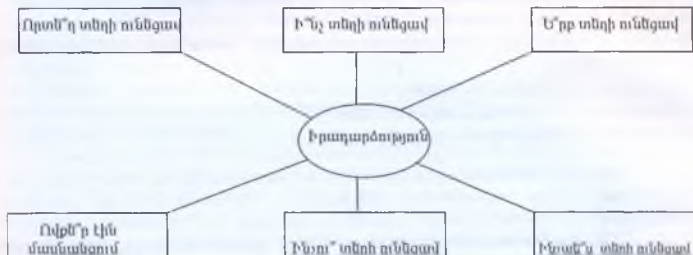
Քարտեզ, դատագիրք, տետր, նկարներ, գրատախտակ, իլյուստրացիաներ

Դասի ընթացքը

Ներածական մաս 5-7 րոպե

Գրատախտակին գրել և աշակերտների միջոցով լրացնել

«Իրադարձության վերլուծության գծապատկերը»:

Հիմնական մաս - 20-25 րոպե

- Համառոտ ներկայացնել այն հարցերը, որոնց պետք է անդրադառնալ դասի ընթացքում:
- Հարցնել, թե աշակերտների կարծիքով, ինչու՞ սկսվեց ազատագրական պայքարն Արցախում: Ելնելով աշակերտների պատասխաններից՝ բացատրել սպառնալուծական շարժման պատճառները, ընթացքը և արդյունքը:
- Գրել, ինչպիսի՞ն էր Եսայի Հասան-Ջալալյանը ձեր պատկերացմամբ (ներք ընթացքում չարադրանք, անհատական աշխատանք): Այնուհետև աշակերտը կարդում է իր կողքի, կամ դիմացի նստած դասընկերոջ կարծիքը:

Յուրաքանչյուր աշակերտի տնականից մեկ բառ, որը վերաբերվում է Եսայի Հասան-Ջալալյանին «միտագործ»-ի միջոցով գրել գրատախտակին:

«Ձնագնդի» միջոցը կիրառելով (անհատական, այնուհետև գույգով վերջում՝ քաղցրակով) ներկայացնել ինտելյալ հարցերի պատասխանները:

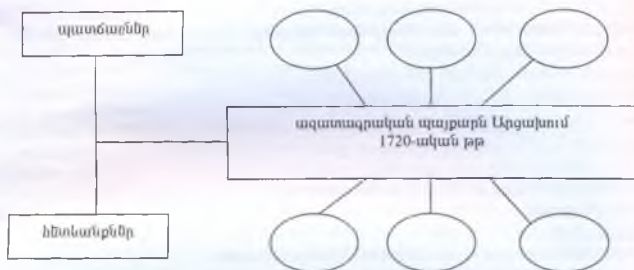
ա) Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ Արցախի ազատագրական պայքարը:

բ) Կապը մեր օրերի հետ:

- Լրացնել գրատախտակին գրված «ո» - ձև աղյուսակը:

ժամանակագրություն	ազատագրական պայքարի վայրերը	նշանավոր դեմքեր

Ամփոփում- 5-7 րոպե

Տնային առաջադրանք -2-3 թույլ

- Կիրառվող մեթոդներ, մեթոդական հնարներ.
Զրույցներ «Իրադարձության վերլուծության գծապատկեր», «Ձնագնդի», «Թ-ձև աղյուսակ», «Ապագայի անիվ»:
- Դասի տիպը՝ յսառը կամ համակցված:
- Միջառարկային, ներառարկայական կապեր՝
նոր դարեր, աշխարհագրություն, գրականություն:

Резюме

В работе рассматриваются вспомогательные методы преподавания предмета «История армянского народа» в общеобразовательной школе в свете нововведений, имеющих место в образовательной системе, требующих внедрения новых методов и подходов.

Գրականություն

1. Ա.Գյուլբուդաղյան, Ա.Ասրգալյան, Դ.Դրիգոդյան, Շ.Գասպարյան, Պատմություն, հասարակագիտություն (ուսուցիչների 5-օրյա վերապատրաստումների պլան և նյութեր), Երևան 2007, 155 էջ:
2. Գ.Հովհաննիսյան, Ա.Զոհրաբյան, Ա.Արնաուդյան, Զ.Գրիգորյան, Մ.Դավթյան, Ի.Օնանովա, Կառուցողական հիմունքները և մեթոդները, Տիգրան Մեծ 2004, 336 էջ:
3. Ա.Գյուլբուդաղյան, Ս.Խաչատրյան, Ս.Խրիմյան, Մ.Պետրոսյան, Մասնագիտական զարգացման ձեռնարկ (Ուսուցիչների համար), Կրթության ազգային ինստիտուտի հրատ., Երևան 2004, 180 էջ:
4. Վնաա Պուրոկուրու, Համագործակցային ուսուցում վերապատրաստողի ուղեցույց-ձեռնարկ, Երևան, «Անտարես», 2006, 96 էջ:
5. Զինի Թիլ, Բուրթիս Ս. Մերեդիթ և Չարլզ Թեմփլ, Զննադատական մտածողության համակարգը ուսումնական ծրագրի ողջ համատեքստում (Ուղեցույց I), (Պատրաստված «Զննադատական մտածողության զարգացումը կարդալու և գրելու միջոցով»), 1999, 42 էջ:

և.Արսլանի անվան ԵՊՄՀ

ԴԱՍԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՄԸ ՈՐՈՇՄ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ
ԼԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՁԵՎ

Մ. Վ. Բաղդասարյան

Ամեն անգամ, երբ սկսվում է ուսումնական տարին, մենք նորից ու նորից վերադառնում ենք ֆիզկուլտուրայի դասերի արդյունավետության բարձրագույն խնդրին: Եվ դա պատահական չէ: Ժամանակակից կյանքը, ընդամենը գնալով գիտատեխնիկական հեղափոխությանը, առանձնահատուկ է արագ, հաճախ նաեւ՝ աշխատանքի ու առօրյայի սրընթաց փոփոխություններով: Դրանք էլ, իրենց հերթին, իրենց անմիջական հետքն են թողնում ֆիզիկական կուլտուրա առարկայի վրա, փոփոխություններ առաջ բերելով դարձյալ անհամար փոփոխությունների ուսումնական գործընթացում՝ հանրակրթական բոլոր առարկաներին, այդ թվում նաեւ ֆիզկուլտուրային նրանց պատրաստականության պահանջների տեսակետից: Սա հույժ կարեւոր, ուշադրության արժանի խնդիր է:

Ուշագրավ է, որ ժամանակակից պահանջները փոխում են մեր հասկացողությունը իրենց իսկ՝ ուսումնական գործընթացի արդյունավետության չափանիշների վերաբերյալ: Եթե մինչև բոլորովին վերջերս հիմնական շարժումների, շարժողական գործողությունների կայուն, հիմնավոր յուրացումը այս կամ այն դպրոցում դասի արդյունավետության վերաբերյալ քննարկումներում համարվում էր բավարար, այժմ արդեն այդ չափանիշների շրջանակները նկատելիորեն ընդլայնվել են: Ներկայումս բավական չէ սիրապետել ծրագրավորված շարժումներին, պետք է նաեւ ձեռավորել տեսական տվյալների պատկերացում իմացություն ու պաշար, կարողանալ յուրացրած գործողությունները կիրառել, գործադրել կյանքի դժվարին պայմաններում, ի վիճակի լինել ինքնուրույն եւ այն էլ՝ համակարգված ձևով, սխառմատիկորեն կատարել ֆիզիկական վարժությունները եւ, հարկ եղած դեպքում, պարապմունքներ կազմակերպել ընկերների հետ: Մրանից բացի, ուսուցիչը չպետք է շրջանցի ներդաշնակ գաղափարն խնդիրը, ասել է թե՛ չպետք է մոռանալ, որ հարկ է, ֆիզիկական դաստիարակությանը գուցաեւ, դասերին ներկաաների մեջ զարգացնել բարոյական, կամային, գեղագիտական ու մտավոր որակներ:

Ցավոք, շատ դպրոցներ դեռ հենու են այդ հիմնական խնդիրները, որպես կարեւոր ներույթ, լուծելու: Ուստիեւ, ուսումնական տարվա հենց սկզբից հարկավոր է եւս մեկ անգամ վերանայել նդած թերությունները, ի գույց հանել ուսումնական գործընթացի արդյունավետության բարձրագույն նդած պահուստային պաշարները:

Այսպես, բարձր արդյունքները հնարավոր են միւսն այն դեպքում, երբ խնամքով ու տնտեսվար ձևով է բաշխվում դասերին հատկացված ժամանակը: Այս տարրական ճշմարտությունը մեր շատ դպրոցների համար դեռ օրինավոր տեսք չի ստացել: Դիտարկումների փաստերն ու ստուգումների տվյալները ցույց են տվել, որ որոշ ուսուցիչներ ֆիզկուլտուրայից իրենց անցկացրած ուսումնական ժամանակի 20, երբեմն անգամ 50 տոկոսը հատկացնում են մրցումներին: Դարձյալ անհամար փոփոխությունների շարժողական գործողությունների եւ ֆիզիկական որակների զարգացման ուսուցման համար պահանջվող տքնաջան աշխատանքի փոխարեն նման մանկավարժները սահմանափակվում ու բավարարվում են միայն վարժությունների կատարման արդյունքները չափերիգով (եռլմտկա) եւ վայրկենաչափով գրանցող հրահանգչի ոչ բարդ՝ պարզագույն դերով: Եվ ահա արդյունքը՝ ուսումնական գործընթացը փոխակերպվում է աշակերտների՝ սոսկ փոքր չափի նորմատիվների նդջ շրջան ներքաշման: Գոյություն ունեն այդ թերությունից խուսափելու եւ թոթափվելու բազմաթիվ ուղիներ: Նրանցից մեկը, գուցե եւ գլխավորը, ֆիզիկական կուլտուրայի դասերի նկատմամբ սահմանված բարձր

վերահսկողությունն է: Դպրոցների տնօրինությունը, ԼԳ նախարարության մասնագետները, կրթության բաժինների հրահանգիչները և մեթոդիստները պետք է հաճախակի այցելեն մարմնամարզության դասիկներն ու դպրոցական սպորտային հրապարակներ: Ոչ թե հենց այնպես նմրկա լինելու համար, այլ՝ ուսումնական գործընթացն ուսումնասիրելու և վերլուծելու, ուսուցչի պլաններն ուղղելու և գործունեությունը ընթացքավորելու նպատակով:

Դասի արդյունավետությունն առաջին հերթին կախված է այն բանից, թե ուսուցիչների կողմից որքանով է իրականացվում նախատեսված պլանը, ուսումնական գործընթացը կազմակերպելու համար ինչպիսի քիչ թե շատ ռազիոնալ ձևեր ու մանկավարժական հնարքներ են կիրառվում, ինչպես պետք է օգտագործվեն եղած մարզասարքերը, գույքը, ուսուցման տեխնիկական միջոցները, ինչպես են հաշվի առնվում պարապմունքների անցկացման վայրի, մարմնամարզության դասի լիճի և դպրոցամերձ մարզահրապարակի, մարզադաշտի կամ պարկի, հարթ կամ կտրտված տեղանքի առանձնահատկությունները:

Պակաս կարևոր չէ և՛ այն, որ ցանկացած պայմաններում պարապմունքների ժամանակ դպրոցականներին սովորեցնելով ու դաստիարակելով, մանկավարժը կարողանա ապահովել նրանց մշտական զբաղվածությունն ու ակտիվությունը՝ դրանով իսկ հասնելով դասերի բարձր արդյունավետության: Սրանից հետևում է, որ, ելնելով դասի խնդիրներից, ամենից առաջ հարկավոր է ընտրել աշակերտների ուսումնական աշխատանքի կազմակերպման այնպիսի ձև, ինչը թույլ տար լավագույնս իրականացնել վերոնշյալ պահանջները: Այսպես, նոր նյութի ծանոթացման ժամանակ, հարաբերականորեն քիչ թե շատ հեշտ, հատուկ ապահովում ու օգնություն չպահանջող վարժությունների ուսումնասիրումը, ինչպես նաև հնչողությամբ յուրաքանչեք վարժությունները կատարելիս կիրառվում է դպրոցականների ուսումնական աշխատանքի կազմակերպման ֆրոնտալ մեթոդը: Դրա առավելություններն են՝ աշակերտների առավելագույն ընդգրկումը շարժողական գործողությունների մեջ, հետևաբար և՛, դասի շարժողական մեծ հազցվածությունը:

Բավական արդյունավետ է համարվում դպրոցականների ուսումնական աշխատանքի կազմակերպման հոսքային մեթոդը (հարընթացը), երբ սովորողները մեկը մյուսի հետևից շարժվելով, ամբողջ դասարանի կամ խմբի համար կատարում են միասնական վարժություններ: Պետք է հիշել, որ այդ մեթոդն ընդունվում-կիրառվում է միայն այն դեպքում, երբ աշակերտները լավ են յուրաքանչեք վարժությունները, և՛ առկա է հուսալի ապահովումը:

Ինչպիսին էլ որ լինի պարապմունքների ժամանակ սովորողների ուսումնական աշխատանքի կազմակերպման մեթոդը, բոլոր դեպքերում այն ուսուցչին նույն պահանջներն է ներկայացնում: Վերջինս պետք է ապահովի սովորողների առավելագույն ներգրավվածություն վարժությունների կատարմանը, ֆիզիկական անհրաժեշտ ծանրաբեռնվածություն՝ նրանց պարտասովածության հաշվառումով՝ հարկ եղած չափով օգտագործելով մարզումների մեթոդները և՛ պահպանելով անվտանգության տեխնիկայի կանոնները:

Պարապմունքների արդյունավետությունը կախված է նաև դպրոցականների ակտիվ (կազմակերպության առանցքային մասի) վրա հենվելու՝ ուսուցչի հնարավորություններից (բաժանմունքի հրամանատար, խմբի կապիտան, ֆիզղեկ)՝ նրանց առավելագույնս հրապրելով ուժերի ներածին չափ օգնությամբ:

Վերջին տարիներս ֆիզկուլտուրայի բազմաթիվ ուսուցիչների նախաձեռնությամբ դպրոցական մարզադասիկները և՛ մարզահրապարակներն սկսեցին համալրվել, հանդերձավորվել ոչ ստանդարտ սարքավորումներով, մարզասարքերով (տրենաժոր), բազմանցումային հանդերձանքով ու գույքով: Նման սարքավորման օգտագործումը զգալիորեն բարձրացնում է պարապմունքների ուսումնական կոմպակտ, սերտ ամբողջականությունը, առաջ է բերում սովորողների բարձր հետաքրքրություն, ստեղծում դասի առավել արդյունավետ մեթոդականակերպչական ձևերի կիրառման լայն հնարավորություններ: Ֆիզիկական կուլտուրայի ուսուցիչները, որ առարկայի բարձր մակարդակով մատուցման նախաձեռնողի ու շահագրգիռ են, ասեն կերպ պետք է պարապմունքների վայրը հարստացնեն նման՝ նշված մարզասարքերով ու գույքով:

Կարևոր է նաև այն, որ բարենպաստ եղանակին ֆիզիկական կուլտուրայի դասերն անցկացվեն բաց երկնքի տակ՝ մաքուր օդում: Մանկավարժը պիտի իմանա, որ ցուրտ եղանակին

հարկ է խոստացել թեմայի մանրամասն բացատրությունից, պետք է սահմանափակվել հակիրճ ցուցումներով ու հրահանգներով, դասը հազցնի առավել արդյունավետ վարժություններով՝ ապահովելով ամբողջ դասարանի շարժողական ակտիվությունը։ Եվ ընդհանրապես՝ տաք եղանակին հարկ է զգուշանալ սովորողներին չափից դուրս արեին տակ պահելուց։ Նման դեպքերում պարապմունքները պետք է անցկացնել հնարավորինս զով, սովորատի վայրում, ուշադիր հետևելով աշակերտների ինքնագացողությանը, վարժությունները հերթափոխել առավել արդյունավետ շարժունակությամբ՝ առանց հատուկ լարվածության, ճիզ ու ջանքի։

Դասի բարձր արդյունավետությունը պայմանավորված է մեթոդական ձևերի ճիշտ ընտրությամբ։ Դրանք պետք է խթանեն սովորողների հետաքրքրությունը ուսումնասիրվող շարժողական գործողությունների հանդեպ, բարձրացնեն յուրացման ժամանակ նրանց ակտիվությունը, ինչպես նաև՝ լավագույն արդյունքի հասնելու ձգտումը։ Իսկ այդ բանում հաջողության հասնելու համար դպրոցականների ուսումնական գործունեության կազմակերպումը դասին պետք է սկսել հատուկ նպատակայնությամբ, որն անչափ պարզ, մատչելի, գրավիչ ու հստակ պետք է լինի։

Դասի դաստիարակչից դերն ու ազդեցությունը իր բարձրակետին է հասնում միայն մեկ պարտադիր պայմանով. ուսուցիչն իր աշակերտներին համար օրինակ է հանդիսանում բոլոր կարգի հարաբերություններում՝ արժանի ընդօրինակման։ Ուստի, կարևոր է, որ օրինակելի լինեն նաև նրա գաղափարաքաղաքական, գիտակցական մակարդակը, նաև քաղաքական կերպարը, նաև կոլեկտիվում ընդհանրապես ու մանկավարժական առումով։ Նրա պետք է տիրապետի մեթոդական քաջակողմանի ու քաջաշնորհ գիտելիքների, դրանք դարձրածականների ուսուցման ու դաստիարակության պրակտիկայում կենսագործելու կարողության ու հմտության։

Բացի այդ, նկատի առնելով նրկյանների ընկալունակությունն ու դիտողականությունը՝ մանկավարժը պետք է հետևի իր գործելակերպին ու արտաքինին՝ ուշադրություն հատկացնելով հագուստին, սանքրվածքին, ընդունած դիրքին, ձեռքի շարժումներին, շարժումներին, վարքագծին, շրջապատում ու ընկերական շրջանում, մանկավարժական, ծնողական ու աշակերտական կոլեկտիվներում շփման ձևերին, գրավոր ու բանավոր խոսքին։ Դպրոցականները պետք է ուսուցչի մեջ տեսնեն իր աշխատանքին նվիրվածություն ու էնտուզիազմ, զգան նրա սերն ու բարձրակիթթ հավիածությունը իրենց հանդեպ։

Դասի արդյունավետության բարձրացման հնարավորություններն զգալիորեն պայմանավորված են նաև ուսուցման տեխնիկական միջոցներով։ Անհրաժեշտություն է զգացվում մարմնամարզության մեր ունեցած դասիծները վերածել ուսումնական կարքիներին, որոնք իրենց մեջ ընդգրկում են սովորողների ուսուցման նաև դաստիարակության համար պահանջվող ամեն ինչ։ Դա նաև նվազարկիչն է, որը նրկյանների մեջ մշտապես զարկ է տալիս հուզական զգացումների առաջացմանը, նաև մագնիսաֆոնը, նաև ֆիլմադիտակը, նաև կինոագրափոսը։ Եվ իհարկե, մարզագաղափրում պետք է լինի դասադասարան, լինումով կտոր՝ ամբողջական պատիշ։ Այդ դասադասարանին կարելի է սխեմատիկ ձևով պատկերել շարժողական գործողության ցանկացած տարր (էլեմենտ), գրանցել աշակերտներին ֆիզիկայի դասընթացից հայտնի ֆորմուլան ու այլն։ Նաև կարելի է, դասիծի տեխնիկական հազցվածության տեղական հնարավորությունները հաշվի առնելով, մշակել ուսումնական սարքավորումները ու հաստատակամորեն ձեռնամուխ լինել դրանց իրականացմանը (լիակատար հազցվածության առումով)։

Մեր շրջանավարտների, ինչպես նաև մյուս բոլոր դասարանների աշակերտների ֆիզիկական պատրաստվածության թույլ տեղերից մեկն էլ նրանց շարժողական որակների գարգացման ցածր մակարդակն է։ Այդ է վկայում, մասնավորապես, դպրոցականների կողմից ծրագրային նորմատիվների կատարման բավականին ցածր տոկոսը։

Դեռ 1970թ. ՍՍՀՄ լուսավորության նախարարության ֆիզիկական դաստիարակության բաժնի կողմից մեթոդական նամակ է հղվել ֆիզկուլտուրայի դասերին շրջանաձև մարզումների մեթոդների ընդունման կիրառման վերաբերյալ։ Ստուգումներից պարզվել է, առկայե, որ ուսուցիչները քիչ են օգտագործում այդ մեթոդը, ինչի շնորհիվ զգալիորեն բարելավվում են ուժի, արագության, ճկունության, դիմազդունության (տոկունության) ցուցանիշները։

Համակարգի մեջ չեն մտել նաև տարե ինքնուրույն մարզումների համար ուսումնական հանձնարարությունները, որոնք ուղղված են շարժողական որակների զարգացմանը:

Դասի ընթացքում որոշ ուսուցիչներ պակաս ուշադրություն են դարձնում անհատական մոտեցմանը, ինչպես նաև դպրոցականների ակտիվության բարձրացմանը: Այդ ամենը կարելի է արմատական հարցեր են, որոնց լուծումից հաճախ կախված է ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը:

Իհնչ պահանջներ են դրված ֆիզիկական կուլտուրայի դասերի առջև: Առարկայի հանդեպ դրվող պահանջի ամենազվազանը եւ բնութագրական գիծն այս հարցում պետք է լինի դաստիարակչական ուղղվածությունն ու նպատակայնությունը, բոլոր էլեմենտների հանգամանակից, մանրագնին մշակումն ու կատարելագործումը, աշխատանքի հստակ թույլատրվածությունն ու մեթոդները: Դասն սկսելով՝ ուսուցիչը պետք է նախապես ամեն ինչ ծանուրթնեցնի անի՝ հաստատապես իմանալու համար, թե մեթոդական ինչ խնդիրներ է լուծում, ինչու եւ հանուն ինչի է ընդունում հասկապես այդ եւ ոչ այլ վարժություններ, ինչու եւ ինչ նպատակով է ապավինում մեթոդական այս կամ այն ձեռին:

Ուսուցման գործընթացում տեղյակ չլինելով սովորողների կազմակերպության ժամանակակից մեթոդներին կամ չկարողանալով դրանցից գիտակցաբար օգտվել՝ ուսուցիչները ներքին չեն կարողանում հասնել դասապրոցեսի՝ ուսումնական առումով սերտ ամբողջականության ու համահավաքության: Բայց պատահում է եւ հակառակը. ձգտելով, ինչ գնով էլ լինի, հասնել բարձր շարժողական համահավաքության՝ ուսուցիչն ընդամենը հրահանգներ է տալիս ու հաշվարկներ անում՝ ուշադրություն չդարձնելով աշակերտների կեցվածքին ու քայլվածքին, այն բանին, որ վարժությունները կատարելիս նրանք սխալներ են թույլ տալիս: Հավանաբար, մանկավարժը մոռանում, չըջանցում է այն դեպքերը, որ դասի կոմպակտ լինելը՝ նրա սերտ ամբողջականությունը, ինքնանպատակ չէ, այլ ուսումնական գործընթացի բարձր արդյունավետության մեթոդներից մեկն է:

Դասի արդյունավետության վրա ազդում են բազմաթիվ գործոններ: Նրանցից գլխավորը, սակայն, միշտ եղել եւ մինչեւ այժմ էլ մնում է ինքը՝ ուսուցիչը: Որքան էլ նա օրինակ ծառայի եւ բարձրակիր լինի, միեւնոյն է, պետք է պարբերաբար թարմացնի իր գիտելիքները, իրականացնի մեթոդական ունակությունները: Ահա թե ինչու մեզ՝ բոլորիս համար այդքան կարևոր են զանազան դասընթացներն ու սեմինարները՝ ուղղված ուսուցիչների որակավորման բարձրացմանը:

Պրակտիկայում դեռ թույլ է ներդրվում աշխատանքի առաջավոր փորձը: Հարկավոր է խորությամբ ու բազմակողմանիորեն կիրառել այն եւ ոչ միայն տեղեկացնել նրա մասին, այլեւ մշակել մեր մանկավարժների կողմից այդ իսկ փորձին հաղորդակցվելու մեթոդներ՝ իրենց փուլերով հանդերձ (խմացության հաղորդման փուլային մեթոդներ):

Եվս մի կարևորագույն հարց, որից շատ բան է կախված: Պահանջվում է բարելավել ուսումնական աշխատանքի նկատմամբ վերահսկողությունը:

ԿԳ նախարարության բաժինները, ԿԱ սպորտկոմիտեն պարտավոր են ուշադրության կենտրոնում պահել այդ հարցը՝ կոչ անելով դեկավարման եւ ֆիզիկական դաստիարակության նկատմամբ վերահսկողություն սահմանել դպրոցների տնօրենների եւ ուսումնական գծով փոխտնօրենների տեղակալների կողմից: Վերջին տարիների պրակտիկան վառ ապացույցն է այն բանի, որ դպրոցների տնօրենները դեռ դժբով չեն շրջվել դեպի ֆիզիկական կուլտուրա առարկան: Նման դեպքում դասի արդյունավետությունն ու որակը չի հասնում ցանկալի՝ լավագույն աստիճանի (օպտիմում), որի հետևանքով էլ իջնում է աշակերտների կարգապահությունը դպրոցում:

Ի դեպ, չպետք է մոռանալ նաև այն մասին, որ ուսումնադաստիարակչական գործընթացում գլխավոր դերը, համեմայն դեպ, պատկանում է մանկավարժին: Նրա որակավորումը՝ բարձր պրոֆեսիոնալիզմը, գիտելիքները, էնտուզիսզմը, աշխատանքի հանդեպ ստիքագործական մոտեցումը վերջին հաշվով պայմանավորում են գործի հաջողությունը: Այդ պատճառով էլ, պլանավորելով ուսուցչի ուսումնական եւ արտադասարանական ծանրաբեռնվածությունը՝ դպրոցի տնօրինությունը նաև պետք է ազատ ժամանակ ընձեռի,

հնարավորություն տա նրան՝ համարելու, լրացնելու գիտելիքները, էլ չենք խոսում հանգստի եւ կուլտուրական ժամանցի մասին:

Ֆիզիկական կուլտուրայի դասի արդյունավետության բարձրացումը պետական կարենության խնդիր է: Վերջնաժամկետով, նրա լուծումից է կախված աշխատանքի եւ հայրենիքի պաշտպանության հանդեպ մեր դպրոցականների պատրաստականությունը:

Մի քանի խոսք ուսումնական օրվա ընթացքում սովորողների մտավոր գործունեության եւ առաջադիմության վրա ֆիզիկական վարժությունների ունեցած դերի մասին:

Իր ժամանակին դեռ Ֆ. Լեոգրաֆը բացահայտել է, որ ֆիզիկական վարժությունների պարապմունքներն ուսումնական օրվա ընթացքում աշակերտների վրա դրական ազդեցություն են թողնում՝ լավագույնս ներգործելով ոչ միայն ֆիզիկական զարգացման, այլեւ մտավոր գործունեության տնայկեսից: Փորձական մի ամբողջ շարք ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ ֆիզիկական կուլտուրայի պարապմունքները եւ սպորտը դրական ազդեցություն ունեն աշակերտների առաջադիմության եւ մտավոր աշխատունակության վրա:

Հանրապետությունում բրիգադաբայելիզիոն մեթոդով ֆիզկուլտիկականների կողմից անց են կացվել ուսման մեջ հետ մնացող աշակերտների բժշկական եւ սոցիալ-հիգիենիկ համալիր հետազոտություններ (ընդհանուր առողջական վիճակ, հիվանդացություն, սնունդ, ֆիզիկական զարգացում, սեռական հաստիքացում, հոգեկան դրոշմ)՝ հոգեվիճակ, տնտյություն, լսողություն, նյարդային համակարգ, ընտանեկան սոցիալ-հիգիենիկ պայմաններ, շրջակա միջավայրի եւ դպրոցաշենքի հիգիենա, ֆիզիկական պատրաստվածություն, հետ մնացող դպրոցականների ակտիվացում):

Փորձաքննություն անցկացվեց քաղաքի նրբեր եւ կենտրոնների դպրոցներում: Հետազոտման նյութերվեցին 1-8-րդ դասարանների 530 հետ մնացող աշակերտներ: Հարցումներից ստացված տվյալները ցույց են տվել, որ հետ մնացողների մոտ 65 տոկոսը գործնականորեն առողջ է, մնացած 35 տոկոսի մոտ հայտնաբերվեցին, հաստատվեցին օրգանիզմի տարբեր օրգանների հիվանդություններ կամ դրանց հետեւանքները՝ 18 տոկոսի մոտ, ընտանեկան անբարենպաստ պայմաններում է 12 տոկոսը, հոգեկան դանդաղ զարգացում ունի 6 տոկոսը, տարբեր աստիճանի մտավոր հետամնացությամբ ստառալում է 5 տոկոսը:

Ֆիզիկական պատրաստականության եւ ակտիվության ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տվել նգրականել, որ ուսման մեջ հետ մնացողներն անտարբեր են ֆիզիկական կուլտուրա առարկայի եւ սպորտի նկատմամբ՝ ընդհանրապես:

Հարցումներից նաեւ պարզ է դարձել, որ հետ մնացողների 15,7 տոկոսը չի սիրում ֆիզիկական կուլտուրայի դասերը, միայն 9,6 տոկոսն է (այն էլ՝ հազվադեպ) ժամանակ առ ժամանակ զբաղվում առավոտյան լիցքային վարժություններով, մարմնամարզությամբ: Հետ մնացողների յուրաքանչյուր երրորդը (հատկապես՝ աղջիկները) դպրոցից վերադառնալով՝ ազատ ժամանակն անց է կացնում տանը: Մնացածները, թեկուզեւ լինում են բաց օդում, ազատ ժամանակը տնօրինում են ոչ շացիոնալ: Այն հարցին, թե ինչով են զբաղվում նրանք, ստացվել են հետեւյալ պատասխանները. «Լինում եմ բակում», «Խաղում եմ ընկերներիս հետ», «Ջրսնում եմ մտերիներին ուղեկցությամբ»: Նրանցից շատերը խոսափում են նպատակադիր՝ ակտիվ շարժումներից, ընդհանրապես՝ շարժման մեջ լինելուց: Նրանց այդ թերությունը կարելի է վերացնել, չնդգացնել՝ մարզական պարապմունքներով, մրցություններին, մրցախաղերին մասնակցությամբ, նորմատիվային կարգերին նախապատրաստվելով ու դրանց հանձնելով: Հետ մնացողների թուր այս ցուցանիշներն ավելի աննպաստ են, քան ուսման առաջավորներին:

Ուսումնասիրություններից ստացված տվյալները հանգեցրել են հետեւյալ գաղափարին. գուցե մտավոր հետամնացությունը ուղեկցվում է դպրոցականների ֆիզիկական ոլոջ հետամնացությամբ, նվազ ակտիվությամբ ու նվազ նպատակային շարժողական գործունեությամբ, ֆիզիկական թույլ պատրաստվածությամբ:

Պարզվել է, որ ուսման մեջ հետ մնացողներն ավելի ուշ, դեպքից դեպք են հանձնում կարգային նորմատիվները, քան առաջավորները:

Եզրակացություններ.

1. Հետ մնացողների ֆիզիկական պատրաստության մակարդակն ավելի ցածր է, քան առաջավորներինը: Ուսման մեջ հետ մնացող դպրոցականներին քիչ կամ գրեթե չեն հետաքրքրում ֆիզիկական կուլտուրայի պարապմունքները եւ սպորտը:

2. Ֆիզիկական կուլտուրայի բարձր կազմակերպված դասերն ու արտադասարանային սպորտային աշխատանքը հետ մնացողներին օգնում են՝ բարելավել իրենց ֆիզիկական պատրաստականությունը:

3. Դպրոցականների՝ ուսման մեջ հետ մնալու պատճառները հաղթահարելուն և ֆիզիկական պատրաստականության հետագա կատարելագործմանը զուգընթաց՝ կրթական նրանց ուսման որակը, համապատասխանաբար էլ կնվազի նրկտարեցիների և թույլ առաջադիմությամբ աշակերտների թվաքանակը:

Резюме

Результаты проведенного анализа позволили сделать заключение о необходимости проведения организационных и методических мероприятий по повышению эффективности урока в учебно-воспитательном процессе.

Գրականություն

1. Ֆ.Գ. Ղազարյան, Մարզման հիմունքները (մեթոդական ձեռնարկ): ա) Սպորտային մարզման միջոցների կազմակերպչական-մեթոդական ձևերի կիրառումը պարապմունքներում, էջ 31: բ) Շարժողական հատկությունների մշակման մեթոդիկան, էջ 33:
2. Ա.Դ. Եղիազարյան, Շարժողական գործողությունների ուսուցումը (մեթոդական ձեռնարկ): ա) ուսուցման գործընթացի կառուցվածքի ընդհանուր բնութագիրը, էջ 15:
3. Ս.Ս. Նահապետյան, ընդհանուր զարգացնող վարժություններ (ուսումնական ձեռնարկ), «Լույս» հրատարակչություն, 1988:
4. Ֆ.Գ. Ղազարյան, Դպրոցականների շարժողական հատկությունների մշակման առանձնահատկությունները ֆիզիկական կուլտուրայի դասերին, «Լույս» հրատ., 1981:
5. И.В.Школьников, Журнал «Физкультура в школе», Развитие прыгучести по принципу круговой тренировки, N1., 2007, стр. 39.
6. В.И. Лях, П.Я. Гальперин, М.М.Боген, Журнал «Физкультура в школе», Теория о повторном формировании знаний, умений и навыков в процессе освоения двигательных действий, N3, 2007, стр. 15.
7. П. Ф. Ченчик, журнал «Физкультура в школе», Востребование временем, N1, 2006, с.44.
8. В.И.Лях, журнал «Физкультура в школе», Двигательное действие и его производные, N2, 2006, с.45.
9. И. Я. Левинтов, Комплексная подготовка круговым методом, журнал «Физкультура в школе», N2, 2006, с.45.
10. М.В.Овсянко, На уроках – олимпийское многоборье, журнал «Физкультура в школе», N2, 2006, с. 28.
11. Г.И. Погадаев, В процессе занятий, журнал «Физкультура в школе», N7, 2006, с.8.
12. Ю. А. Копылов, Н.В. Поленская, Е. В. Акуткина, Внедряем третий урок, журнал «Физкультура в школе», N6, 2006, с.27.
13. Для повышения учебного процесса (из опыта работы в старших классах с юношами), журнал «Физкультура в школе», N4, 1980, с.14.
14. Наша главная задача (качество урока), журнал «Физкультура в школе», N4, 1980.
15. Педагогика – моя жизнь, журнал «Физкультура в школе», N 10, 1979, с.11.
16. Основы профессионального мастерства учителя физкультуры, журнал «Физкультура в школе», N5, 1979, с.17.

ԱրՊՀ, նախագորակոչային և ֆիզիկական պատրաստության ամբիոն

2008թ. № 1 (17)

Բովանդակություն

1	Պ. Մարտիան	Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի գործունեությունը 1973-1974 թվականներին.....	3
2	Г.Г.Саакян	Об осцилляции собственных функций одного оператора Дирака.....	9
3	Ս.Կ. Պետրոսյան	Կուրսային և ավարտական աշխատանքների կազմակերպումը ամբիոնի գործունեության կարևոր բաղադրիչներից է.....	14
4	Ռ. Լ. Ասրբեյան	Վամակարգչային ծրագրի կիրառության օրինակներ 10-րդ դասարանի մաթեմատիկայի խնդիրների լուծման գործընթացում.....	23
5	С.А.Аветисян	О некоторых аспектах преподавания языка С++ в вузах.....	26
6	Վ. Շ. Մանասյան	Ագրեգատների օպտիմալ բեռնավորումը.....	30
7	Г.Г.Гавриелян	Сингулярный сферический осциллятор в постоянном магнитном поле: притяжение.....	34
8	Ա.Գ. Ալեքսանյան, Գ.Ր. Դճամալյան, Լ.Ր. Մինասյան	Двухбарьерные резонансно-туннельные структуры: бистабильность и пороговые условия.....	39
9	Ա. Ղաթրիճյան	Միջառարկայական կապը դպրոցական դասընթացի ֆիզիկայի և քիմիայի դասերին.....	45
10	Ա.Է. Ավետիսյան	Եթերայտղմերի ստացումը ջրային գոլորշիներով թորման եղանակով.....	49
11	Ս. Գ. Բաղդասարյան	Молекулярные характеристики промышленных поливинилбутиралей.....	53
12	Ю.Р. Каграманов, Х.В.Хачанов	К вопросу о перспективах нефтегазоносности Мартакертского района Нагорно-Карабахской республики.....	57
13	Վ.Տ. Հայրապետյան, Մ.Ռ. Գրիգորյան, Ա.Լ. Գրիգորյան	Լեռնային Ղարաբաղի ֆաունայում տարածված սովորական ոգնիների (Erinaceus europeus Linnaeus 1758) էկոլոգիային և հեմոդինամիկական ցուցանիշներին վերաբերող որոշ հարցեր.....	60
14	Մ.Ա. Աղայան, Ա.Ա. Մարգարյան	ԼՂՀ-ում խոզերի ասկարիդոզը և դրա դեմ տարվող պայքարը.....	65
15	Տ.Վ. Բալայան	ԼՂՀ տարածքում վայրի ածող սննդային և բուժական նշանակություն ունեցող որոշ խոտաբույսերի էկոլոգո-կենսաբանական առանձնահատկությունները.....	68
16	Ա. Պ. Պետրոսյան	«Հին արևելքի պատմություն» դասընթացի բակալավրիատի ծրագիր-նախագիծ.....	72
17	Լ.Յ.Վարդանյան	Преподавание истории как основной инструмент формирования и развития исторического сознания общества Арцаха.....	77

2008 1(17)

+18	<u>Ս.Ա. Խանյան</u> Անմահ վիպագիրն ու գրամատուրգը /Ալ. Ծիրվանգաղնի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ.....	80 +
+19	<u>Ա.Ա. Աթայան</u> Հովհաննես Թումանյանը՝ մանկական գրականության տնտաքան.....	85 +
+20	<u>Լ.Ս. Գրիգորյան</u> Աստվածահայտնությունը Մաշտոցի կյանքում	88 +
+21	<u>Զ.Ս. Բալայան</u> Պատմա-բանասիրական քննություն «Գաղտնիք Ղարաբաղի» ուսումնասիրության շուրջ.....	91 +
+22	<u>Տ. Գ. Մուսայելյան</u> Շրջադարձ դեպի հավասարակշռություն.....	95 +
+23	<u>Է.Ա. Մովսիսյան</u> Մայրենի լեզուն՝ հայրենիքի հիմնասյուն.....	100 +
+24	<u>Ա. Ա. Մելքունյան</u> Խաժակ Գյուլնազարյանի՝ կրտսեր դարձահասակ երեխաներին հասցնագրված նրկները.....	105 +
+25	<u>Օ.Ե. Բաբայան</u> Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» ուսումնասիրությունը.....	109 +
+26	<u>Ա.Յու. Սարգսյան</u> Բարբառային բառերը և բառածները Ղազարոս Աղայանի հեքիաթներում.....	117 +
+27	<u>Շ.Ս. Մինայան</u> Ժամանակակից հայերենի կրավորական ածանցման շենթարկվող ներգործական սեռի բայերը.....	119 +
+28	<u>Ե.Ա. Միրզոյան</u> Մասնագիտական բառապաշարի ուսուցումը ագրարային ֆակուլտետում.....	123 +
+29	<u>Մ.Ր. Осипян</u> Роман А.Битова «Оглашенные» - первое произведение русского экологического постмодернизма.....	127 +
+30	<u>В.А. Аванесян</u> Профессионально – ориентированное обучение русскому языку студентов химико-биологического факультета.....	130 +
+31	<u>А. Э. Айрапетян</u> Обороты со стативным характером в немецком языке.....	137 +
+32	<u>Н. В. Дурасян</u> Европейский языковой портфель как средство оценки и самооценки знаний учащихся по иностранным языкам.....	142 +
+33	<u>Ж. А. Саркисян</u> Агрессивное поведение подростков в семье и его истоки.....	148 +
+34	<u>Ն.Ս. Մելքունյան</u> Համագործակցային ուսումնասիրությունը և ստնդադգործական մտածողությանը նպաստող թագմավարությունները.....	153 +
+35	<u>Մ.վ. Բարդասարյան</u> Դասի արդյունավետության բարձրացումը որպես ուսումնադաստիարակչական գործընթացի կազմակերպման հիմնական ձև.....	159 +

Արցախի պետական համալսարան

Арцахский государственный университет

Գիտական տնօրինագիր

Ученые записки

1 (17)

2008

Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝
Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչության

Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն

Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5

Издательство Арцахского госуниверситета

Степанакерт, ул. М. Гоша, 5

ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՍՄԱՐ

1. ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր» պարբերականում հրատարակվում են օրիգինալ հոդվածներ ու նամակներ տեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության, կենսաբանության, աշխարհագրության, տնտեսագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներից:
2. Ընդունվում են նաև ԱրՊՀ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական դպրոցների նյութեր:
3. Բնագրերը ներկայացվում են երկու օրինակով, մեքենագրված, մեկ ինտերվալով, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն ամփոփումներով: ՀՏԳ-ից (վերելի ծախ անկումում), հոդվածի վերնագրի և հեղինակի անվանատառերից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անոտացիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չպետք է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը՝ 4, նամակինը՝ 2:
4. Հոդվածի հետ ներկայացվում է արձանագրության քաղվածք այն ամբողջից, որտեղ կատարվել և քննարկվել է աշխատանքը:
5. Թույլատրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (հստակ լուսանկար կամ գծագրեր՝ արված առանձին սպիտակ քղրի վրա): Յուրաքանչյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: Տեքստի լուսանցքներում նշվում է նկարների և աղյուսակների տեղերը:
6. Միեւնույն նյութը աղյուսակի և նկարի ձևով ներկայացնել չի թույլատրվում:
7. Բերվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, թառակուսի փակագծերում [1,3-5]. ըստ հանդիպման հերթականությամբ: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության ցուցակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգանուններն ու անվանատառերը, գրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Պարբերականը հրատարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի ընդունված կրճատ անվանումն առանց չափերտների, թվականը՝ հատորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեպքում՝ հրատարակման վայրը, հրատարակչությունը, թվականը և էջը: Հիշատարակված աշխատանքի վերաբերյալ (բացի ատենախոսությունից) գրականության մեջ նշել չի թույլատրվում: Արտասահմանյան գրականությունը տեքստում նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ օրիգինալով:
8. Հոդվածի տեքստի վերջում ծախ կողմում նշվում է այն ամբողջը կամ լաբորատորիան, որտեղ կատարվել է աշխատանքը:
9. Հոդվածը ստորագրվում է բոլոր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале „Ученые записки., АрГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиопизики, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук, выполненные в Арцахском государственном университете.
2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АрГУ.
3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через один интервал на русском, армянском или английском языках, с армянским или русским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе в таблицах не должен превышать 10 страниц, сообщения-4, письма-2.
4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и обсуждена статья.
5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертежи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.
6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.
7. Цитируемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках [1,2-5]. В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылках на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе- на языке оригинала.
8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.
9. Статья подписывается всеми авторами.